

Ontevreden over het functioneren van de democratie...maar hoe moet het dan wel?

Wat ontevreden burgers willen in de Nederlandse democratie

Dr. Margit van Wessel
Sectie Communicatiewetenschap
Wageningen Universiteit

Kenniseenheid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

Voorwoord

Dit onderzoeksrapport is het resultaat van samenwerking tussen Wageningen Universiteit en het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Het onderzoek is uitgevoerd door Margit van Wessel van de sectie Communicatiewetenschap van Wageningen Universiteit, daartoe uitgenodigd en daarbij begeleid en ondersteund door Meine Henk Klijnsma en Janneke Buur van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Vanuit Wageningen Universiteit werd het onderzoek begeleid door Cees van Woerkum van de sectie Communicatiewetenschap. Tom van der Horst en Ellen Couvret van Onderzoeksbureau TNS NIPO ondersteunden de selectie van respondenten, en speelden hierin ook een belangrijke uitvoerende rol. Het onderzoek werd uitgevoerd in de periode september 2007 - juli 2008. Het veldwerk is uitgevoerd in de periode november - december 2007.

Wij danken de respondenten die met ons uitgebreid spraken over hun perspectief op de democratie.

Dr. Margit van Wessel

Voor contact:

Sectie Communicatiewetenschap
Wageningen Universiteit
Hollandseweg 1
6706 KN Wageningen

Margit.vanwessel@wur.nl
Tel. 0317-484310

Inhoud

Voorwoord

Samenvatting

1	<i>Inleiding</i>	1
1.1	Emancipatie en onvrede	1
1.2	Emancipatie en verbinding	2
1.3	Cultuur	5
1.4	De verbeelding van verbinding met de democratie	8
1.5	Methodologie	11
2	<i>Ten geleide: onvrede en burgerschap</i>	21
3	<i>Den Haag en ontevreden burgers: directe navolgbaarheid als uitgangspunt</i>	25
3.1	Politieke partijen en hun leiders	26
3.2	Op eigen titel	36
3.3	Standpuntswijzigingen	42
3.4	Complexiteit en de democratie	49
3.5	Hoe dan oriënteren? Heldere standpunten waaraan wordt vastgehouden	51
3.6	Hoe dan oriënteren? Leiderschap	55
3.7	Hoe dan oriënteren? Resultaat	62
3.8	Discussie	67
4	<i>Ontevreden burgers en Den Haag: de leefwereld als uitgangspunt</i>	71
4.1	Inleiding	71
4.2	De rationaliteit van 'de politiek' faalt want is betekenisloos voor de leefwereld	74
4.3	De rationaliteit van 'de politiek' faalt want gaat niet uit van reële kennis	78
4.4	De rationaliteit van 'de politiek' faalt want door beleid ontstaan problemen	81
4.5	Ze willen het niet weten	88
4.6	Klaarblijkelijk spelen andere belangen	91
4.7	Is verbinding tussen leefwereld en politiek mogelijk?	95
4.8	Discussie	112

5	Conclusie	119
	Literatuur	137
	Bijlage 1	
	Enquêtevragen ten behoeve van selectie van respondenten	143
	Bijlage 2	
	De interview-opzet met toelichting	145

Samenvatting

Ondanks veel onderzoek naar politieke onvrede blijven belangrijke vragen over de verhouding tussen politiek en ontevreden burgers tot nu toe ongesteld. Als onze democratie niet deugt volgens ontevreden burgers, wat deugt er dan eigenlijk precies niet? En hoe zou het dan wèl moeten, volgens hen? Deze vragen worden in dit rapport beantwoord, op basis van vernieuwend kwalitatief onderzoek dat verrassende, inspirerende maar deels ook verontrustende inzichten oplevert.

Democratie: wat ik snap, en wat de politiek moet snappen

Uit dit onderzoek blijkt dat ontevreden burgers voor zichzelf uitgangspunten hanteren die voor een belangrijk deel aansluiten bij breed gedragen democratische normen: zie ik dat politici uitgaan van wat het volk (naar mijn idee) belangrijk vindt? Zie ik dat zij zich aan verkiezingsbeloften houden? Ervaar ik resultaat? Deze elementen zijn voor burgers ijkpunten die politiek tot iets oriënteerbaars maken waarmee zij zich kunnen verhouden. Maar wat buiten de eigen kennis, ervaring en mogelijkheden valt, valt goeddeels buiten het spectrum van praktijken via welke politieke invloed ervaren wordt. Partijpolitieke ontwikkelingen, visies achter beleid, debat en afwegingen zijn van weinig betekenis. Deze burgers vragen om een directe relatie tussen politiek en burgers. Maar zij zien zich hierin teleurgesteld. De representatieve democratie sluit immers vaak niet aan bij hun norm van directheid. Terwijl deze burgers dus vaak met veel zelfvertrouwen de Haagse politiek tegemoet treden, blijft de ervaring van meetellen uit – tot hun vaak grote teleurstelling.

Naast de norm van directheid hanteren ontevreden burgers de norm van aansluiting tussen politiek en hun eigen leefwereld. Zie ik dat, in mijn leefwereld, zaken die goed zouden moeten gaan ook goed gaan? Zie ik dat de werkelijkheid (zoals ik die in mijn leefwereld ervaar), ook uitgangspunt van de politiek is? Vaak komen zij tot de conclusie dat dit niet het geval is, op basis van ervaringen met allerlei beleid. ‘De politiek’ hanteert voor hen probleemconcepties en daarmee verbonden doelen en strategieën die in belangrijke mate ongekend dan wel illegitiem blijven, en (alleen) betekenis, en dan negatieve betekenis, krijgen in hun botsing met de leefwereld. Voor deze burgers staan perspectieven van politiek en leefwereld steeds weer tegenover elkaar. Maar hun oppositie tussen politiek en leefwereld is gegrond in geïsoleerde, singuliere beleidseisen, ‘versnipperd’, zonder vertaling in een meer algemene visie die die eisen samenbrengt en voor hen deel uit doet maken van de

politiek. Met hun norm van aansluiting tussen politiek en leefwereld staan deze burgers in hun beleving dus vaak 'alleen' – wat bijdraagt aan de ervaring van miskennis en uitsluiting van de democratie.

De onvervulde vraag om directheid en de breed gehanteerde oppositie tussen politiek en leefwereld suggereren een voedingsbodem voor populistische politiek over grenzen van politieke voorkeuren heen, en nodigen uit tot heroverwegingen op de terreinen van politieke communicatie, 'inclusive politics' en overheidscommunicatie.

Bestaand onderzoek laat zien dat nogal wat burgers in Nederland ontevreden zijn over de mate van invloed die ze kunnen uitoefenen op de politiek. Burgers vinden vaak dat zij niet gehoord worden, of onvoldoende vertegenwoordigd zijn. Maar waarom dat zo is, vanuit welke beleving van de politieke werkelijkheid om hen heen, blijft onduidelijk. Als mensen, bijvoorbeeld, zeggen dat ze te weinig invloed hebben, wat voor invloed zoeken ze dan? Invloed op wat? Als ze zeggen zich niet vertegenwoordigd te voelen, wat bedoelen ze dan? Vertegenwoordiging in welke zin? Wat is er aan de hand wat hen betreft in politiek en bestuur dat zij tot bepaalde inzichten hierover komen? We weten niet hoe begrip van de politieke en bestuurlijke omgeving burgers een rol speelt in de wijze waarop burgers bepalen wat hun koers moet zijn; hoe zij zich naar hun idee kunnen verhouden tot de politiek en wat hun rol als burgers kan zijn. In weerwil van veel discussie over 'de kloof' tussen overheid en burgers - hoe burgers hun relatie met de overheid zien, op welke interpretatie van de politieke werkelijkheid, en welk perspectief op de eigen rol hun visie en handelen gestoeld is, is goeddeels onbekend. In dit onderzoek staan daarom twee vragen centraal: als burgers ervaren dat zij naar hun idee onvoldoende mogelijkheden hebben om een rol te spelen in de democratie, (1) hoe spelen dan beelden van de politieke werkelijkheid - de praktijken die zij zien - daarin een rol, en (2) wat zeggen die beelden ons over de normen die zij hanteren ten aanzien van hun rol in de democratie? Twintig burgers die ontevreden zijn over het functioneren van de democratie werden geïnterviewd.

Uit de interviews blijkt dat vrijwel alle respondenten betekenisvol onderscheid maken tussen politieke partijen, en meestal ook een partijvoorkeur uit kunnen spreken. Tegelijkertijd is het mandaat dat zij toekennen aan partijen beperkt: herkenning in partijstandpunten maakt nog geen vertegenwoordiging, wat respondenten betreft: **er is voor respondenten niet zozeer een kloof tussen kiezers en partijen als wel tussen partijen en de dagelijkse politieke praktijk - het is in die praktijk dat vertegenwoordiging gemist wordt.** In de interviews klagen respondenten over de gebreken van de democratie die voor hen maken dat de democratie niet naar behoren functioneert: politici

handelen 'op eigen titel', houden zich onvoldoende aan beloften, en zorgen onvoldoende voor ervaarbaar resultaat. **Visies achter beleid, debat en afwegingen zijn in de verhalen over de gebrekkige verbinding tussen burgers en de democratie vaak van weinig betekenis, en lijken voor respondenten onherkenbaar.** Delegeren van vertegenwoordiging aan politici, werkend via de politieke processen binnen de vertegenwoordigende democratie, wordt daarmee voor deze burgers problematisch.

Maar dit betekent niet dat burgers in verwarring toekijken. Wat we hier zien is dat ontevreden burgers voor zichzelf eenvoudige uitgangspunten hanteren - uitgangspunten die voor hen de democratie oriënteerbaar maken. Zie ik dat politici uitgaan van wat ik/de mensen belangrijk vinden? Zie ik dat zij zich aan beloften houden? Zie ik resultaat? Zie ik dat zaken die goed zouden moeten gaan ook goed gaan? Zie ik dat de werkelijkheid (zoals ik die zie), ook uitgangspunt van de politiek is? De praktijken die zij zich verbeelden, en waaraan zij betekenis toe kennen die er toe doen, zijn praktijken die voor hen kenbaar zijn. Aan die kenbaarheid zitten grenzen, en veel blijft dus buiten beeld.

We zien dat respondenten weinig legitimiteit toe kennen aan onderhandeling en compromisvorming, maar zich aan die processen ook weinig gelegen laten liggen; deze hebben in de normen die we in hun verhalen tot uitdrukking zien komen nauwelijks een plaats. **Respondenten richten zich in verhalen over hun verbinding met de democratie op wat voor hen politiek 'oriënteerbaar' maakt: duidelijke agendapunten waaraan wordt vastgehouden, leiderschap dat doorpakt en 'dicht bij de mensen staat' en resultaat dat direct ervaarbaar is.** De klachten die respondenten presenteren over vertegenwoordigers die niet vertegenwoordigen, beloften die niet waargemaakt worden, en resultaat dat uit lijkt te blijven, zijn op zichzelf bekend. Het inzicht dat deze elementen voor burgers ijkpunten zijn die de verder complexe en ondoorzichtige politiek tot iets oriënteerbaars maken waarmee je je kunt verhouden, is wel vernieuwend. Het vertelt ons namelijk iets over de normen die burgers hanteren, en de norm van oriënteerbaarheid heeft hier een centrale positie. **Politiek moet begrijpelijk, navolgbaar en afrekenbaar zijn – voor burgers die de complexiteit van de politiek vaak wel zien maar die naast zich neerleggen. Deze burgers oriënteren zich op dat wat voor hen, met hun kennis en mogelijkheden, kenbaar is.** Wat buiten de eigen kennis en mogelijkheden valt, valt buiten het spectrum van praktijken via welke verbinding ervaren kan worden. Onnavolgbare en voor hen als niet-beïnvloedbaar ervaren processen kunnen, als interveniërend in de gezochte directe relatie tussen burger en politiek, hooguit afbreuk doen aan de verbinding. **De normstelling die we bij deze respondenten zien kunnen we beschouwen als een vraag om populistische politiek, waarin een directe relatie**

tussen politiek en burgers als ideaal wordt neergezet, en complexiteit als ondemocratisch, want burgers uitsluitend, geldt. Het is immers niet alleen zo dat complexiteit hier de politiek ontoegankelijk maakt – het is ook dat die ontoegankelijkheid een probleem is voor de democratie, niet aanvaardbaar is in de zin dat respondenten per se niet concluderen dat de politiek overgelaten moet aan de experts, dan wel vraagt om ‘beter geïnformeerde’ burgers. Veel analyses van de democratie die gepubliceerd zijn in de afgelopen jaren wijzen op het ontbreken van onderscheidende en coherente visies van partijen die daarmee als vertegenwoordigend kunnen gelden voor burgers die zich in zo een visie herkennen. In lijn hiermee zien we hier dat de respondenten in dit onderzoek de democratie niet bezien in termen van coherente en onderscheidende visies en het proces van debat, strijd en afweging daartussen. Maar terwijl die visies, en democratische processen hierin geworteld, slechts een beperkte rol spelen, zien we respondenten niet die beperktheid van mogelijkheden ter discussie stellen, maar vanuit andere oriëntatiepunten een voorstelling ontwikkelen van de politiek en ‘waar het om gaat’. We zien dit waar het gaat om de instellingen en processen van de democratie (hierboven besproken), maar ook waar het gaat om politieke inhoud. **Over grenzen van politieke voorkeuren heen stellen respondenten ‘de politiek’ tegenover ‘de samenleving’, in de betekenis van ‘de politiek’ tegenover de burgers die met het handelen van die politiek geconfronteerd worden.** Het politieke gezicht van ‘de politiek’ blijft vaak diffuus en arm aan betekenis; er mogen dan wel waarden in te erkennen zijn; deze waarden zijn in de verbeelding die in de verhalen van respondenten tot uitdrukking komen vaak niet zozeer uitkomst van een democratisch proces als wel bijproduct van het draaien van een statelijke machinerie die ingrijpt in het leven van mensen. Terwijl de politiek als levende wisselwerking van herkenbare, betekenisvolle visies betrekkelijk weinig aan de orde is, zien we in de verbeelding van de democratie van burgers wel degelijk een wisselwerking van betekenisvolle opposities: die van politiek (als staat) en leefwereld. De ervaring van het ingrijpen van de politiek in de leefwereld levert voor respondenten materiaal op om meningen over politiek te vormen en aan politiek burgerschap gestalte te geven. Kennis over, en ervaring met beleid vormen dit materiaal. Klachten, over de zorg en het onderwijs, de koopkrachtproblemen van de lagere inkomens, de bureaucratie, de grote projecten met twijfelachtige legitimiteit, en meer lokale en persoonlijke ervaringen, hebben hierbij een centrale rol. We kennen veel van deze klachten. Het repertoire aan diagnoses om de ervaren problemen te karakteriseren kennen we ook: ‘niet weten wat er leeft’, ‘niet luisteren’. In die zin biedt het onderzoeksmateriaal niets nieuws. Wat wel interessant is, is waartoe dit materiaal opgevoerd wordt.

Het gaat dan niet slechts om klachten over beleid; het zijn vaak klachten met een politieke lading. Het is de democratie die faalt; de problemen worden beschreven om een meer algemene politieke miskennis van burgers aan het licht te brengen en de aard van het falen van de democratie te karakteriseren. En het is via beleid dat erkenning van burgers, vanuit democratische idealen, gestalte kan krijgen, en moet krijgen.

De gebrekkige integrerende en articulerende functie die politieke partijen spelen steekt hier de kop op. **De oppositie tussen politiek en leefwereld is er één van geïsoleerde, singuliere eisen die voor veel respondenten geen duidelijke vertaling kennen in een meer algemene visie die die eisen samenbrengt en deel uit doet maken van de politiek. Tegelijkertijd betekent dit gebrek aan politieke articulatie ook dat de singuliere eisen niet concreet als 'politiek' geformuleerd worden door respondenten.** De eisen zijn voor respondenten veeleer een kwestie van gezond verstand, redelijkheid en moraliteit, 'wat ieder normaal mens toch mag verwachten'. De statelijkheid van de politiek, zoals die zich presenteert aan respondenten, betekent aan de andere kant ook dat beleid niet tot stand komt vanuit een herkenbare politieke visie die tegenover andere visies gesteld kan worden; en daarmee is de oppositie tussen politiek en burgers er één van aan elkaar tegenovergestelde rationaliteiten, waarbij elke singuliere eis die tegenover de politiek gesteld wordt de oppositie symboliseert.

De veronderstelde rationaliteitsproblematiek suggereert een centraliteit van beleid, impliceert dat we politiek in termen van bestuur kunnen vatten.

En inderdaad zien we dat respondenten in hun klagen over de democratie steeds weer spreken over beleid, en niet over strijd tussen visies en hun vertegenwoordigers. Beleidskwaliteit geldt als onproblematisch, wat een 'goede beslissing' zou zijn in een specifieke context ligt steeds voor de hand, vaak zonder dat sprake is van identificatie van een politieke opponent of opposerende visie. Dit suggereert dat de gebreken in de verbinding met de democratie a-politiek van aard zijn, slechts vragend om een overbrugging van afstanden door verwerving en verwerking van kennis: kennis van problemen zoals ervaren door burgers (meestal ongedifferentieerd). Hierbij gaan zij voorbij aan verschillen in visie op prioriteit en oplossingsrichting die in politiek en samenleving bestaan. Maar we zien ook dat de veronderstelde gebrekkigheid van rationaliteit die burgers zien bij politiek en bestuur, naar hun idee niet alleen leidt tot falen in de ontwikkeling van zinvol, bij de leefwereld aansluitend beleid, maar ook leidt tot verkeerde politieke keuzes. Als politici beter zouden weten, zouden zij andere keuzes maken, menen respondenten nogal eens. Terwijl zij dus bij 'de politiek' in zekere zin een 'primaat van bestuur' verwachten (de rol van politici is het oplossen van algemeen gedeelde problemen en het dienen van algemene doelen) zien zij

tegelijktijd die verwachting juist weer gelogenstraft (politici maken door een gebrekkige oriëntatie op de werkelijkheid keuzes die tegen de wil van burgers ingaan). Zij nemen dus zelf een politieke positie ten aanzien van beleid terwijl zij die in de beleidskeuzes die zij in beleid ontwaren juist weer niet zien; dit zijn politiek 'verkeerde' keuzes, maar dan niet gegrond in politieke visie maar een gebrekkige oriëntatie op de werkelijkheid. **Met de politieke visies die respondenten hebben, die zij formuleren in termen van gezond verstand of moraliteit, staan zij dus in hun verbeelding vaak 'alleen', d.w.z. zonder voor hen adequate verbinding richting de politiek die die visies, volgens de politieke theorie, voor hen zou moeten integreren, aggregeren en articuleren.**

Het uitgaan van de eigen leefwereld kunnen we daarmee karakteriseren als oplossing en probleem tegelijktijd. Want respondenten kunnen voor zichzelf dan wel normen bepaald hebben voor de democratie, ze hebben daarmee aan democratie nog geen gestalte gegeven. Hun eisen blijven immers nog altijd, voor hen, ongearticuleerd in het publieke domein.

De oppositie tussen politiek en leefwereld is daarmee een vorm van oriëntatie op de werkelijkheid, maar niet meer dan dat. In zekere zin lijken respondenten het zoveel gesuggereerde verlies van het primaat van de politiek te dan ook bevestigen: klachten gelden beleid, overstijgen dit wel in de zin van politieke betekenis, maar zonder vertaling naar een gearticuleerd alternatief dat voldoende 'klachten' aggregeert en integreert om politiek werkbaar te kunnen zijn, en bruikbaar zou zijn richting gezochte erkenning.

Respondenten omschrijven overheidsbeleid dan wel als tot stand komend vanuit een logica die voor hen onacceptabel is omdat die in hun leefwereld leidt tot onaanvaardbare consequenties, maar er is dus voor een aantal van de respondenten op dit moment geen sprake van een alternatief, politiek gearticuleerd, 'groot verhaal'. Grote verhalen die circuleren, zoals die van links rondom sociaal-economische onzekerheden of die van rechts, rondom bedreigingen van immigratie, kunnen voor deze respondenten, op dit moment, niet die articulerende rol spelen.

De normen die burgers met hun klachten uitdrukken zijn die van gelijkheid en soevereiniteit. En vanuit deze normen komen respondenten tot identificatie van praktijken die voor hen de democratie oriënteerbaar en betekenisvol maken. **Burgers reclaimen middels hun klachten dus algemeen gedeelde democratische idealen.** En daarmee hebben we iets nieuws geleerd over de wijze waarop burgers zich tot de democratie verhouden. Sinds jaren overheersen in de literatuur over ontwikkelingen in verhoudingen tussen burgers en de representatieve democratie termen van verval, zowel in Nederland als daarbuiten. Vanuit deze conventionele waarheden bezien is

het zelfvertrouwen waarmee deze ontevreden burgers zich tegenover de democratie verhouden verrassend te noemen. Als we uitgaan van de politicologische en bestuurskundige literatuur, delen zij immers een politieke en bestuurlijke werkelijkheid die sterk ingeboet heeft aan oriënteerbaarheid. Als we naar de ontevreden burgers in dit onderzoek kijken zien we niet de onzekerheid en verwarring die we aan de hand van de crisis-suggesties zouden verwachten. Burgers mogen dan wel oriëntatiepunten verloren zijn, in de zin dat zij (objectief gezien) veel waarop zij konden varen verloren zijn, voor zichzelf zien zij echter wel degelijk ijkpunten aan de hand waarvan zij tot hun bepaling van verbinding met de democratie komen. Als het gaat om het functioneren van de democratische instellingen hanteren zij normen die voor hen dus de democratie oriënteerbaar maken. De ondoorzichtigheid van partij- en coalitiepolitiek leggen zij naast zich neer. Als het gaat om de wijze waarop die instellingen zich tegenover hen verhouden, stellen zij zelf-beleefde of gekende problemen van beleid, als zodanig geïdentificeerd aan de hand van normen van rationaliteit geldig in de leefwereld, centraal. De zo vaak beschreven toegenomen complexiteit van politiek en bestuur wordt ook hierbij grotendeels genegeerd. De rationaliteit van 'de politiek' (waar zij vaak ook allerlei (semi-)overheidsinstellingen onder scharen) geldt voor veel van de respondenten als goedgevoelbaar en ongeldig, en deze rationaliteit en de context waarin die tot stand komt maakt dus ook maar zeer beperkt deel uit van de verbeelding van verbinding en problemen daarbij zoals respondenten die zien.

Deze burgers mogen dan wel 'objectief' gezien, politiek onderdak verloren hebben, omdat het huis verbrokkeld is en onherkenbaar geworden, zij bepalen eerder voor zichzelf (opnieuw) wat wonen is dan dat zij de moeizaam te navigeren berg kruimels als hun nieuwe thuis leren aanzien.

Het ontbreken van grote verhalen en de ondoorzichtigheid van structuren en processen mogen voor de beleving van verbinding dan wel problemen mag zijn, het zijn geen problemen zonder oplossing – voor zover het gaat om te komen tot oriëntatie op de politieke werkelijkheid. Als grote verhalen niet voorhanden zijn, en de werkelijkheid te complex om er iets van te vinden, dan doen we het zonder grote verhalen, en zonder grip op die complexe werkelijkheid. Betekenis zoals die zich wel aandient, en kennis van wat wel kenbaar is, is dan voldoende; dat wil zeggen, voldoende om tot oriëntatie te komen op die werkelijkheid, en een oordeel uit te spreken over de mogelijkheid om verbinding met de democratie te ervaren. Maar deze oriëntatie op de democratie, die politiek dicht bij huis zoekt, in duidelijkheid en beleefbare betekenis en erkenning, ziet zich geconfronteerd met een politieke praktijk die daar niet aan tegemoet komt. Met andere woorden, respondenten kunnen veelal geen verbinding met de democratie ervaren op

de manier waarop zij dat graag zouden willen, volgens de normen die zij hiervoor hanteren.

Deze emancipatie is een zaak van attitude. Voor deze emancipatie als attitude is geen speciale expertise nodig, of sociaal kapitaal, of handelen. Maar aanwezigheid van deze emancipatie als attitude betekent nog geen emancipatie als ervaring, integendeel – en die ervaring is uiteindelijk waar het voor respondenten om gaat. Respondenten constateren immers dat de democratie niet op hun emancipatoire uitgangspunten is ingesteld. Want de politiek houdt niet voldoende vast aan agendapunten, leiderschap pakt niet voldoende door en staat niet dicht bij de mensen, resultaat is onvoldoende ervaarbaar en de leefwereld is voor de politiek onvoldoende uitgangspunt, stellen zij vast. Zij weten hoe zij mee willen tellen, en constateren dat dat meetellen niet aan de orde is.

In de verhalen en pleidooien van respondenten zien we steeds weer de wens om 'gehoord' te worden centraal staan. Zij lijken zich daar mee aan te sluiten bij pleidooien voor participatieve democratie. Het is echter de vraag of aan de norm van 'gehoord worden' tegemoet gekomen kan worden via praktijken van participatieve democratie die gericht zijn op het geven van een stem aan verschillende belangen en perspectieven, deliberatie of dialoog. **Praktijken van directe democratie, zoals die van participatie, deliberatie, en dialoog lijken dan wel aan te sluiten bij de vraag om de vraag 'gehoord te worden', maar gaat voorbij aan de politiek geladen rationaliteitoppositie tussen politiek en samenleving.** Bij 'gehoord worden' lijken onze respondenten vooral te denken aan een politiek die luistert naar een (ongedifferentieerde) gemeenschap van burgers om de kennis en visie van deze te volgen en daarmee dan eindelijk democratisch te worden. Deze verbeelding van verbinding met de democratie suggereert een voedingsbodemp voor populisme in de zin van een vraag om een meer direct vertegenwoordigende relatie tussen burgers en politiek, en grotendeels vanuit de (problematische) idee van een ongedifferentieerde bevolking. Tegelijkertijd zien we aan de vraag om directe vertegenwoordiging geen idee van een nationale identiteit van 'het volk' aan ten grondslag liggen dat bevolkingsgroepen uitsluit, noch een omarming van autoritair leiderschap vanuit een onverschilligheid of afkeer ten aanzien van de democratie.

Een fundamentele vraag is hier of stappen ten behoeve van versterking van de democratie hier zou moeten uitgaan van acceptatie van deze verbeelding, en inzetten op de oriëntatiepunten die deze burgers hanteren, juist de strijd ermee aan zou moeten gaan om deze oriëntaties te veranderen, of dat juist ingezet zou moeten worden op alternatieve oriëntaties, meer of minder ingaand op problemen van democratie zoals burgers die ervaren.

1 Inleiding

1.1 Emancipatie en onvrede

Veel Nederlandse burgers zien de politiek vanuit een toegenomen onafhankelijkheid en zelfvertrouwen, en wensen meer invloed uit te oefenen op bestuur en politiek (Van Den Brink 2003; Verhoeven 2004; Dekker en Hooghe 2003; WRR 2005). Ook analyses op internationaal niveau wijzen op emancipatie als een belangrijke dimensie van de ontwikkeling van burgerschap in moderne democratieën (Inglehart 2005; Dalton 2004). Zoals Dalton (2004: 106) stelt: *'legitimacy based on inclusion is replacing legitimacy based on hierarchical authority'*. Tegelijkertijd zijn nogal wat burgers ontevreden over bestuur en politiek (Becker en Dekker 2005). Deze laatste auteurs ontwikkelden op basis van kwantitatief onderzoek onder de Nederlandse bevolking de categorie van 'ontvredenen', bestaand uit 30% van de Nederlandse bevolking die het meest negatieve opvattingen heeft over politici en de grootste voorkeur voor meer leiderschap en meer inspraak (Becker en Dekker 2005).

De uitingen van emancipatie zoals gevonden in enquêtes staan bovendien niet alleen. Er lijkt een spanningsveld tussen het zelfbewustzijn van burgers en de politieke en bestuurlijke instituties. Het functioneren van de democratie vereist echter een constructieve verbinding tussen beide. Verschillende ontwikkelingen wijzen in die richting van spanning: de toegenomen 'elite-uitdagende' politieke activiteit (Dekker en Hooghe 2003), waaronder ook de recente 'revoltes' rondom Fortuyn en het referendum over de Europese Grondwet; de twijfel en cynisme onder aanzienlijke groepen burgers over de competenties van politici en bestuurders (Voorlichtingsraad 2005; Dekker et al. 2002); de toegenomen behoefte aan 'inspraak' die zich in enquêtes desgevraagd onder zowel hoog- als laaggeschoolden laat zien (WRR 2005); de constatering in ander onderzoek dat veel ontevreden burgers niet op zoek lijken naar een actieve rol in beleidsvorming maar hun problemen beter begrepen en opgelost willen zien (Marketresponse/TheSmartagent Company, aangehaald door Tiemeijer 2006); de klacht van burgers dat samenleving en politiek gescheiden werelden zijn, niet door communicatie met elkaar verbonden (ibid.).

Dit zijn uitingen van geëmancipeerd burgerschap die elk voor zich spanning in de relatie tussen burgers en politiek en bestuur suggereren. Spanningen in de democratie die gerelateerd zijn aan emancipatie zijn al langer onderwerp van onderzoek. Een bekende en veelbesproken theorie die nog het meest in die richting komt van een poging tot analyse van samenhang tussen emancipatie

en steun voor politiek en bestuur is die van waardenveranderingen. Ingleharts werk over de opkomst van postmaterialistische waarden is leidend hier. Een toenemende gerichtheid op individualisme, zelfontplooiing, kwaliteit van leven en niet-materiële waarden werkt volgens dit perspectief ondermijnend voor de overheid als hoeder en dienaar van publiek belangen, bieder van zekerheden en gezagdrager (Inglehart 1990). Elchardus (2004) stelt echter vast dat, waar de dragers van de nieuwe waarden vooral de hooggeschoolden zijn, het toch vooral de lager geschoolden bij wie we ‘onbehagen’ daadwerkelijk zien. De empirische analyse van Van Den Brink (2003) voor Nederland bevestigt dit. Van Den Brink constateert relatief sterk vertrouwen in de overheid bij hooggeschoolden, en veel cynisme bij lager geschoolden (Van Den Brink 2003). Van Den Brink verklaart dit door te wijzen op de bedreiging die voor laaggeschoolden uitgaat van modernisering; zekerheden verdwijnen en het zijn vooral laaggeschoolden die moeilijker hun weg weten in de complexe wereld van nu. Meer breed wordt ook wel gesproken over de benarde positie van de ‘moderniseringsverliezers’ (zie voor discussie bijv. Rydgren 2007). Wat emancipatie betekent voor de relatie tussen burgers en politiek en bestuur is dus niet zo duidelijk. Maar ook de idee van ‘postmaterialisme’ als centraal concept om de veranderde verhouding tussen burgers en bestuur en politiek te begrijpen heeft beperkingen. Onderzoeksbureau Motivaction groepeert burgers in categorieën die een burgerschapsstijl vertegenwoordigen. Een categorie die verhoudingsgewijs sterke onvrede richting de overheid koppelt met assertiviteit is die van de ‘moderne burgers’. Deze ‘moderne burgers’ zijn in sommige opzichten te categoriseren als bedreigd door de complexiteit van wereld waarin zij zich bevinden, maar zijn erop gericht zichzelf te redden. Zij zijn conformistisch, statusgevoelig en niet bepaald als ‘postmaterialistisch’ te classificeren. Verder hebben zij weinig interesse in overheidsbeleid maar kruipen niet in hun schulp; zij wensen erkend te worden, betonen zich veelal assertief richting de overheid en ontevreden over politiek en bestuur en hun vertegenwoordiging daarbinnen (WRR 2005). Als we deze typering bezien kunnen we constateren dat we de wijze waarop burgers zich verhouden tot bestuur en politiek nog niet goed lijken te begrijpen, en dat we met Ingleharts postmaterialisme er niet zijn.

1.2 Emancipatie en verbinding

We kunnen lezen in onderzoeksresultaten dat sommige groepen burgers ontevreden zijn over de mate van invloed die ze kunnen uitoefenen op de politiek, dat zij vinden dat zij niet gehoord worden, of onvoldoende vertegenwoordigd zijn (WRR 2005; SCP 2005). Maar waarom dat zo is, vanuit welke

beleving van de politieke werkelijkheid om hen heen, blijft onduidelijk. Als mensen, bijvoorbeeld, zeggen dat ze te weinig invloed hebben, wat voor invloed zoeken ze dan? Invloed op wat? Als ze zeggen zich niet vertegenwoordigd te voelen, wat bedoelen ze dan? Vertegenwoordiging waarin? En zijn burgers hierin steeds verschillend, of hetzelfde? Wat is er aan de hand wat hen betreft in politiek en bestuur dat zij tot bepaalde inzichten hierover komen?

Daarmee stuiten we op een aanknopingspunt voor onderzoek. We weten niet hoe begrip van de politieke en bestuurlijke omgeving burgers een rol speelt in de wijze waarop burgers bepalen wat hun koers moet zijn; hoe zij zich naar hun idee kunnen verhouden tot de politiek en wat hun rol als burgers kan zijn. In weerwil van veel discussie over 'de kloof' tussen overheid en burgers - hoe burgers hun relatie met de overheid zien, op welke interpretatie hun visie en handelen gestoeld is, is goeddeels onbekend. Het is dan niet zo dat hier nu niets over bekend is, maar wat overheerst is de belangstelling voor verlies en verval. Discussies in bestuur, politiek en wetenschap waarin ontwikkelingen benoemd worden als ontideologisering (Ankersmit 1996), verval van loyaliteiten tussen partijen en kiezers (bijv. Dalton 2004; Wattenberg et al. 2002), verval van verbindingen tussen elite en burgers (bijv. Mudde en Holsteyn 2002), vermindering van vertrouwen van burgers in de instellingen principes of actoren van de democratie (bijv. De Goede 2006), toename van complexiteit en de daarmee verbonden verminderde mogelijkheden om de staat verantwoordelijk te stellen of zelfs politieke keuzemogelijkheden te onderscheiden of terug te zien in beleidsgevolgen (zie bijv. Rob 2005) bieden de kaders waarbinnen onderzoekers vragen stellen. Het gaat dan dus vooral over wat allemaal moeizamer is geworden, of zelfs onmogelijk. Over de aard van de problematiek wordt veel nagedacht, en over mogelijke oplossingen wordt vanuit velerlei optiek gefilosofeerd. Veel van dit werk is gesitueerd op macro-niveau, het niveau van de wisselwerking tussen politieke en bestuurlijke instellingen en grootschalige maatschappelijke ontwikkelingen (Bijv. Rob 2005), en op meso-niveau, het niveau van concrete nieuwe verbanden en handelingspatronen die ontstaan (bijv. Grin et al. 2006). Maar intussen interpreteren, concluderen en handelen 'gewone burgers', op micro-niveau, door, grotendeels ongezien. Hoe dan ook verhouden gewone burgers zich tot de politieke en bestuurlijke werkelijkheid, bestaat bij hen een zekere vorm van oriëntatie daarop, en op dit micro-niveau weten we eigenlijk weinig. Dit onderzoek pleit dan ook voor een ontwikkeling van onderzoek richting 'wat dan wel?' vragen die zich op dit niveau situeren. Enkele onderzoeksrichtingen die zich op het wat-dan-wel richten zijn al tot ontwikkeling gekomen. Voor zover hierin de positie van burgers in de

representatieve democratie voor onderzoekers centraal staat, theoretiseren zij burgerschap als relatief passief, als toeschouwers (bijv. Manin 1997) of consumenten (bijv. Lewis et al. 2005). Hoewel deze benaderingen ons helpen nieuwe vormen van burgerschap te begrijpen, gaan ze kwesties rond emancipatie, en de mogelijkheden voor burgers om emancipatie in burgerschap gestalte te geven, niet aan. In andere benaderingen, waarin we burgers onderzocht zien als co-producenten van beleid, of als zich manifesterend als politiek actief in ngo's en fluïde vormen van politieke activiteit, zien we burgers dan meer als actief geanalyseerd, maar hier zien we dan weer niet hoe burgers zich verhouden met de representatieve democratie. Het bezien van burgerschap als tot uiting komend in beleidsontwikkeling houdt het bij beleid, soms dan wel politiek of politiek potentieel ziend in arena's voor beleidsvorming als gelegenheden waar politiek bedreven wordt (bijv. Tatenhove et al. 2000; Hajer 2003). Het bezien van burgerschap als tot uiting komend in subpolitics, politiek buiten de democratische instituties om (Beck 1999) richt zich op nieuwe vormen en plaatsen van politieke activiteit. Onderzoek naar 'niet-conventionele' politieke activiteit richt zich op uitingen van politiek burgerschap buiten de politieke partijen om, als demonstraties en one-issue organisaties. De verval-betooglijn over de representatieve democratie wordt via deze onderzoeksbenaderingen (impliciet of expliciet) bevestigd en geïdentificeerd. Maar intussen blijft de representatieve democratie wel een nog altijd niet weg te denken kern van onze democratie, en hoe burgers zich daar dan mee verhouden is in deze benaderingen niet de kwestie die echt aangegaan wordt. We zouden kunnen suggereren: inderdaad, maar waarom de kant op kijken waar het niet gebeurt? Het nieuwe en andere kan interessanter en uitnodigender lijken als onderzoeksobject dan hetgeen wat in verval is of lijkt te zijn, en waar de interessante vernieuwingen zich nu juist niet voor lijken te doen. De wat-dan-wel vragen waar het in dit onderzoek om gaat richten zich nu juist wel op de representatieve democratie als iets dat een betekenisvolle realiteit is voor burgers in onze democratie, die als zodanig onderzocht kan worden. Deze representatieve democratie, lijkt ook voor burgers immers nog altijd van belangrijke betekenis te zijn.

Het pleidooi voor 'wat dan wel'-vragen is academisch zowel als praktisch. Om te beginnen met het laatste: zonder inzicht in de beleving van de politieke werkelijkheid onder burgers blijft democratische vernieuwing die de representatieve democratie raakt een exercitie met belangrijke beperkingen. De Nederlandse overheid heeft in haar ambitie om tot vernieuwing van de democratie te komen talloze beslissingen genomen en tot uitvoering gebracht. Ontwikkeling van op responsiviteit gerichte praktijken van participatieve beleidsvorming en 'luisteren' zijn daarbij prominent geweest.

Maar we kunnen ons afvragen in hoeverre, en voor wie, deze praktijken beantwoorden aan de behoefte aan invloed. Politiek en bestuur kunnen dan wel via 'luisteren', informeren en het mogelijk maken van participatie in beleidsvorming trachten 'inclusion' gestalte te geven, maar als deze keuzes niet gefundeerd zijn in een goed begrip van de wijze waarop het zelfbewustzijn zich laat vertalen naar verbinding met de democratie, en meer specifiek de representatieve democratie (in de zin van voorstellingen van mogelijkheden daarin een rol te spelen) kunnen dergelijke initiatieven aansluiting missen. Een vraag is dus in hoeverre de assumpties over behoefte aan invloed die ten grondslag liggen aan de ontwikkelde praktijken wel de juiste zijn, of dat misschien (ook) anders gekeken en gehandeld zou kunnen worden. Om te leren hoe 'inclusion' vormgegeven kan worden om tegemoet te komen aan emancipatie moeten we toch ook onderzoeken hoe we deze behoefte moeten begrijpen, en hoe deze zich verhoudt tot de bestuurlijke en politieke context waarbinnen die behoefte zich manifesteert en vertaling naar interpretaties en voorstellingen van ervaring van vertegenwoordiging en mogelijkheden tot handelen krijgt.

De relatie tussen burgers en politiek en bestuur kan alleen gestalte krijgen middels communicatie, een 'samen komen' van politiek en burgers, maar over de vorm en aard van dat samen komen kunnen alleen goede beslissingen worden genomen op basis van kennis van wat burgers beweegt en hoe zij hun relatie met de overheid, en met politiek en bestuur in brede zin, zich voorstellen. De overheid kan niet goed rekening houden met burgers ten behoeve van een betere relatie met die burgers als onbekend is vanuit welk perspectief op de relatie met de overheid de burger diezelfde overheid tegemoet treedt. En juist waar het ideaal van constructief, participatief burgerschap tekortschiet is deze kennis nodig.

De centrale vraag die dit onderzoek wil beantwoorden is:

Als burgers ervaren dat zij naar hun idee onvoldoende mogelijkheden hebben om een rol te spelen in de democratie, (1) hoe spelen dan beelden van de politieke werkelijkheid daarin een rol, en (2) wat zeggen die beelden ons over de normen die zij hanteren ten aanzien van hun rol in de democratie?

1.3 Cultuur

Hiermee komen we aan bij de wetenschappelijke uitwerking en betekenis van de hier gekozen benadering. Als we meer zicht willen krijgen op de voorstellingen die burgers hebben van hun relatie met de politiek en bestuur, 'wat dan wel' vragen beantwoord willen zien, zouden we die voorstellingen op

de eerste plaats breder op kunnen vatten dan in termen van ‘waarden’, zoals we die zien in de discussie over waardenverandering en vertrouwen in bestuur en politiek. Een zinnig concept hierbij is dat van cultuur, welke niet alleen is op te vatten als stelsel of samenraapsel van waarden, maar ook als ‘gereedschap’: kennis, vaardigheden, beelden, verhalen, symbolen, argumenten en organisatie- en handelingspatronen die beeldvorming en handelen mogelijk maken en zin geven (verg. Swidler 1986). Dit onderzoek sluit hiermee aan bij een recent zich ontwikkelende, kwalitatief georiënteerde stroming in het burgerschapsonderzoek die ervaringen, betekenisgeving en praktijken centraal stelt (Coleman 2005; Couldry 2006; Cramer Walsh 2004; Eliasoph 1998; Perrin 2006; Wedeen 2002).

We kunnen hiermee een perspectief op de relatie tussen overheid en burgers ontwikkelen dat daadwerkelijk relationeel van aard is en niet alleen kijkt naar waarden en percepties met betrekking tot politiek en bestuur, maar de interpretaties van burgers analyseert in hun relatie met de politieke en bestuurlijke context waarbinnen die interpretaties van burgers tot stand komen. Zo kunnen we meer van burgerschap gaan begrijpen, maar wordt ook de rol van bestuurlijke en politieke instituties in het tot stand komen van interpretaties en handelingsperspectieven duidelijker. Het is de specifieke combinatie van emancipatie en onvrede over de verhouding tussen burger en overheid die ons in deze richting wijst. Deze combinatie suggereert namelijk dat het bij deze houding niet alleen gaat om waarden (wat zou moeten) maar ook om percepties van burgers van de mogelijkheden om te handelen teneinde waarden te realiseren (wat kan).

Door in termen van cultuur te denken komen we ook voorbij de discussie over de vraag of gebrek aan vertrouwen in politiek en bestuur al dan niet een probleem is. Waar vertrouwen volgens sommige analisten geen probleem hoeft te zijn voor een constructieve relatie tussen overheid en burgers (zie bijv. Norris 1999), is een cultuur die een constructieve relatie onmogelijk maakt, dat wel. Wat zonder dat kan resten is een verhouding tussen overheid en burgers gestoeld op de onvoorstelbaarheid van een constructieve relatie, een profilering van ‘bewegingen’ van ‘buitenstaanders’ die suggereren of trachten wel aan te sluiten bij ‘wat de burger wil’. Maar deze oplossing is een beperkte, slechts een brug slaand middels ingaan op beleidsvoorkeuren en inspelen op, of construeren van, onvrede over ‘de gevestigde orde’ (verg. Laclau 2005a, 2005b; Abts 2004). Het afkeren van die gevestigde orde zelf, in denken en handelen, is daarmee niet overwonnen (we komen hierop terug in hoofdstuk vijf).

Burgers die zich scharen achter leiders en organisaties en erop vertrouwen dat de gezichtspunten van machthebbers die van henzelf vertegenwoordigen, hoeven zich maar beperkt bezig te houden met de kaders, wegen,

voorstellingen waarmee en waarbinnen de democratie gestalte krijgt en functioneert. Wanneer burgers vanuit een grotere onafhankelijkheid de democratie bezien, worden die kaders, wegen en voorstellingen belangrijker. Tegelijkertijd kunnen we vaststellen dat die kaders, wegen en voorstellingen waarschijnlijk maar beperkt aansluiten bij de beleavingswereld van burgers zelf. De culturele materialen waarmee de bestuurlijke en politieke instellingen denken en werken hoeven niet de materialen te zijn waarmee burgers diezelfde instellingen tegemoet treden. En het is dit spanningsveld waarop dit onderzoek zich richt. Hoe zien burgers die ontevreden zijn over hun positie in de Nederlandse democratie, en de mogelijkheden en onmogelijkheden van een rol binnen de democratie? Hoe verhouden verwachtingen en wensen over de eigen rol zich tot de verbeelding van mogelijkheden die bestaande institutionele kaders daartoe bieden? Door burgers die zich afkeren van politiek en bestuur aan het woord te laten over hun mogelijke invulling van burgerschap kunnen we leren hoe deze burgers een relatie leggen tussen hun beeld van de politieke en bestuurlijke werkelijkheid en hun identiteit en mogelijke rol als burgers in relatie tot deze werkelijkheid. We kunnen zo leren of en hoe beelden van de democratie een rol spelen in het tot stand komen van een verhouding met politiek en bestuur. Empirisch onderzoek naar burgerschap in termen van cultuur als vooraf gedefinieerde democratische ‘waarden’ zou kunnen gaan over burgerschapswaarden die burgers hanteren (zie bijvoorbeeld Dahlgren 2002). Zijn burgers de democratie goedgezind? Houden ze zich aan substantieve democratische waarden (bijv. gelijkheid) en procedurele democratische waarden (als openheid en tolerantie). Centrale vragen kunnen dan zijn: zijn burgers bereid om problemen op te lossen via discussie en compromis? Nemen ze standpunten in met inachtneming van dilemma’s? Of geldt alleen eigenbelang en is ‘effectiviteit’ m.b.t. het oplossen van ervaren problemen het belangrijkste criterium?

In dit onderzoek kiezen wij, met de ‘bredere’ opvatting van cultuur, een andere invalshoek. We gaan op zoek naar het niet-ideale (in termen van democratische theorie). We richten ons op het begrip van de politieke en bestuurlijke werkelijkheid dat mogelijk mede aan die vormen van niet-ideaal burgerschap ten grondslag ligt, en op de mogelijkheden om gestalte te geven aan democratie die vanuit die cultuur voorstelbaar zijn.

De verhouding tussen burgers en de politieke en bestuurlijke omgeving waarbinnen zij zich bewegen is uiteraard bijzonder complex, en moeilijk onderzoekbaar. Toch is ‘sensemaking’ met betrekking tot de omgeving iets dat elke burger steeds weer opnieuw doet. Zelfs suggereert recente literatuur dat een steeds weer opnieuw maken van persoonlijke afwegingen door burgers

een belangrijke ontwikkeling is in hedendaagse democratieën. Politiek wordt niet overgelaten aan vooruitgeschoven leiders van sociale en ideologische categorieën die hun ‘achterban’ vertegenwoordigen – elk individu staat steeds opnieuw als persoon tegenover de politiek en het bestuur, is de suggestie (Bennett 1998; Verhoeven 2004).

Als we dit willen onderzoeken op individueel niveau stuiten we op problemen: de denksprongen die individuen maken, hun mediagebruik, de wijze waarop zij nieuwsberichten interpreteren of een rol laten spelen in hun visie op de politiek, de wijze waarop gesprekken tussen burens en kennissen invloed hebben, de manier waarop een burger gemobiliseerd wordt – dit en nog veel meer wat hierbij aan de orde komt is moeilijk in kaart te brengen. Bovendien is betrokkenheid vaak tijdelijk, reactief en beperkt tot een of enkele beleidskwesties (Verhoeven 2004; Schudson 1998). Tegelijkertijd kunnen we stellen dat ‘sensemaking’ geen zuiver individueel proces is. Burgers produceren betekenissen, maar gebruiken daarbij gedeeld en ook onderling uitgewisseld materiaal. Publiekelijk uitgewisselde symbolen, betekenissen en handelingsstijlen zijn bronnen die mede bepalen voor burgers wat geldende zienswijzen en handelingsmogelijkheden zijn. Dit materiaal stelt in staat, maar beperkt ook. Door communicatie ontstaan gedeelde ideeën en vertogen over hoe de maatschappij in elkaar steekt, wat overheden doen en zouden kunnen en moeten doen, hoe hierover gesproken kan worden en hoe burgers al dan niet kunnen meetellen, handelen en invloed uitoefenen (zie ook Lichterman en Cefai 2006). Begrip van de wijze waarop burgers politiek en bestuur begrijpen, en mogelijkheden en obstakels in hun relatie daarmee, is cruciaal voor het begrijpen van de verhouding tussen overheid en burgers. Gedeelde voorstellingen zijn daarbij belangrijk als sociale feiten omdat ze een rol spelen in de vorming van relatie- en handelingsperspectieven (verg. Rabinow 1986; Poletta 1998).

1.4 De verbeelding van verbinding met de democratie

Maar hoe zouden we deze cultuur kunnen leren kennen? Wat zijn dan de elementen in welke we geïnteresseerd zouden kunnen of moeten zijn? Een volgende noodzakelijke stap is de ontwikkeling van een kader hiervoor. Het begrip van burgers van de bestuurlijke en politieke werkelijkheid en de perceptie van de mogelijkheden van de eigen rol daarbinnen zou ik hier in eerste instantie, in navolging van Perrin (2006), ‘de democratische verbeelding’ willen noemen. Deze verbeelding kan gestoeld zijn op velerlei materiaal: van discussies in de media tot gesprekken met burens en persoonlijke ervaringen. En elk van die verbeeldingen zal individuele componenten hebben.

Tegelijkertijd is de democratische verbeelding sociaal van aard: hij komt tot stand in interactie met personen en instellingen. Veel van deze omgeving is daarnaast gedeeld met anderen en kent dus gedeelde elementen, die door circulatie en interpretatie de betekenis krijgen die ze tot deel van de leefwereld van burgers maken. Perrins 'democratische verbeelding' (2006) is een bruikbare metafoor, maar ook een concept dat hier zinvol toegepast kan worden om de vraagstelling uit te werken. Perrins democratische verbeelding kunnen we zien als een 'filter' dat we gebruiken om gebeurtenissen in de wereld om ons heen te interpreteren. Daarbij gebruiken we ideeën, ervaringen, verhalen en voorkeuren. We ontwikkelen en hanteren een repertoire aan logica's die samen deze democratische verbeelding vormen. Perrin stelt dat deze politieke logica's bestaan uit manieren van denken en redeneren over sociale kwesties die samen bepalen (1) wat de reikwijdte van de publieke sfeer is (wat daarbinnen aan de orde kan komen), (2) wat de legitieme en doeltreffende acties zijn die kunnen worden ondernomen om te komen tot gewenste uitkomsten en (3) wat de mogelijke uitkomsten zijn van activiteiten in die publieke sfeer (Perrin 2006:20).

Hier kan wel opgemerkt worden dat Perrin een concept van verbeelding hanteert dat mogelijkheden tot handelen centraal stelt; we hebben hier dus te maken met een activistisch perspectief op burgerschap. Als we rekening houden met het gegeven dat slechts een kleine minderheid van burgers daadwerkelijk politiek actief is, en dat we niet ervan uit kunnen gaan dat wat burgers betreft 'inclusion' (wat ik hier zou willen vertalen als 'meetellen') middels actie van hun kant gestalte kan of moet krijgen, kunnen we ons afvragen wat de bruikbaarheid is van dit concept van de democratische verbeelding voor dit onderzoek. We missen hier het element van relaties tussen burgers en politici en bestuurders: de verbeelding van burgers over de mate en vorm waarin de verhouding tussen burgers bestuur en politiek ingericht is op het aangaan en onderhouden van relaties tussen deze, en daaraan gestalte geven. Ook zien we hier geen ruimte voor verbeelding over vertegenwoordiging: de verbeelding over de mate waarin politiek en bestuur ingericht zijn op vertegenwoordiging van burgers. In dit onderzoek wordt de idee van de democratische verbeelding zo opgevat dat ook relaties en vertegenwoordiging hiervan deel uitmaken. Om verwarring met Perrins conceptuele raamwerk te voorkomen zal ik vanaf hier verder spreken over de verbeelding van verbinding met de democratie.

Het onderzoeken van de verbeelding van verbinding met de democratie kan het mogelijk maken burgers te benaderen om helderder te krijgen hoe zij de mogelijkheden van democratie begrijpen – en loskomen van het ideaalmodel van de actieve, constructieve en participerende burger als gedroomde gesprekspartner. Uitingen van 'minder ideaal' burgerschap, zoals het redeneren en handelen

vanuit eigenbelang en rechten, het afwijzen van de politiek als zodanig, en het afstand nemen van de idee van een actieve rol als burger kunnen daarmee begrijpelijker worden, alsook de rol van bestuurlijke en politieke instituties in die verbeelding die bijdraagt aan dat ‘minder ideale’ burgerschap.

De verbeelding van verbinding met de democratie is het resultaat van een wisselwerking tussen burger en omgeving: burgers interpreteren en evalueren hun relatie met de politieke en bestuurlijke omgeving vanuit hun eigen beleving van wie zij zijn en zouden willen zijn. In het onderzoek zal het onmogelijk zijn individu en omgeving te scheiden; wel kunnen we leren hoe we de verhouding met bestuur en politiek die spreekt uit de verbeelding van verbinding met de democratie zich verhoudt tot de democratische instellingen en processen in onze samenleving.

Een probleem dient zich wel aan bij de interpretatie van uitspraken.

Moeten we de verbeelding van verbinding die we zien in de verhalen van burgers opvatten als voor hen feitelijke weergaven, als normatieve reflecties, als beide misschien? Voor een antwoord op deze vraag baseer ik me op het werk van de Canadese filosoof Charles Taylor, wiens ideeën over *‘the social imaginary’* (Taylor 2004), ofwel de sociale verbeelding, goed bruikbaar zijn voor dit onderzoek. Taylor ziet de sociale verbeelding als de manieren waarop mensen zich hun sociale bestaan voorstellen; hoe hun relaties met anderen eruit zien, de praktijken die daarbij horen, de verwachtingen die wij van elkaar kunnen hebben, en de dieperliggende noties en beelden die hier aan ten grondslag liggen. Deze verbeelding kan niet beschouwd worden als theorie: de manier waarop mensen hun sociale bestaan voorstellen wordt veelal niet uitgedrukt in theoretische termen, maar gedragen in beelden, verhalen en legenden. De sociale verbeelding is dan ook niet iets van elites, maar van een samenleving in meer algemene zin.

Het is een gedeeld begrip dat gedeelde praktijken mogelijk maakt en legitimeert. Dit begrip is zowel feitelijk als normatief. Wij hebben een beeld van hoe zaken gewoonlijk gaan, maar dit beeld is doorweven met ideeën over hoe deze zaken zouden moeten gaan, met normen: we weten hoe verkiezingen in Nederland verlopen, en we weten ook wat die verkiezingen ongeldig zou maken; het gedeelde begrip van hoe verkiezingen moeten gaan maakt de praktijk van verkiezingen mogelijk. Tegelijkertijd is het ook de praktijk die het begrip ‘draagt’. Een samenleving of deel van een samenleving heeft op elk gegeven moment een repertoire aan praktijken tot haar beschikking, zoals ideeën van hoe en wanneer te organiseren, appelleren, protesteren, en wat daarmee bereikt zou kunnen worden. De meesten van ons oriënteren ons via deze praktijken, voor zover we daar grip op hebben, zonder theoretisch totaalbeeld dat daaraan ten grondslag ligt.

Tot zover een korte impressie over de aard van de sociale verbeelding, als samenspel tussen verbeelding en praktijken. Deze impressie is echter statisch van aard, en benadrukt de verbinding tussen verbeelding en praktijken. Taylors sociale verbeelding is echter een dynamisch begrip, met wisselwerking tussen beide, en hier wordt het voor ons onderzoek vooral interessant. Er kan daarmee immers ook sprake zijn van spanning tussen verbeelding en praktijken; de morele orde die mensen zich verbeelden kan op gespannen voet staan met de praktijken die zij kennen. Veranderde normen kunnen botsen met praktijken, deze deligitimeren, en vragen om nieuwe praktijken die meer aansluiten bij de nieuwe normen. Maar deze praktijken hoeven er niet te zijn. Volgens Taylor stuitte de nieuwe verbeelding van volkssoevereiniteit die tot ontwikkeling kwam in Frankrijk ten tijde van de Franse Revolutie, bijvoorbeeld, op een gebrek aan praktijken via welke zij daadwerkelijk gestalte kon krijgen; deze praktijken kwamen pas na tientallen jaren echt tot ontwikkeling (Taylor 2004).

Wat betekent dit nu voor dit onderzoek: de verbeelding van verbinding met de democratie lijkt in ons land onder druk te staan: grote bevolkingsgroepen drukken onvrede met bestaande praktijken uit. Maar welke verbeelding van morele orde m.b.t. de democratie ligt hier aan ten grondslag, en hoe verhoudt die zich nu tot de praktijken waarover mensen klagen als zij hun onvrede over onze democratie tot uitdrukking brengen? Het is in die zin dat dit onderzoek zelfbewustzijn en beleving van de democratie als stelsel van gegeven praktijken met elkaar verbindt. Als de normen van de democratie gedragen zijn door, en tot uitdrukking komen in, praktijken van de democratie kunnen we, via de beelden en verhalen die mensen met ons kunnen delen over de praktijken die zij waarnemen, ook hun normen ten aanzien van die democratie leren kennen. Zo kunnen we leren in welke zin democratische praktijken niet voldoen voor ontevreden burgers, hoe hun normen, die dan in zekere zin als eisen tot vernieuwing gezien kunnen worden, botsen met praktijken zoals zij die waarnemen.

1.5 Methodologie

Voor dit onderzoek zijn 20 interviews gehouden met burgers die geselecteerd zijn met behulp van een enquête, ontwikkeld in samenwerking met TNS NIPO en uitgevoerd door TNS NIPO, op grond van hun scores op vragen en stellingen, ook gebruikt in het Nationaal Kiezersonderzoek, over politiek zelfvertrouwen en politieke interesse (zie bijlage 1). Doel van deze enquête was het vinden van individuen met een laag politiek zelfvertrouwen en tenminste enige politieke interesse. Het construct 'politiek zelfvertrouwen'

behelst de mate waarin mensen menen politieke invloed uit te kunnen oefenen; met andere woorden, mee te kunnen tellen in de democratie. Tenminste enige politieke interesse werd belangrijk geacht omdat in ons geval het niet alleen er toe doet of de respondent denkt mee te kunnen tellen, maar ook of die daar belangstelling voor heeft. De enquête werd uitgevoerd in juni 2007. Voor deze enquête benaderde TNS NIPO 972 leden uit haar panel TNS NIPObase CASI.¹ Na uitsluiting van respondenten die op relevante vragen ‘weet niet’ hadden ingevuld resteerden 651 personen. Personen met een laag politiek zelfvertrouwen (0 of 1 op schaal 0-4) en tenminste enige politieke interesse (1-4 op schaal 0-4) vormden, met 364 personen, 51% van dit totaal.

Tabel 1. Politieke interesse en politiek zelfvertrouwen

Politieke interesse	Geen					Zeer veel	
Politiek zelfvertrouwen	0	1	2	3	4	Totaal	
Geen 0	44	45	26	9	2		126
1	16	123	54	26	19		238
2	10	34	28	14	4		90
3	4	31	17	7	5		64
Zeer veel 4	10	41	41	30	11		133
Totaal	84	274	166	86	41		651

Deze 364 respondenten zijn allen benaderd met de vraag of zij bereid waren tot een interview. Als beloning werd hier 35 euro tegenover gesteld; dit om te helpen voorkomen dat in de uiteindelijke selectie een oververtegenwoordiging zou bestaan van personen met buitengewone belangstelling voor, en kennis over, politiek. Van deze 364 mogelijke deelnemers gaven 147 hun akkoord. Uit deze 147 is uiteindelijk een selectie gemaakt. Er is daarbij gezorgd voor spreiding met betrekking tot leeftijd, geslacht en regio; dit om ervoor te zorgen dat eventueel te vinden overeenkomsten tussen respondenten geen functie zijn van een specifiek kenmerk van een respondent (dit wil niet zeggen dat er geen verschillen zullen zijn tussen groepen respondenten, maar voor deze kleine, verkennende studie werd het niet opportuun geacht deze mogelijkheid in het onderzoek op te nemen). Een andere reden om te kiezen

¹ Dit panel biedt voor dit onderzoek voordelen ten opzichte van sommige andere panels of andere wervingsmethoden. TNS NIPO beoogt met dit panel middels o.a. technieken van werving en een beloningssysteem een representatieve populatie te kunnen aanbieden, inclusief groepen die relatief moeilijker tot deelname aan onderzoek te verleiden zijn, zoals lager opgeleiden. Leden van dit panel worden af en toe benaderd, voor verschillende soorten onderzoek (niet alleen over politieke onderwerpen), en ontvangen voor deelname steeds een beloning. Een beperking is wel dat in dit bestand alleen burgers opgenomen zijn met een computer en Internetverbinding.

voor spreiding is de algemeenheid van maatschappelijke en politieke veranderingsprocessen. Het verval van loyaliteit tussen partij en kiezers lijkt zich voor te doen onder verschillende gelederen van de samenleving. De toegenomen complexiteit van politiek en bestuur is iets waar wij allemaal mee te maken krijgen.

En politieke onvrede mag dan wel het sterkst zich voordoen onder lagere sociale klassen; ook bij hogere klassen zien we deze. Tegelijkertijd werd een spreiding met betrekking tot opleiding werd van bijzonder belang geacht, en wel om een andere reden. In het denken over houdingen ten aanzien van politiek en bestuur zien we vaak dat er grote samenhang wordt gevonden tussen opleiding en houding, en ook zien we dat onvrede en wantrouwen ten aanzien van politiek en bestuur vaak verschillend verklaard worden voor burgers met hogere opleidingsniveaus (m.n. de postmaterialisme these, zie bijv. Inglehart 1990) en lagere opleidingsniveaus (m.n. de these van de 'moderniseringsverliezers', zie voor discussie hiervan bijv. Rydgren 2007). Om die reden is gekozen om in het onderzoek te kiezen voor twee groepen die duidelijk te onderscheiden zijn in termen van opleidingsniveau (maximaal MBO en minimaal HBO), om het zo mogelijk te maken eventueel optredende verschillen, of juist opvallende overeenkomsten met betrekking tot verbeelding, te kunnen identificeren en analyseren. Omdat het een klein, verkennend onderzoek betreft, gericht op verkenning van politieke onvrede in relatie tot emancipatie zoals die in de wetenschappelijke literatuur beschreven wordt voor Westerse democratieën, zijn allochtone inwoners van Nederland buiten de populatie gehouden.

Uiteindelijk hebben de volgende personen aan het onderzoek deelgenomen middels een interview van gemiddeld anderhalf uur dat bij de respondent thuis is afgenomen. Om de privacy van respondenten te beschermen worden in deze rapportage pseudoniemen gebruikt en worden in een aantal gevallen ook andere gegevens die kunnen leiden tot identificatie niet verstrekt.

Maximaal MBO:

1. Els, 52 jaar, voorheen juridisch en administratief medewerkster, nu werkloos, woont in Vlaardingen
2. Astrid, 34 jaar, voorheen verpleegkundige, nu huisvrouw, woont in Zutphen
3. Marian, 49 jaar, administratief medewerker, woont in Heerhugowaard
4. Jeanette, 25 jaar, ziekenverzorgende, woont in Veenendaal
5. Inge, 30 jaar, huisvrouw, woont in Hellevoetsluis
6. Tanya, 23 jaar, medewerker van een incassobureau, woont in een middelgrote stad in Noord-Brabant

7. Ruud, 36 jaar, vrachtwagenchauffeur, woont in een dorp in de provincie Groningen
8. Harry, 53 jaar, voorheen controleur in de platenindustrie, zit nu in de WAO, woont in een kleine gemeente in Noord-Holland
9. Bert, 60 jaar, voorheen elektrotechnicus, zit nu in de WAO, woont in Maassluis
10. Maarten, 34 jaar, graficus, woont in een kleine stad in de provincie Gelderland
11. Hans, 47 jaar, receptionist in een verzorgingshuis, woont in één van de grote steden.
12. Alex, 39 jaar, logistiek manager, woont in een kleine gemeente in de provincie Noord-Brabant

Minimaal HBO:

13. Krista, 38 jaar, voorheen actief in diverse functies in een kinderdagverblijf, zit nu in de WAO, woont in Eindhoven
14. Dorien, 55 jaar, na een loopbaan als verkoopmedewerker nu huisvrouw, woont in Terneuzen
15. Sylvia, 51 jaar, indicatie-adviseur in de zorg, woont in een middelgrote stad in de provincie Overijssel
16. Loes, 43 jaar, zit in de WAO, woont in Amsterdam
17. Nicolette, 28 jaar, manager in de luchtvaartindustrie, woont in Utrecht²
18. Kasper, 34 jaar, docent aan een VMBO, woont in een kleine stad in de provincie Noord-Holland
19. Marco, 25 jaar, student, woont in Utrecht
20. Henk, 68 jaar, gepensioneerd docent aan een MAVO, woont in Sittard

Het interview

Het interview bestond uit drie delen, ontwikkeld aan de hand van drie thema's. Deze thema's zijn geïnspireerd door het werk van Perrin (2006), hierboven besproken. De driedeling die Perrin hanteert hier 'vertaald' naar een conceptueel kader dat de verbeelding verdeelt in drie domeinen, toegespitst op de onderhavige probleemstelling. Hierin zien we dan mogelijkheden om die verhouding tussen normen en praktijken zoals burgers die zich voorstellen zich aandienen.

² De resultaten uit het interview met Nicolette weken dermate af van die uit de andere interviews dat besloten is het interview met Nicolette buiten de analyse te houden

1.5.1 De publieke sfeer

Een van de elementen die wij scharen onder de verbeelding van verbinding is de verbeelding van de relatie met dat wat in de publieke sfeer aan de orde komt. Om in de eigen verbeelding ‘mee te tellen’, zou het belangrijk voor burgers kunnen zijn dat zij een verbinding kunnen leggen tussen hun eigen politieke perspectieven en belangen en bestaande politieke agenda’s en discussies zoals zij die zich voorstellen – ook wanneer zij politieke ontwikkelingen en discussies niet echt volgen. Bestaat deze verbinding volgens hen? In welke zin wel en niet? Hoe ziet die verbinding eruit? Waar schiet die tekort? En wat betekent de verbeelding hiervan voor de verbeelding van verbinding met de democratie? Kortom, hoe ervaren burgers hun verhouding met de publieke sfeer en wat daarin aan de orde komt, en (hoe) speelt hun voorstelling daarvan een rol in hun verbeelding van verbinding met de democratie?

1.5.2 Leiderschap en burgerschap

Het zelfbewustzijn van burgers kan zich wellicht moeizaam verhouden met percepties over de bestuurlijke en politieke werkelijkheid van diezelfde burgers. Burgers die zichzelf als geëmancipeerd beschouwen, mee willen tellen en vanuit die instelling denken, uiten en trachten te handelen kunnen constateren dat de kaders van de democratie niet de door hen gewenste burgerrol faciliteren. Hierbij horen ook vragen over de visie van burgers op het gezag van politieke leiders en hun percepties rondom de verantwoordelijkheid van politieke leiders om afwegingen te maken. Recent onderzoek brengt burgers in beeld die de competenties van politieke leiders laag inschatten en meer vertrouwen lijken te hebben in hun eigen oordelen (Bowler, Donovan & Karp 2003; Dekker et al. 2002), en onze vragen sluiten hierop aan. In de Nederlandse discussie over ‘de kloof’ wordt vaak gesproken over de afstand tussen overheid en politiek als problematisch. Tegelijkertijd zouden we kunnen zeggen dat het niet die afstand is die problematisch is – die afstand was er voorheen ook – maar dat deze door een deel van de bevolking klaarblijkelijk niet meer acceptabel wordt gevonden. Maar hoe spelen visies op de verhouding tussen leiders en burgers hierbij een rol? Het gaat dan niet alleen om het zien van mogelijkheden iets te zeggen of te doen en dat op enigerlei wijze erkend of gehonoreerd te zien, of om de ervaring adequaat vertegenwoordigd te zijn. Ook kan het hier gaan om de wijze waarop burgers hun relatie met politieke leiding ervaren. Recent onderzoek onder Britse burgers naar de verbinding tussen burgers en

parlementleden liet zien dat ervaringen van political disconnection onder burgers veel meer te maken hadden met de ervaring van de relatie tussen hen en hun parlementsleden dan met percepties rondom de wijze en mate waarop die parlementsleden hun visies en belangen vertegenwoordigden, of resultaten boekten (Coleman 2005).

Het gaat ook hier weer niet alleen niet alleen over percepties wat betreft 'meetellen', maar ook om de betekenis die burgers hieraan toekennen voor zover het gaat om hun verhouding met politiek en bestuur. Hoe verhouden visies op politiek leiderschap en politiek burgerschap zich tot elkaar in de wijze waarop burgers leiderschap in de Nederlandse democratie ervaren, en hoe speelt bij burgers hun voorstelling hiervan een rol in hun verbeelding van verbinding met de democratie?

1.5.3 De spelers en het spel

Recent onderzoek suggereert dat veel burgers voor zichzelf graag meer invloed zouden zien (Becker en Dekker 2005; WRR 2005; Verhoeven 2004). Dit suggereert direct dat de vormen van vertegenwoordiging en/of participatie die wij kennen niet toereikend zijn voor in ieder geval een deel van de Nederlandse bevolking. Maar hoe stellen burgers die ontevreden zijn over hun invloed zich de democratische arena voor? Wie zijn de spelers die met elkaar tot een vergelijk moeten komen en zien zij hun positie in die arena, als 'spelers'? Terwijl in kringen van politiek en bestuur ideeën over 'verplaatsing' en 'verspreiding' van de democratie gemeengoed zijn geworden, is geenszins duidelijk hoe burgers de politieke en bestuurlijke arena bezien. Hoe zien zij de wijze waarop politiek en bestuur georganiseerd zijn en hun eigen mogelijkheden daarbinnen tot handelen te komen? En hiermee samenhangend: in welke vorm(en) kan 'de samenleving' handelen: zich politiek organiseren en manifesteren? Wat betekenen voorstellingen van burgers van de politieke en bestuurlijke arena voor hun voorstellingen van mogelijkheden om binnen bestaande institutionele en maatschappelijke kaders gestalte te geven aan politiek burgerschap? Belangrijk hier is de verbinding tussen de wijze waarop burgers de politiek beleven en tegemoet treden (wat Merelman (1998) mundane political culture noemt), en het politieke burgerschap dat gefaciliteerd wordt door politieke en bestuurlijke instellingen, zoals stemmen, vertegenwoordiging via maatschappelijke organisaties, gelegenheidsverbanden en participatie in interactieve beleidsvorming. Handelen wordt hier opgevat in termen van representatieve en directe democratie, alsook interacties tussen bestuur en civil society. Het gaat hier dus om het kunnen voorstellen van mogelijkheden tot handelen, maar het gaat ook om de

verbeelding van politieke verbindingen tussen burgers, politieke processen en institutionele context. Waartoe kun je handelen, en in wisselwerking met wat en wie? Door te vragen naar handelen vragen wij dus ook hoe respondenten zich het politieke spel voorstellen waarvan dat handelen deel uit maakt. Uiteindelijk gaat het hier om de vraag wat de verbeelding van de aard en mogelijkheden van handelen, contextueel begrepen, betekent voor de verbeelding van verbinding met de democratie. Kortom: hoe zien burgers hun mogelijkheden om door handelen gestalte te geven aan politiek burgerschap, en (hoe) speelt hun voorstelling hiervan een rol in hun voorstelling van verbinding met de democratie?

Verbeelding is een abstract begrip, en ook de uitwerking hierboven is nog te abstract om als zodanig aan respondenten voorgelegd te kunnen worden. De interviews zijn daarom voor een belangrijk deel georganiseerd rondom concrete praktijken en actuele beleidskwesties om het voor burgers beter mogelijk te maken om te vertellen over eigen perspectieven en afwegingen. Via discussies rondom deze kwesties en praktijken zijn dus abstracte vragen ‘vertaald’ naar vragen die voor respondenten beantwoordbaar konden zijn, en in stellingen waarop zijn konden reageren. Zo werden respondenten uitgenodigd om over de democratie te praten aan de hand van beleidskwesties die voor hen relevant waren, foto’s van politiek leiders, beschrijvingen van mogelijke handelingen als ‘stemmen’ en ‘meepraten over beleid’. Ook waren er stellingen met betrekking tot praktijken geformuleerd die bedoeld waren te prikkelen tot uitspraken. Deze stellingen betroffen steeds dimensies van politieke partijen, leiderschap en burgerschap waarover in ons land vaak in problematische termen gesproken wordt in het publieke debat. Daarbij hebben we de stellingen zo geformuleerd dat ze veel mogelijkheden voor de respondent boden om eigen ideeën hierover te berde te brengen. Door vragen en stellingen werden respondenten aangemoedigd om aan te geven wat de oorzaken zijn van hun onvrede over mogelijkheden om verbinding te ervaren met de democratie. Dat wil zeggen: welke beelden van de politieke werkelijkheid voeding geven aan die onvrede. Bij elke vraag of stelling ging het erom de respondent aan het praten te krijgen over een of meerdere elementen van zijn of haar verbeelding van verbinding met de democratie, en zo zijn of haar verbeelding hierover te ontsluiten. De vragen en stellingen waren bedoeld als triggers m.b.t. specifieke elementen van de verbeelding, maar het hoefde niet altijd zo te zijn dat die ook als zodanig direct opgepakt werden. Bij vragen of stellingen werd vaak doorgevraagd om zo diep mogelijk op de kwestie in te gaan, of vast te stellen of een element wel of niet aan de orde was in de verbeelding van een

respondent. Bij sommige vragen en stellingen was doorvragen bij voorbaat voorzien, en golden de vragen of stellingen zelf eerder als inleidend. De inzet van de interview-opzet was dus exploratie van de verbeelding; de vragen en stellingen waren erop gericht deze verbeelding te ontsluiten, eerder dan het testen van vooronderstellingen bij de onderzoeker. De leidende vraag was dan ook een heel eenvoudige: als het niet deugt, wat deugt er dan niet? Ofwel: als je vindt dat je niet genoeg meetelt, waar zit het 'm dan in? Het interview reikte wel aanknopingspunten aan, maar vanuit het uitgangspunt dat sommige vragen en stellingen zouden kunnen resoneren, betekenisvol zijn voor respondenten, waar andere veel minder zouden kunnen losmaken. Voor het interview zelf en een meer specifieke toelichting op de gestelde vragen: zie bijlage 2.

De analyse

De analyse van de data heeft bestaan uit het identificeren van gebreken in de verbinding met de democratie die respondenten beschrijven, en de normen die in die beschrijvingen herkenbaar zijn. Het ging daarbij, Taylor (2004) volgend, om zowel de feitelijke als normatieve verbeelding van de verbinding met de democratie. Ideeën van Taylor rondom de wijze waarop normen en feiten met elkaar verweven zijn in de sociale verbeelding kunnen we hier toepassen. Bijvoorbeeld: een uitspraak als: 'In Den Haag weten ze volgens mij niet wat de echte problemen zijn van gewone mensen' is een uitspraak over de ervaren werkelijkheid, maar zegt, op de tweede plaats, ook iets over aangehangen democratische normen. De respondent zegt hiermee ook: 'in Den Haag zouden ze moeten weten wat de problemen zijn van gewone mensen'. Ten derde zegt de uitspraak ook iets over verbeelde relaties tussen feiten (als zodanig ervaren) en normen: 'in Den Haag zouden ze moeten weten wat de problemen zijn van gewone mensen, maar dat doen ze niet.' Uiteindelijk gaat het in de analyse van de data dus om drie te onderscheiden stappen: de reconstructie van de ervaren werkelijkheid, democratische normen, en de spanning tussen deze twee. Van de 20 interviews bleken er 19 bruikbaar voor dit doel. De selectie op grond van laag politiek zelfvertrouwen en in ieder geval enige politieke interesse leidde zoals gehoopt naar burgers die ontevreden waren over hun rol in de democratie.

Bij de analyse is gezocht naar patronen. Het gaat hier immers in belangrijke mate om de aard en politieke betekenis van de relatie tussen zelfbewustzijn en de ervaring van verbinding. Beide worden in dit voorstel verondersteld voor respondenten van betekenis te zijn, in ieder geval in zekere mate gedeeld, en in samenhang met elkaar van politieke betekenis te zijn. Het onderzoek was echter verkennend van aard, en het is het onderzoek zelf

dat ons op de eerste plaats kan ons leren of er daadwerkelijk patronen te herkennen zijn en hoe we die kunnen beschrijven. De analyse van de interviews heeft dan ook in belangrijke mate bestaan uit het zoeken naar samenhang tussen de individuele verbeeldingen, om zo te komen tot een beter inzicht in de ervaring van de bestuurlijke en politieke werkelijkheid onder ontevreden burgers in meer algemene zin: een beter leren kennen van burgers in hun verhouding met onze democratie.

2 Ten geleide: onvrede en burgerschap

In het publieke debat over burgerschap worden burgers die ontevreden zijn vaak in negatieve termen gekarakteriseerd. De blik van burgers op de werkelijkheid speelt vaak een centrale rol in deze karakterisering. Zo suggereerde Premier Balkenende op verantwoordingsdag in mei 2008 dat burgers zich te veel laten vangen in klagerigheid terwijl er toch zoveel positieve ontwikkelingen te melden zijn. Vele anderen die zich in het publieke debat over burgerschap mengen komen tot nog negatievere kwalificaties van burgers die zich op een ‘negatieve’ manier uiten in de publieke sfeer. Velen ontwaren een consumentistisch burgerschap, egocentrisch en eisen stellend slechts het eigenbelang in ogenschouwend, zonder eigen verantwoordelijkheid en zonder breder perspectief op de samenleving (zie bijv. Rob 2005:25; De Hart et al. 2002:3; Zijdeveld 2004; Mair 2006). De ‘mondigheid’ waarover we zoveel horen wordt daarmee negatief ingevuld; het is een mondigheid die slechts op eigenbelang en eigen levenssfeer gericht lijkt te zijn, zonder verbinding met publieke doelen, zonder oog voor verschillen in perspectief en belang en zonder oog voor de afwegingen die in een democratie gemaakt dienen te worden. Tegelijkertijd is onduidelijk op welke analyse deze conclusie over de aard van mondigheid onder ontevreden burgers gestoeld is. Wanneer burgers ‘slechts’ klagen en eisen en ‘geen verantwoordelijkheid’ erkennen, lijkt het erop dat onze samenleving in ieder geval voor een deel in een culturele crisis verkeert, waarin weinig nog betekenis heeft, en het naakte eigenbelang overheerst in denken, spreken en doen. Maar dit lijkt dan weer een brug te ver – die conclusie zien we vooralsnog niet getrokken worden. Maar ook als we het kleiner houden lijken de zo negatieve conclusies over burgerschap die we zien nogal overhaast – hoezo blijkt uit klagen en eisen een oriëntatie op louter eigenbelang? Deze vraag is des te interessanter gezien het gegeven dat steeds meer burgers in onderzoek aangeven politiek geïnteresseerd te zijn, veel burgers benadrukken dat zij politieke vertegenwoordiging missen, of meer directe invloed zoeken. Hoe dan ook lijkt er dan toch wel degelijk een zekere oriëntatie op het publieke te zijn – maar waarom dan toch die steeds weer terugkerende en zo beperkt overkomende stijlform, als we het zo maar even noemen, van ‘de klacht’?

De interviewvragen waren er op gericht om zicht te krijgen op voorstellingen van respondenten rondom het ervaren van verbinding met de democratie. In hun reactie op vragen, en de stellingen over democratie die respondenten voorgelegd kregen, overheerste één vorm van reactie. Wanneer respondenten

een vraag over de mogelijkheden om verbinding met de democratie te ervaren in negatieve zin beantwoordden had het antwoord steeds weer de vorm van een klacht, een vorm van kritiek die een beschuldiging in zich draagt: iets gaat fout, waar het goed kan gaan en ook moet gaan. We kunnen hierbij opmerken dat de respondenten niet geselecteerd zijn op neiging tot klagen. Het onderzoek was niet opgezet om erachter te komen hoe 'klagers' denken over de democratie. Maar de respondenten kozen, om hun visie op de problemen van de democratie duidelijk te maken, dus wel de klacht als manier om zich te uiten. Hierbij kunnen we ook opmerken dat zij deze keuze maakten onafhankelijk van de teneur van vragen, die positief, neutraal of negatief geformuleerd konden zijn.

Klachten betroffen steeds weer concrete praktijken die respondenten met de overheid of de politiek associeerden. Voor het deel ging het dan om het functioneren van de democratische instellingen in algemene zin, voor een ander deel betrof het specifiek beleid. Deze klachten, hoewel in directe zin betrekking hebbend op het functioneren van de instellingen of op beleid, droegen respondenten aan teneinde hun onvrede over de mogelijkheden om verbinding met de democratie te ervaren te duiden en illustreren; de klachten waren middelen om problemen in de democratie te karakteriseren – niet om de eigen toestand te deploreren of de democratie als zodanig af te wijzen of als betekenisloos van de hand te doen. In tegendeel; eerder golden de klachten het bedienen van publieke belangen door 'de politiek'. Respondenten formuleerden klachten dan wel vanuit hun eigen positie en visie maar bepleitten zeker niet alleen niet hun eigen belang. Klachten, zoals geuit tijdens de interviews, gepresenteerd om de verbeelding met verbinding met de democratie te verduidelijken, hebben twee lagen. Eén laag betreft het beleid zelf; en klachten zijn dan ook zeker 'negatieve' formuleringen van onvrede over het functioneren van instellingen of specifiek beleid. Maar een tweede laag is er één die ons heel andere informatie kan bieden. Als we deze klachten analyseren met behulp van het concept van de verbeelding, maken ze het mogelijk democratische normen te herkennen van waaruit de klachten geformuleerd zijn. Vanuit die optiek wordt ook het vele klagen begrijpelijker: het gaat niet alleen om ontevredenheid over beleid. De klagers drukken, in ieder geval in dit onderzoek, met hun klachten democratische normen uit die zij met voeten getreden zien. Middels analyse van deze klachten kunnen we deze normen identificeren. Het zoveel betreunde veelvuldige 'klagen' over de democratie dat veel burgers schijnen te doen, als dominante uiting van betrokkenheid bij onze democratie, krijgt dan een andere en veel vruchtbaarder lading dan die van 'negativiteit' (die we nogal eens losgelaten zien op 'klachten'). Aan de hand van 'klachten' kunnen we leren hoe praktijken

van de democratie die burgers kennen en ervaren zich verhouden tot de democratische normen die zij hanteren – via de ‘klachten’ kunnen wij ons toegang verschaffen tot die normen waardoor beter duidelijk kan worden wat de onvrede van burgers nu eigenlijk behelst. Als mensen geen verbinding met de democratie ervaren, maar deze beleven als iets dat niet van hen is, en als politiek iets is waarin zij geen vertegenwoordiging ervaren, en waarop zij menen niet naar tevredenheid invloed op te kunnen uitoefenen, wat is er dan eigenlijk precies mis wat hen betreft? Wat zou dan anders moeten?

In hoofdstuk drie kijken we naar de instellingen en processen van de vertegenwoordigende democratie zoals ze zich aan respondenten presenteren, en de wijze waarop respondenten zich tot die instellingen en processen verhouden. Het gaat hier dus om de vraag wat burgers ‘kunnen’ met de democratie zoals die zich aan hen presenteert, de verbinding die respondenten kunnen ervaren met de instellingen zoals die in hun beleving zijn. In hoofdstuk vier gaat het dan om de vraag hoe diezelfde instellingen zich volgens burgers tot hen verhouden. ‘Kunnen’ die instellingen ‘iets’ met burgers, leggen zij verbinding met burgers? In hoofdstuk vijf volgt dan de conclusie maar daarin opgenomen een discussie over de mogelijke betekenis van deze inzichten over verbeelding van verbinding voor politiek en bestuur? Welke lessen kunnen uit het materiaal en de analyse gedestilleerd worden? Zijn deze lessen te vertalen naar handelingsperspectieven voor politiek en bestuur? Welke aanknopingspunten daarvoor kunnen we identificeren? En welke vragen voor vervolgonderzoek dienen zich, aan de hand van dit kleine, verkennende onderzoek, aan?

3 Den Haag en ontevreden burgers: directe navolgbaarheid als uitgangspunt

De huidige discussie over de democratie is voor een belangrijk deel een discussie over de instellingen van de representatieve democratie. Zowel voor waar het gaat om Nederland als waar het gaat om internationale ontwikkelingen constateren onderzoekers dat de partijdemocratie in aard verandert, zowel waar het gaat om de partij-organisatie als actor in bestuur, als om de partij als intermediaïrend tussen burgers en bestuur. Maar terwijl de rol van de partij-organisatie in bestuur gezien wordt als veranderend maar zeker onveranderd groot, is dat voor de partij als intermediaïrend tussen bestuur en politiek anders. Op dat terrein overheerst de gedachte dat de rol van de partij in verval is. Zo suggereert Mair (2002:85) dat het moeilijk is om hedendaagse democratieën als partijdemocratieën te classificeren: partijen, en vooral mainstream partijen, zijn moeilijker van elkaar te onderscheiden, stelt hij vast. Kiezers zijn minder loyaal dan voorheen, en partijen delen kiezers. De notie van politiek als sociaal conflict, waarin met elkaar in competitie zijnde partijen die de belangen van tegengestelde sociale krachten dan wel ideologische conflicten vertegenwoordigen, is steeds minder van toepassing. Retoriek en appèl aan verschillende waardenstelsels kunnen het voor kiezers wel mogelijk maken om partijen te onderscheiden, maar in de praktijk van beleid zijn betekenisvolle contrasten moeilijk te identificeren, zo schrijft Mair. Onder andere deze ontwikkelingen maken het voor kiezers steeds moeilijker om betekenisvolle verschillend in ideologie en doelen te zien, of om deze verschillen als specifiek relevant voor de eigen situaties en behoeften te zien (Mair 2002:85).

In dit hoofdstuk stellen we de instellingen en processen van de vertegenwoordigende democratie centraal. De vraag hoe burgers zich verhouden met de instellingen van de democratie zal voor een deel betrekking hebben op het perspectief op politieke partijen. Hoe nu zien onze respondenten de rol van politieke partijen? Zien zij mogelijkheden om middels politieke partijen en de daarmee verbonden leiders verbinding met de democratie te ervaren? De wat-dan-wel benadering die we aanhouden in dit onderzoek kiest echter een iets andere invalshoek dan die van een analyse van alleen de rol van partijen. Wanneer we de vraag stellen hoe burgers zich tot de instellingen verhouden, biedt dat een mogelijkheid te analyseren aan de hand van welke normen ten aanzien van die instellingen burgers bepalen hoe de democratie wat hen betreft functioneert. En juist omdat die rol van partijen in verval lijkt de zijn is deze vraag relevant hier. Want wanneer het minder mogelijk is via partijen mee te

tellen, of te bepalen of je meetelt, kan dat dan wel via een andere manier? We kijken in dit hoofdstuk eerst naar de betekenis van politieke partijen, die in onze democratie immers geacht worden een centrale rol te spelen als tussen burgers en overheid intermediërende en kanaliserende organisaties. Vervolgens analyseren we welke problemen respondenten zien in het functioneren van de democratie, daarmee de betekenis van politieke partijen in perspectief plaatsend. Op welke terreinen ervaren deze burgers verbinding als problematisch, en op basis van welke beelden van praktijken? En welke normen voor de democratie zien we tot uitdrukking komen in wat respondenten zeggen hierover? Wat zeggen de verhalen over problemen ons over de normen met betrekking tot de vertegenwoordigende democratie die deze ontevreden burgers hanteren? Herkennen zij praktijken in onze democratie die wat hen betreft aan die normen tegemoet komen? Tenslotte bespreken we wat dit alles betekent voor de wijze waarop respondenten zich tot de democratie, zoals die zich aan hen presenteert, verhouden.

3.1 Politieke partijen en hun leiders

Politieke partijen hebben betekenis voor vrijwel alle respondenten. In dit eerste deel van dit hoofdstuk gaan we eerst deze betekenis bespreken. We stellen vast dat respondenten onderscheid maken tussen politieke partijen die voor hen betekenisvol is. Vervolgens moeten we echter constateren dat deze betekenis in de verbeelding van de democratie verder juist opvallend weinig relevant is; andere oriëntatiepunten bieden cues die burgers gebruiken om te bepalen hoe de democratie wat hen betreft functioneert. En deze doen nu juist, in alledaags burgerschap dat de politiek als stelsel van praktijken beziet, weer af aan de betekenis van politieke partijen. Respondenten werd gevraagd om, aan de hand van foto's en logo's afgedrukt op kaartjes, aan te geven bij welke partijen en leiders zij positieve en negatieve associaties hadden, en vervolgens ook welke associaties dat dan wel waren. Geven deze ontevreden burgers democratische betekenis aan de mogelijkheid om te kiezen uit het aanbod aan partijen in de landelijke politiek? Zien burgers die ontevreden zijn over de democratie verschillen tussen partijen en leiders die het voor hen mogelijk maken om een voorkeur te bepalen? Vrijwel alle respondenten bleken onderscheid te maken tussen partijen te maken die voor hen betekenisvol is. Zij associëren partijen met verschillen in ideeën en wijze van opereren, waarbij zij vrijwel steeds positieve en negatieve oordelen aan deze associaties verbinden. De tabellen laten zien hoeveel van de respondenten aangaven positieve dan wel negatieve associaties te hebben met specifieke partijen en leiders.

Tabel 2. Aantallen respondenten met positieve/negatieve associaties met specifieke politieke partijen

	Positieve associaties met partijen	Negatieve associaties met partijen
CDA	3	2
PVDA	5	4
VVD	0	5
PVV	0	7
SP	10	1
SGP	1	1
D66	2	0
GL	4	1
PvdD	2	3
CU	4	0
Totaal	31	24

Tabel 3. Aantallen respondenten met positieve/negatieve associaties met specifieke partijleiders

	Positieve associaties met leiders	Negatieve associaties met leiders
Balkenende	4	5
Bos	3	5
Rutte	1	7
Wilders	4	11
Marijnissen	7	6
Rouvoet	4	0
Pechtold	7	1
v.d. Vlies	4	0
Thieme	1	2
Halsema	7	1
Verdonk	6	6
Totaal	48	44

Alle leiders en partijen waarmee associaties bestonden zijn in de tabel opgenomen (noot: de interviews vonden plaats enkele maanden vóór de lancering van Trots op Nederland). We zien hier dat relatief veel respondenten associaties hebben, positief dan wel negatief, bij Verdonk, Marijnissen en zijn SP, Wilders (maar niet zijn PVV), en sommige van de kleinere partijen en hun leiders. CDA en PvdA en hun leiders hebben, naar verhouding in termen van zetelaantal, zichtbaarheid en macht, een minder sterk profiel – op de VVD en Rutte na met relatief veel negatieve associaties.

We kunnen op basis van dit kleine, kwalitatieve onderzoek geen conclusies trekken over de mate van profilering van partijen; daarvoor is de steekproef te klein. Als we de twee tabellen vergelijken valt echter wel op dat respondenten in totaal opvallend meer associaties hebben met leiders dan met partijen. Verder lijkt het erop dat de relatief sterkere profilering van de

kleinere partijen en de partijen die meer ‘op de flanken’ te situeren zijn in ieder geval ten dele te maken heeft met hun onderscheidende profiel. De data suggereren hier dat toegenomen steun voor deze partijen niet per definitie, of alleen, een teken van politiek inhoudelijke polarisering hoeft te zijn. We zien immers ook dat de sterkere profilering zichtbaar is in grotere percentages voor zowel negatieve als positieve associaties. Verder moedigt deze tabel uit tot een meer grootschalig vervolgonderzoek dat over de profielkwestie meer duidelijkheid kan brengen.

Een enkele respondent heeft met slechts enkele partijen of leiders een associatie, maar de meeste respondenten benoemen positieve en negatieve associaties bij een groot deel van de partijen. Zij zien dus voor hen betekenisvolle verschillen tussen politieke partijen – deze zijn wat hen betreft ken- en beoordeelbaar. Henk, gepensioneerd docent uit Sittard en Els, voormalig juridisch en administratief medewerkster uit Vlaardingen, vertellen wat zij positief vinden aan verschillende Nederlandse politieke partijen en hun leiders:

Henk: ChristenUnie, PvdA. Ze hebben allemaal wel wat. GroenLinks heeft best wel een aantal dingen die goed zijn, het onderwerp waar ze voor staan... ChristenUnie en CDA...deze beginnen onderhand echt invloed te verliezen. Het geloof begint steeds minder een rol te spelen in Nederland, en geld speelt meer een rol. Ik vind de ChristenUnie als een beetje een naar links hangende partij daar best wel voor staat. Meer het geloof in meenemen. Dat mag rustig. De SP, die woelen wel graag. Die stellen dingen aan de kaak die niet goed zijn. Ze stellen daar dan niks tegenover, maar ze woelen wel. Ze houden de zaak wakker. Dat vind ik bij hun wel heel leuk. Dat vind ik bij GroenLinks weer niet. Femke speelt te veel toneel. Marijnissen weet het beter te brengen. Hoewel ik het verder helemaal niet met hem eens ben, ik kan er niks mee. Maar ik vind het wel leuk.

Els: ik kan van alle partijen wel iets positiefs zeggen. Van Marianne Thieme, dierenwelzijn, vind ik een heel mooi iets. Ik vind haar van GroenLinks krachtig, ik vind haar wel een leider. Bij GroenLinks vind ik het groene erin ook heel positief. Bij D66, Ja het democratische en ik vind toch ook, ChristenUnie, het geloof heel belangrijk. De socialistische partij. Dat ze altijd strijden. Voor het onrecht. SGP, dat ze opkomen voor hun eigen doelgroep, PvdA omdat ze sociaal zijn. CDA van alles wat. Sociaal, democratisch, geloof, van alles wat.

Ook negatieve associaties hebben respondenten meestal met meerdere partijen en meerdere leiders. Sylvia, indicatieadviseur in de zorg uit Overijssel, en Maarten, graficus uit Wageningen, vertellen bij welke partijen resp. leiders zij negatieve associaties hebben:

Sylvia: De SP kan te dogmatisch zijn. Ik vind het zelf wel meevallen, maar mensen die afvallen van de SP die zeggen dat het wel dat het heel erg zo is. GroenLinks, ik denk dat ze soms niet doortastend zijn. De VVD, ik heb het idee dat iedereen daar heel erg op individuele titel zit. Heel erg een strijd voor de individuele verbetering van de vrijheid en vrijheid noemen zij vooral belastingvoordeel, vrijheid van huizen kopen, aandelen, van geld en... weinig sociaal. De Partij voor de Vrijheid is al helemaal mijn partij niet, ik vind dat zij helemaal verkeerd bezig zijn. Dat zij een negatief beeld hebben van bepaalde mensen en die ook negatief benaderen. SGP. Ik vind dat deze mensen heel negatief naar vrouwen kijken, en heel negatief naar homoseksuelen. Dat heb ik ook tegen op het CDA, ik vind dat zij daar veel duidelijker in moeten zijn. Het CDA zei ik al, het christelijke, het veroordelende. De normen en waarden daar moet iedereen zich aan houden. Het gezin in de hoeksteen van de maatschappij. Dan vergeten ze dat het gezin ook heel bedreigend kan zijn. En dat die normen en waarden ook heel non-actief kunnen zijn. De ChristenUnie. Een beetje hetzelfde eigenlijk.

Maarten: Ik denk dat een Rita Verdonk bijvoorbeeld wat uitstraalde. Dat moet niet ontkend worden: ze heeft uitstraling. Alleen naar mijn mening geen visie. Zij heeft net even het idee dat op dat moment kennelijk 'hot' is en verder heeft ze eigenlijk naar mijn idee en het beeld dat ik van haar krijg, weinig eigen ideeën en blèrt ze maar net wat op dat moment even handig is. Wilders heeft min of meer hetzelfde; die heeft maar één standpunt. Hij heeft buiten zijn 'Islam is slecht'-standpunt nog best wel wat goede ideeën. Alleen hij weet zijn hele partij en zijn hele visie zo erg te focussen op zijn hele 'Islam is slecht'-standpunt dat dat allemaal wegvalt. En hij daarmee eigenlijk er niet meer toedoet. Marijnissen, een dictator. Niks anders. Als je Nederland in een dictatuur wilt veranderen, dan heb je Marijnissen aan de macht.

De middenpartijen hebben voor respondenten een relatief minder onderscheidend profiel, of in ieder geval een profiel dat relatief weinig positieve of negatieve associaties oproept. Waar negatieve associaties bestaan die wellicht iets kunnen verduidelijken met betrekking tot de beperktheid van de

profilering, zijn het veelal die van 'de gevestigde orde' bij welke elan en verandering niet gezocht hoeven te worden. Zoals Astrid, voormalig verpleegkundige uit Zutphen, Marco, student uit Utrecht, en Bert, WAO-er en voormalig elektrotechnicus uit Maassluis, de middenpartijen beschrijven:

Astrid: zo'n vastgeroest clubje is dat daar al een eeuwigheid zit. En mijns inziens is er in al die tijd dat al die grote partijen daar allemaal gezellig zitten te klieken, niet echt veel veranderd. Het hobbelt, het kabbelt allemaal maar een beetje door.

Marco: Het is bij heel veel partijen, grotere partijen heb ik het idee dat het vaak een heel erg grijs gebied is, dus grote standpunten, als je de programma's doorkijkt een beetje doorbladert, lijkt het alsof ze bijna hetzelfde zeggen. En het zijn vaak de kleinere dingen waar ze ineens een compleet ander standpunt over hebben. Ja, de enige waarvan je echt denkt: die zeggen wat anders, wat aparts, dat zijn vaak de kleine partijen...

Bert: Die grote partijen, dat is allemaal, dat is eigenlijk wat er gewoon gebeurt, wat je ziet, wat er loopt. Maar de politiek gaat om dingen die je wil gaan doen, wat beter moet. Die grote partijen, in principe kan je daar natuurlijk van alles over zeggen hè. En er een mening over hebben: over de filebestrijding, over dat Uruzgan, want dat beslissen die grote partijen natuurlijk....Balkenende, dan spreek je een beetje over het midden en hoe het loopt. En als hij weg is, loopt het net zo! Een beetje onbelangrijk. Hij is natuurlijk wel minister-president. Maar hoe hij overkomt bij mij, ja, doet me niet zoveel. Hij is natuurlijk wel de belangrijkste man, dat weet ik natuurlijk ook wel. Maar dat is allemaal, wat ik zie, een beetje scharrelen in de marge. Ik weet niet zo goed wat ik over hem moet zeggen. Het gebeurt allemaal en ja... een beetje het midden hè.

De meeste respondenten spreken ook voorkeur voor een partij uit. We zien daarbij dat de middenpartijen relatief weinig steun krijgen, en dat de linkerkant van het politieke spectrum sterk vertegenwoordigd is (op deze beperking van dit onderzoek komen we later terug). De SP is de partij met verreweg de meeste steun. De tweede grootste categorie is overigens die van de respondenten die geen voorkeur voor een partij uitspreken.

Tabel 4. Politieke voorkeur respondenten

Politieke voorkeur		Naam respondent
SP	6	Krista, Inge, Sylvia, Dorien, Tanya, Bert
CDA	1	Henk
VVD	1	Alex
Verdonk	1	Astrid
D66	1	Kasper
GroenLinks	2	Loes, Jeanette
PvdA	2	Peter, Hans
Geen voorkeur / niet-stemmer	5	Marian, Marco, Ruud, Maarten, Els

Alex en de democratie

Als je me vraagt of ik vind dat ik voldoende meetel voor de politiek zeg ik nee. Dat zullen de meeste mensen zeggen denk ik. Er wordt te veel beslist door de politiek. Je kunt dan wel op een partij stemmen die dan de meeste raakvlakken heeft met jouw meningen en dat soort zaken maar ik denk dat de burger te weinig wordt geraadpleegd. Bijvoorbeeld, destijds was er een generaal pardon voor asielzoekers. Daar gaat aardig wat geld mee gemoeid. Dat is wel het geld van de burgers. Dat wordt gewoon beslist voor jou.

Of je er nou mee eens bent of niet. Het gaat wel om een stukje besteding van geld die door belastingbetalers wordt opgebracht.

Ik heb voor een deel wel vertrouwen in de politiek. Hoofdpijnen aanpakken gebeurt op zich wel goed. Professioneel. Onze welvaart ligt hoog, dat is toch de verdienste van de politiek. Ze moeten voor een heel grote groep mensen hun belangen behartigen en je kunt niet op het individuele reageren. Dus dat doen ze wel goed. Maar het gaat ook om hoe ze die hoofdpijnen oppakken. Als je ziet hoeveel commissies dit kabinet al niet in het leven heeft geroepen om iets te onderzoeken dan heb je er eigenlijk een regering die alles weer uit handen geeft. Veel debatten, en dan toch weer settelen, meer voor de lieve vrede misschien dan voor iets anders.

Een echte leider zou veel meer op zijn standpunten blijven staan.

Er is ook de kwestie van in je verkiezingscampagne een aantal zaken beloven en dan later helemaal niet waarmaken, of waar je nog niet eens het onderwerp gaat aanvoeren. Wat we ook zien hebben bij de SP en de PvdA. Wat dat betreft heb ik Rita Verdonk wel hoger zitten dan de andere partijen. Die staat achter een punt en blijft er ook achter staan.

Stemmen doe ik op de VVD. Die staat voor de ontwikkeling en welvaart van de samenleving. Een stukje banen creëren, zorgen dat bedrijven hier in Nederland blijven of komen. Maar ze zijn dan weer minder bedreven in een stukje armoedebestrijding. Je hebt dan wel politici die dan gekozen zijn, maar als je alle partijen bekijkt en alle standpunten en programma's

dan heb je nooit de ideale mix. Je hebt nooit een partij die volledig jouw mening afdekt. Dus ja, je kunt dan maar de beste kiezen in jouw ogen, maar dat hoeft helemaal niet goed te zijn. Dus er zijn zoveel verschillende vlakken waar ze moeten regeren, dat nooit één partij fatsoenlijk voor iemand kan bepalen. Per onderwerp zou je dus moeten kijken, oké, dit valt eigenlijk binnen mijn partijkeuze, terwijl andere onderwerpen waarvan ik denk van nou dat vind ik eigenlijk veel belangrijker, daar wordt dan heel anders over beslist over dan wat jouw mening is.

Er zijn veel meer middelen om te bepalen van, ja is dat iets wat we moeten doen of niet, of welke maatregelen moeten we treffen. Noem een voorbeeld, een referendum. In mijn ogen zou daar veel meer gebruik van gemaakt moeten worden. Dan krijg je de stem van het volk en wij zijn degenen die zorg dragen voor de inkomsten van onze regering die dan dat geld vervolgens moet gaan besteden. We hebben die honderd dagen reis van ons kabinet gezien, en wat heeft het eigenlijk gebracht? Ik zou er veel meer voorstander zijn van een referendum. Dan krijg je sowieso een hele grote groep mensen te pakken. En niet, je gaat willekeurig ergens heen en je gaat met wat mensen praten. Of je nu in Amsterdam bent of hier in Limburg, die meningen lopen heel erg uit mekaar. Dat is een hele andere cultuur. Dat zijn hele andere omgangsvormen alleen al. Ja, je moet zoveel mogelijk meningen zien te horen. En als je persoonlijk met mensen gaat praten dan bereik je niet zo 'n grote groep meningen dan dat je dat via andere wegen zou kunnen doen. Het referendum of meer overleg met je achterban en dat hoeft dan niet persoonlijk te zijn, maar de lokale politiek heeft veel meer inzicht in zaken, wat er lokaal speelt. Ik denk ook dat je gewoon maandelijks onderzoek zou moeten kunnen doen. Laat mensen maar hun visie of zaken maar verkondigen. En van daaruit ook beter kunnen sturen en regeren. En misschien is het een onderwerp in de verkiezingen aangesneden wat toen actueel was, maar op gegeven zit toch op een regeringsperiode van een paar jaar. En aan het einde van die regeringsperiode zijn de meeste onderwerpen niet meer actueel of spelen niet meer. En ik heb vaak ook het idee dat het te ver moet komen voor dat er actie wordt ondernemen, terwijl het in de samenleving al lang broeit en de mensen iets al veel belangrijker vinden. Het is meer reageren dan acteren.

Respondenten beschrijven hun voorkeur voor een partij in termen van onderscheidende identiteit. Vaak is die gevat in algemene termen die symboliseren waar een partij 'voor staat'. Een partij is bijvoorbeeld 'voor het groene' of is 'sociaal', en daarmee lijken partijen voor burgers cues te bieden die het

zonder veel verdere verdieping mogelijk maken een voor hen zinnige keuze te maken. Bert legt uit wat hij positief vindt aan de PvdA:

Nou ja, dat er toch daar een beetje het socialisme in het vaandel staat. Dat is het enige dat mij eigenlijk aantrekt hè?! Dat er hele grote groepen mensen miljoenen, of nou, dat is een beetje overdreven, maar tonnen op hun bankrekening hebben staan, of tonnen pakken en noem maar op terwijl ouden van dagen niet eens de kachel aan kunnen doen of niet te eten hebben of naar een voedselbank moeten.

Andere respondenten hebben een meer gedetailleerd beeld van een partij waar hun voorkeur naar uitgaat, zoals Sylvia:

Van de SP vind ik dat zij goed sociaal beleid hebben, dat ze goede dingen doen voor integratie en onderwijs. Ik vind dat ze veel onderzoek doen en dat ze goede argumenten gebruiken. Goede plannen voor de werkgelegenheid. Ik vind dat ze goede standpunten hebben, ik ben het bijna overal wel mee eens. De Europese Unie enzovoort.

Respondenten herkennen zich ook in partijen doordat zij hun eigen mening over beleidskwesties in die van een partij weerspiegeld zien, of doordat zij merken dat zij zich steeds weer kunnen vinden in uitspraken van politici van een bepaalde partij. Dit zien we bijvoorbeeld bij de Amsterdamse Loes, en bij Inge uit Hellevoetsluis:

Loes: GroenLinks is meer de partij, ja waarvan ik dan als ik een mening heb van tevoren over iets en ik hoor daarover praten dan denk ik ja, dat komt een heel eind overeen met. Ja, dat is ook waarom ik voor ze stem.

Inge: Als er nieuws is van de SP, dan zitten wij eigenlijk te luisteren, want dan houden wij ons er wel mee bezig. Als je nieuws hoort van de SP heb je eigenlijk altijd als vanuit de SP iets gezegd wordt over iets, dan zijn wij het eigenlijk wel mee eens.

Maar het gevoel vertegenwoordigd te zijn door een partij kan ook liggen in de wijze van optreden van partijen of hun leiders. Tanya, medewerker van een incassobureau en woonachtig in Noord-Brabant, legt uit waarom zij zich vertegenwoordigd voelt door de SP:

Daar heb ik toch het meest de indruk bij dat ze luisteren naar de mensen, dat ze staan voor de mensen. Het niet altijd overal gelijk mee eens zijn. Toch even over hebben, even overleggen. En je hoeft weer niet te veel te overleggen. Maar toch meer naar de mensen trekken dan de rest.

Kasper, docent in het VMBO en wonend in Noord-Holland, legt uit waarom hij zich vertegenwoordigd voelt door Alexander Pechtold:

Hij maakt problemen concreet, hij zegt waar het op staat, ook heel duidelijk wat zijn visie is omtrent de oplossingen. Daarnaast komt hij goed op voor onderwijs en niet omdat ik zelf in het onderwijs zit, maar ik denk dat onderwijs nog altijd de motor is van een goede samenleving. En ondanks dat hij zijn partij in het vorige kabinet niet echt tot uitdrukking wist te brengen, denk ik dat hij, als hij nu mocht meeregeren, dat hij duidelijk een stempel zou drukken op dat gebied.

De positieve associatie met een enkele partij kan soms ook te beperkt zijn om tot een voorkeurbepaling te kunnen komen, of om tot een voorkeursbepaling te komen die samenvalt met vertegenwoordiging. 'Er is niemand die er uit springt', kan dan de conclusie zijn, maar ook dat 'geen enkele partij het met mij eens is'. Marco legt uit waardoor hij zich in geen enkele partij herkent, ook al is hij het op punten wel tot op zekere hoogte met bepaalde partijen eens:

Het is een tijdje terug dat ik me er echt verdiept heb in wat het allemaal precies was, maar ik weet dat destijds belangrijke ideeën als het integratiebeleid, het filebeleid, de werkomstandigheden, alle dingen waar toen veel aandacht aan besteed werd, van de grote partijen was iedereen het op een klein deel met mij eens. Maar er was er geen eentje die het in grote lijnen met mij eens was.

Ook wanneer respondenten wel een voorkeur hebben, geven zij soms aan dat 'iedereen uniek is' en de representatie van een collectief dus onmogelijk is. Astrid, Loes, en Tanya, leggen uit waarom de idee van een partij die echt vertegenwoordigend kan zijn voor hen problematisch is:

Loes: Kijk, met die files, het zal mij worst wezen maar voor mijn vader die regelmatig in de file staat is dat toch vrij relevant. En hij gebruikt nu steeds vaker het openbaar vervoer en wordt dan razend van alle vertragingen en dan de slechte informatievoorziening en weet ik veel wat. Dus wie moet ons beide tegelijkertijd vertegenwoordigen? Want dan heb je het nog maar

over één deelonderwerpje van een probleem want dan heb je het nog niet eens over de gevolgen voor het klimaat gehad of wat dan ook.

Astrid: Dat kan nooit. Want hoeveel miljoen mensen wonen er in Nederland? Dan gaat iedereen z'n eigen dingetje naar voren schuiven. Want wat ik vind, vindt mijn man weer niet. En wat mijn man vindt, vindt m'n zwager wel weer en wat m'n zwager vindt, vindt m'n zuster weer niet en... tja. Dat is nooit haalbaar.

Tanya: ik denk over het algemeen dat iedereen zoiets heeft van, een beetje van die partij, en een beetje van die partij, hoe die dat aanpakt. Doe alle beetje van alle ministers en Kamerleden bij elkaar en je hebt één leider. Ik denk dat dat bij de partijen ook zo. Want sommige standpunten van bijvoorbeeld PvdA vind ik dan toch wel, goed ouderenzorg of zo. CDA kan ik zo even niet opnoemen dat weet ik gewoon niet. Maar ik denk dat iedere partij, als je gewoon echt de partijstandpunten en de actiepunten zou doornemen, dat je zoiets hebt dat je bij alles iets aan kan kruisen en dat je dan voor jouw gevoel een superpartij hebt.

We zien hier een consequentie van wat politicologen partisan dealignment noemen, een afname van loyaliteit aan, en identificatie met, politieke partijen onder kiezers (Dalton & Wattenberg 2002). Terwijl er dus wel voorkeuren uit te spreken zijn, zien we hier al dat die voor sommige respondenten beperkte vertegenwoordigende betekenis heeft.

Terwijl bij de respondenten sprake is van betekenisvol onderscheid tussen partijen, en bij verreweg de meesten ook een politieke voorkeur die zij in meerdere of mindere mate gearticuleerd zien in een politieke partij, is er één respondent voor wie partijpolitiek geen betekenis heeft. Marian, administratief medewerkster uit Noord-Holland, vat vertegenwoordiging niet in termen van onderscheidende en betekenisvolle standpunten, maar eerder in termen van adequate aanpak van algemeen gedeelde maatschappelijke problemen.

Marian: Ik heb de laatste jaren niet meer gestemd. Omdat dat allemaal één aanfluiting was. Iedereen had mooie woorden, maar het waar maken ho maar. Ik denk dat het drie jaar geleden is dat ik gestemd heb. En als je dan vraagt op wie heb je gestemd? Dat weet ik niet meer. Ik wil dat denk ik ook niet weten, want toen had ik ook al zoiets van zou ik wel stemmen. Dus dat is al heel wat jaren bezig dat je zegt van, 'nou, moet ik het nog doen'. Ik weet het niet, dat hele politiek gebeuren dat draait niet meer zo zoals het eigenlijk draaien moet.

Wat staat je nu zo tegen?

Weet je dat dat heel moeilijk is? Ik zou het eigenlijk niet weten. Daar heb ik me eigenlijk te weinig mee bemoeid eigenlijk...Al die partijen op zich, dat maakt allemaal op zich wel moeilijk. Eigenlijk moet je één geheel maken, allemaal bij elkaar en dat moeten jullie allemaal gezamenlijk doen. En ga dat waar maken. En geen partijen meer. Zo zou ik dat zien.

Alle andere respondenten zien wel betekenisvol onderscheid, ook Marco, Ruud en Maarten die als ‘zwevende kiezers’ geen voorkeur uitspreken, zich beperkend tot voorbehouden als ‘wij kijken altijd pas kort voor de verkiezingen’ of ‘dat ben ik nu weer aan het onderzoeken’. Des te opvallender is dat, terwijl betekenis onderscheid bestaat voor respondenten, dit onderscheid een beperkte rol heeft binnen de oriëntatie op de democratie die we bij respondenten zien. Dat wil zeggen, respondenten herkennen zich in standpunten of wijzen van opereren die zij met een politieke partij associëren, maar voor hun oriëntatie op de democratie is die verder van beperkte betekenis. Normen die partijvoorkeur relatief minder relevant maken spelen een belangrijke rol in de oriëntatie van de respondenten op de mogelijkheid om verbinding met de democratie te ervaren, de centraliteit van de politieke partij in onze democratie ondermijnend. Respondenten kunnen zich herkennen in partijstandpunten, en in die zin vertegenwoordiging ervaren, maar wanneer zij in de interviews uitgenodigd worden om over de democratie in meer algemene zinnen te spreken, zien we andere normen dan die van betekenisvol onderscheid tussen partijen, en identificatie met een partij, naar boven komen. Hier gaan we nu verder op in.

3.2 Op eigen titel

De meeste respondenten spreken dan wel een partijvoorkeur uit, waarbij dat ‘waar de partij voor staat’ meestal betekenisvol is, maar dit maakt nog niet dat partijen wat hen betreft ook vertegenwoordigend kunnen handelen. Zoals eerdere opmerkingen van sommige respondenten al suggereerden: gekozenen belichamen voor respondenten vaak niet min of meer vaststaande, coherente pakketten van leidende ideeën waar zij zich als automatisch achter kunnen scharen, daarmee de politiek aan de politici over kunnen latend. Intussen blijft het ideaal van vertegenwoordiging wel bestaan bij respondenten, maar dit ideaal van vertegenwoordiging wordt in de ogen van respondenten met voeten getreden door politici. Politici handelen naar de mening van respondenten vaak ‘op eigen titel’, dat wil zeggen, vanuit veronderstelde persoonlijke

overtuiging of voor eigen belang, en daarmee niet vanuit de visie of het belang van hun kiezers. Respondenten hanteren dus idealen van directe vertegenwoordiging. Indirecte vertegenwoordiging heeft beperkte betekenis doordat respondenten politici simpelweg niet beschouwen als consequente vertegenwoordigers van hun gedachtegoed en/of belangen. Politici 'beslissen zelf wat ze willen' in deze optiek; en in deze optiek wil dat zeggen 'zonder afstemming met kiezers'. Indirecte vertegenwoordiging geldt immers als beperkt voorstelbaar. De Eindhovense Krista, voormalig medewerker van een kinderdagverblijf, nu in de WAO, legt uit waarom ze ontevreden is over haar politieke invloed:

Eén keer in de vier jaar mag je verkiezingen doen. Maar voor de rest heb je in Nederland niet zo veel te vertellen als burger...ik heb ook niet het idee dat de politiek daar wat van aantrekt, van wat de Nederlander gemiddeld ervan vindt. Er worden genoeg opinieonderzoeken gedaan. En ik heb nou niet het idee dat ze er iets van aantrekken... die indruk geven ze gewoon. Ze gaan gewoon hun eigen weg.

Respondenten spreken over het 'op eigen titel' handelen van politici als een algemeen probleem, maar benoemen soms ook specifieke kwesties waarbij naar hun idee burgers 'geen stem hadden' en besluiten 'erdoor gedrukt' werden. Respondenten geven aan dat zij besluitvorming in genoemde als onrechtmatig beschouwen, en presenteren deze kwesties vaak als illustratie van het als meer algemeen ervaren probleem. Het gaat hierbij steeds om bekende beleidskwesties die veel media-aandacht hebben gekregen of waar burgers rechtstreeks mee geconfronteerd zijn. Zoals Inge, Krista en Alex vertellen:

Inge: Die stijging van ziektekosten, dat is eigenlijk gewoon erdoorheen gedrukt. Ze hadden meer, net als in de periode van de campagnes, de straat op moeten gaan. En mensen ernaar vragen van wat vinden jullie ervan? Dat is niet gebeurd.

Krista: Er wordt wel gezegd: om Nederland gezond te maken, gaan mensen erop achteruit, eerst achteruit, en dan vooruit. Dat vooruit blijft maar uit, weet je wel. Dan denk ik van nou, dan vind ik niet meer dat het toekomt aan wat ze beloofd hebben, hè. Dat het even door de zure appel heen bijten is en dan wordt het allemaal beter. Volgens hun gaat het met de economie beter. Maar niet met de mensen zelf. Dan vind ik het niet meer overeenkomen met waar mensen voor gestemd hebben. Ik heb meer het idee dat het van bovenaf komt. En al die maatregelen, ze verzinnen er elke weer iets

bij. Dan denk ik ‘waar halen ze het vandaan’. Nee, ik voel dat niet als iets waar wij met zijn allen voor gekozen hebben.

Alex: Er wordt te veel beslist door de politiek. Ik denk dat de burger te weinig wordt geraadpleegd. Destijds was er een generaal pardon voor asielzoekers. Daar gaat aardig wat geld mee gemoeid. Dat is wel het geld van de burgers. En die hebben daar geen stem in van ‘daar zijn we het mee eens’ of ‘nee, dat doen we niet’. Dat wordt gewoon beslist voor jou. Of je er nou mee eens bent of niet. Het gaat wel om een stukje besteding van geld dat door belastingbetalers wordt opgebracht.

De voorkeur voor partijen die respondenten uitspreken blijkt ook betrekkelijk te zijn gezien de realiteit van het politieke bedrijf zoals sommige respondenten die zien, waarbij ‘beleid vaak maar weinig te maken heeft met waar je voor gekozen hebt’, zoals Maarten het uitlegt. Idealiter zou, volgens hem en anderen, steeds opnieuw om de mening van burgers gevraagd moeten worden, teneinde het ongewenste ‘op eigen titel handelen’ van politici te voorkomen. In de verbeelding van respondenten wat dit betreft gaat het er dan niet om dat partijen geen welomschreven, samenhangende ideeënpakketten (meer) vertegenwoordigen en er dus geen automatisch mandaat (meer) kan bestaan, maar dat de politieke werkelijkheid die de meeste betekenis heeft, en direct gevolgd zou moeten worden, ‘de’ publieke opinie, niet als zodanig door politici erkend en nagevolgd wordt. Astrid en Kasper leggen uit waarom niet volstaan kan worden met verkiezingen, en burgers om hun mening gevraagd moet worden met betrekking tot specifieke kwesties:

Astrid: Omdat je op dat moment weet wat er speelt bij de mensen. Want je kan wel gekozen zijn met je ideeën maar stel dat er iets heel anders speelt in het land en je krijgt dat via een referendum op je bureau te liggen. Dat je dan waarschijnlijk nog wel denkt van ‘hé, ik wil het zó. Maar als we het nou misschien zó doen. Als we het een stukje meer die kant op (of die kant of die kant of die kant), we doen het net een beetje anders... Net zoals als Balkenende hier op de koffie zou komen dat hij zou zeggen: ‘we kunnen het ook zó doen’, een beetje dat idee. Dat je meer gehoord wordt.

Kasper: ze vertegenwoordigen ons, dan moeten ze ook heel goed weten wat er speelt. Dat verandert soms heel snel en daar kan je niet vier jaar op wachten voor nieuwe verkiezingen, of later een nieuw programma gaan schrijven en dat gaan voorleggen aan onze leden wat een weerspiegeling is van de maatschappij. Er zal constant gepraat moeten worden.

En bij gemeentes gebeurt dat ook wel met burgerinspraken en met commissies enzovoort. Met wijkraden, wat ze hier in de gemeente bijvoorbeeld heel veel doen. Dus die organiseren dat heel goed op microniveau. Maar vanuit Den Haag denk ik van: dat mogen ze wel meer doen.

Els en de democratie

Ik heb helemaal niet het gevoel dat je voor de politiek meetelt. Men is bezig met het eigen standpunt, de eigen denkbeelden, en hoe men overkomt, of men wel veilig is. Ik zie me ook niet terug in het één of ander. Vroeger wist ik wel van nou, die partij die had wel een aantal punten en die zag ik daar in terug, en nu zit ik vaak te kijken en dan heb niet het gevoel van dit is nou zoals ik het voel. Ik vind het ook wel moeilijk hoor. Vroeger had je bijvoorbeeld de VVD. Die was duidelijk, dat was voor mensen die meer geld hadden en ook voor de ambtenaren zijn ze goed geweest, weet je wel. En iemand die vanuit hard werken omhoog is geklommen die zat bij de PvdA. Vanuit geloofsovertuiging, die zaten vaak bij het CDA, en noem maar op. Dan had je zoiets van nou dan ga ik de puntjes nakijken en ja nou dit bevalt me wel voor de komende vier jaar en daar ga ik op stemmen. Maar nu zijn we de weg kwijt zijn en lopen iedere keer achter dingen aan. Ik weet niet waardoor dat veroorzaakt is, maar dat is wel wat ik zie en ik zie ook niet, in die politiek, uitgesproken dingen waarvan ik zeg van ja, daar kan ik wat mee. Het is niet dat ik niets positiefs zie in de politici en partijen die we hebben. Maar het zijn allemaal deeltjes van mij. Ik kan niet meer in één partij. Ik weet dus echt niet nu, als ik moest gaan stemmen, waar ik op moet gaan stemmen. Een nieuwe partij? Tja, het sociale vind ik heel belangrijk. En respect. Maar veel verder kom ik niet.

De laatste keer stemde ik PvdA, dat zou ik nu niet doen. Ik had de hoop dat Nederland wat socialer zou worden. Het is niet zo dat ik daar nou in bevestigd of teleurgesteld word. Maar je ziet dat er toch dingen weer anders lopen, het regeringsplan, daar wijkt men dan toch maar weer van af. En soms vind ik het wel belangrijke dingen. Ik heb dan die ouderenzorg meegemaakt, met mijn ouders, vind ik dus heel belangrijk. Ik weet het niet heel precies, maar volgens mij was daarover wel iets in het regeringsakkoord afgesproken. En dat heeft ook weer met de ziektekosten te maken en met de chronisch zieken en alles, die komen natuurlijk heel erg in een verdomhoekje. De mensen die niet voor zichzelf op kunnen komen, dat wij dat met zijn allen wel mogen doen. Die groep krijgt heel veel knauwen, financieel en loopt tegen heel dingen aan en daar hebben de mensen de energie niet voor. En daarvan vind ik dat de overheid best wel een stukje

zekerheid mag geven. Uruzgan ook, afspraken worden losgelaten. Men akkoord afgesproken. En dat heeft ook weer met de ziektekosten te maken en met de chronisch zieken en alles, die komen natuurlijk heel erg in een verdomhoekje. De mensen die niet voor zichzelf op kunnen komen, dat wij dat met zijn allen wel mogen doen. Die groep krijgt heel veel knauwen, financieel en loopt tegen heel dingen aan en daar hebben de mensen de energie niet voor. En daarvan vind ik dat de overheid best wel een stukje zekerheid mag geven. Uruzgan ook, afspraken worden losgelaten. Men doet nu voorkomen of men pas besloten heeft om langer te blijven, terwijl dat besluit al veel eerder is genomen. Mijn vriendin heeft een zoon die getraind is voor Uruzgan en die zei 'dat is al lang bekend'. En dan zie je toch die hele poppenkast. Gewoon bedrog. Laten ze dan eerlijk zijn daarover, dat ze dat besluit genomen hebben.

Ze zijn trouwens heus wel geïnteresseerd in de problemen van de mensen. Maar er komen 20.000 andere dingen bij waardoor molens langzaam malen. Als je kijkt, in Rotterdam, die Polen. Dan zeggen ze in Den Haag, natuurlijk zijn ze erin geïnteresseerd om het op te lossen. Maar aan de andere kant hebben we hier de lokale politiek. En dan gaan ze weer erover praten met zijn allen. Maar als ze nou eens om de tafel gaan zitten en bepalen, wat willen we wel en wat willen we niet. En welke regels zijn er op het moment. Dan kunnen we dat wegschrapen en dit doe jij, dit doe jij, en dan krijg je een duidelijk beeld. En dan heeft voor mij gevoel de discussie ook zin, en dan komt de werkelijk wat uit voort. Men zitten tegenwoordig te veel te discussiëren. Om de discussie, om de vergaderingen. In Rotterdam schijnt dan wel het één en ander in beweging te zijn. Maar men schuift mekaar de zwarte pietten toe, weet je wel. Uiteindelijk het probleem waar het over gaat, de kernzaak, daar hebben ze dan niet meer over. En dat gebeurt maar al te vaak.

Ze doen heus wel iets goed in Den Haag. Maar ik zou het ook zo ineens niet kunnen zeggen, dat vind ik moeilijk. Er zijn een aantal lijnen uitgezet en die staan dan, maar er zijn een aantal dingen die veranderd zijn en ik wil niet zeggen dat het slechte veranderingen zijn, maar het proces van verandering had anders gekund en dat heeft zeker met Den Haag te maken. Als je kijkt naar huurtoeslagen en zorgtoeslagen. De Belastingdienst bijvoorbeeld. Dat is allemaal leuk dat de Belastingdienst het direct uit gaan betalen aan mensen en dergelijke. Maar ik moest eindeloos bellen om het te regelen voor mijn moeder en nog ging het fout. Het is een chaos en dan kan het wel een mooi systeem zijn, als overheid heb je het dan dus gewoon niet goed geregeld.

Referenda, daar ben ik niet zo voor. Dan wordt het een warboel, mensen stemmen zonder kennis van zaken. Laten ze in Den Haag zelf met experts tot conclusies komen. Met dat praten met burgers is dat ook zo, dat moeten ze doen om te zien en voelen wat nodig is, en dan zelf verder verantwoordelijkheid nemen. Die hebben we ze ook gegeven. Ik denk trouwens dat het best invloed kan hebben als je mee gaat praten over beleid. Ook als je een probleem hebt kan het best uitmaken als je dat aankaart. Ik heb dat gemerkt toen ik bij een wethouder kwam omdat mijn ouders een ander huis moesten hebben.

Weet je, ik zou willen dat de overheid lekker zijn werk doet en wij als burgers gewoon onze infrastructuur zoals die is, dat we daar altijd op kunnen vertrouwen. En vanuit die basis allemaal ons eigen weg kunnen gaan. Ik weet niet hoe ik het anders moet verwoorden, maar het is natuurlijk toch dat we met zijn allen in Nederland een lekkere basis hebben en waar we zeggen van nou, die mooie infrastructuur.

Sommige respondenten bepleiten vormen van opinie-onderzoek. Daarmee kan het volgens hen mogelijk worden om te voorkomen dat onrust ontstaat doordat problemen ‘uit de hand lopen’ als gevolg van kennisarmoede aan de kant van de politiek.

Alex: ik denk dat je gewoon maandelijks onderzoek zou moeten kunnen doen. Laat mensen hun visie of zaken maar verkondigen. En van daaruit ook beter kunnen sturen en regeren...Ik heb vaak het idee dat het te ver moet komen voor dat er actie wordt ondernomen, terwijl het in de samenleving al lang broeit en de mensen het al veel belangrijker vinden. Het is meer reageren dan acteren. Je moet eigenlijk de voeling houden met de mensen. Dat gebeurt nou veel te weinig.

‘De politiek’ geldt voor veel respondenten als een op zichzelf georiënteerd instituut, waarbij ‘een aantal leidinggevende politici heel erg hun eigen mening oprapen en heel erg op hun eigen idee werken zonder echt te luisteren naar hun achterban’, zoals Maarten het omschrijft. Gekozenen handelen in de visie van deze respondenten niet vanuit een tussen kiezers en gekozenen gedeelde overtuiging maar vanuit eigen belang dan wel eigen visie. In deze gevallen is wat hen betreft geen sprake van vertegenwoordiging. Zoals Henk en Hans stellen:

Henk: Iemand gaat de politiek in om zichzelf beter te laten worden. Politiek is een broodwinning hè. Ik voel me door iemand als Rouvoet meer vertegenwoordigd omdat die omdat die wat meer vanuit een overtuiging werkt. Dat mist ik bij de anderen. Niemand kan me wijs maken dat Bos echt bezig is met de arbeiders. Dat interesseert hem geen lor. Het gaat om hemzelf, om zijn eigen ideeën. Waarom zit hij bij de socialisten? Omdat hij bij de andere partijen niet aan de bak kan. Wat ze daar in op kantoor doen dat weet ik niet, daar ben ik niet bij. Te vergaderen en proberen gelijk te krijgen, maar niet voor iemand.

Hans: ze zitten daar voor hun eigen zak te vullen, hun eigen portemonnee. Dat is misschien heel cru gezegd. Maar als je niet luistert naar de burger en de burger ziet jou niet terug in het verhaal, ja, dan zit je er gewoon voor jezelf... als jij niks doet met je achterban, de mensen die jou kiezen of die tot jouw kieskring behoren of lid zijn van jouw vereniging of politieke partij. Als je daar niks mee doet, dan sta je daar alleen voor je eigen hachje. Dan ziet de burger zich niet, die herkent zich niet aan jou. Die ziet zich niet terug en de afstand naar de politiek vergroot. Vandaar dat er ook steeds minder mensen gaan stemmen. Want die denken ze luisteren toch niet naar mij. En dat komt door het verhaal in het programma, daar lezen wij allemaal in dat we coalities moeten sluiten en dat je ook samenwerkingsverbanden moet gaan doen. Maar een burger ziet zich totaal niet terug in een partij. Welke partij dan ook... En dan denk ik, laat nu eens van je horen, neem nu eens punten van de burger mee. En gebruik dat in je verhaal. Wat ze nu meenemen zijn hun eigen punten. Wat ze zelf verzonnen hebben en dat is het plaatje. En dat proberen ze dan te projecteren naar de burger. Zo moet je het doen, sta je daar achter. Mensen zien daar wat in, maar hun eigen punten worden niet meegenomen. En daar gaat het misschien wel juist meer om.

Het ideaal van vertegenwoordiging wordt dus geweld aangedaan doordat politici zich niet in inhoudelijke zin als vertegenwoordigers gedragen. Hun oriëntaties zijn gestoeld op iets anders. Wat dat is, en waar dat vandaan komt blijft vaak onduidelijk, en door respondenten in verschillende termen benoemd, zoals we hier boven zien. De conclusie over gebrekkige vertegenwoordiging is echter vergelijkbaar.

3.3 Standpuntwijzigingen

Wanneer voor respondenten politici 'op eigen titel' handelen, ligt de idee van vertrouwen op vertegenwoordiging wat hen betreft problematisch als het gaat

om het mandaat van gekozenen om de koers te bepalen. We zagen eerder dat respondenten in veel gevallen wel degelijk voorkeuren uitspreken en zich kunnen herkennen in standpunten die partijen en partijleiders innemen. Het zijn dan juist duidelijk identificeerbare standpunten over kwesties die voor respondenten als oriëntatiepunten fungeren: een partij of leider spreekt zich ergens voor uit; kiezers herkennen zich hier soms in maar zien (of denken) vervolgens dat politici in het politieke proces standpunten wijzigen of afzwakken of dat een punt van de politieke agenda verdwijnt. Dergelijke ontwikkelingen worden door een aantal respondenten als verraad ervaren. Vooral tijdens campagnes ingenomen standpunten beschrijven zij als het ware als een contractuele verbintenis met kiezers, die zij verbroken zien:

Peter: Ze stellen een programma samen en ze voeren het niet altijd uit. Dus ja, je stemt op ze omdat je het met het programma eens bent. En als ze het dan toch niet helemaal uitvoeren, ja, zeker als het af en toe net de punten zijn waarvoor jij wilt gaan dan voel je jezelf verlaten... Kijk ik heb ook weleens zoiets van 'ik heb jou toch anders gezien en twee jaar geleden zei je andere dingen dan wat je nu naar voren brengt'... Soms hebben ze wel dat ze ergens achter staan en dat ze in die paar jaar ook wel zien dat ze niet de meerderheid achter zich houden, of blijven of meekrijgen, en dat ze daardoor er ook van afwijken. Ze hebben natuurlijk ook wel eens dat ze ergens voor staan. En dat op een gegeven moment een partij daar opeens tegen gaat stemmen. Dat heb je natuurlijk ook weleens en dan voel je jezelf natuurlijk wel belazerd. Dat ze eerst voor zijn en later tegen stemmen. Dan denk je: dat is feitelijk niet de afspraak.

Wanneer vertegenwoordiging door partijen problematisch is doordat koersbepaling door partijen afbreuk doet aan vertegenwoordiging, ontstaat ook een probleem voor de legitimiteit van coalitiepolitiek. We zagen al dat compromissen, wijzigingen in standpunt en het laten vallen of afzwakken van agendapunten in de optiek van sommige respondenten gelden als kiezersbedrog. Maar ook wanneer wel vertrouwen bestaat in goede intenties, zien we dat het niet-realiseren van verkiezingsprogramma's meestal alleen negatief geïnterpreteerd wordt. Sommige respondenten hebben er begrip voor dat agendapunten niet gerealiseerd worden - er kunnen hiervoor geldige redenen zijn:

Maarten: Wij hebben in Nederland een systeem dat heel veel partijen met elkaar tot overeenkomst moeten komen om te kunnen regeren. Om überhaupt iets te kunnen doen. Dus ik heb best begrip dat dat niet altijd lukt.

Ik denk dat de beleidspersoon waar je op stemt, misschien wel zal proberen om zijn standpunten zo ver mogelijk door te laten werken, maar dat dat helaas niet altijd lukt.

Maar ook in het geval dat respondenten begrip opbrengen voor het niet realiseren van punten uit verkiezingsprogramma', blijft meestal teleurstelling overheersen: niet-realiseren van een agendapunt blijft voor veel respondenten een vorm van falen. Respondenten vatten dergelijke ontwikkelingen in termen van 'niet-waarmaken', het 'niet nakomen van beloftes', het 'niet doen wat ze zeggen'. De legitimiteit van de gang van zaken is daarmee beperkt. De strijd tussen conflicterende visies, en de machtsverhoudingen en afwegingen die ten grondslag liggen aan dat niet tot realisatie blijven in de voorstelling van respondenten over het algemeen buiten beeld. Waar deze elementen in de voorstelling wel in beeld komen zijn deze over het algemeen negatief. Ruud, vrachtwagenchauffeur uit een dorp in de provincie Groningen, ziet bijvoorbeeld dat punten afgezwakt worden doordat 'het achteraf niet blijkt te kunnen' omdat niet alle benodigde steun te verwerven blijkt, en contrasteert dat met een ideaal van standvastigheid dat hij ertegenover plaatst:

Ruud: Ik vind van Rita Verdonk dat ze echt voet bij stuk houdt, dat valt gewoon bij haar op. Ik bedoel ze zegt gewoon wat haar in de weg staat. En dat voert zij uit. Ze worden dan wel overvallen, maar ze staat wel gewoon in haar recht. En dat vind ik vrij positief aan haar en niet om wat ze gezegd heeft. Ik zie het een beetje zo: mensen worden vaak gekozen op wat zij dat moment, voor de verkiezing, in het programma hebben. Mensen gaan daarvan uit die gaan uitzoeken van daar ben ik het wel mee eens, daar ben ik het wel mee eens, en dan ga je daarop stemmen. Maar ja als het achter af dan, dat zei ik net ook, dan wordt het afgezwakt en ja dan, weet ik niet. Dan blijkt het allemaal niet te kunnen. Of financieel niet haalbaar. Dat soort dingen. Ze willen het wel. Maar dan past dat niet in de begroting. Dat is dan vaak het probleem, ik denk dat die mensen daar ook op stuiten...Ze moeten natuurlijk ook meerdere mensen mee krijgen in Den Haag. Als één iets wil gaan regelen, waar ze echt voor staan, moeten ze die andere partijen ook mee krijgen. En als die andere partijen er iets minder voor voelen, ja dan heb je dat probleem al niet meer dat ze het programma niet meer kunnen uitvoeren. En dat is misschien wel vaak het probleem.

Respondenten halen vooral de PvdA en Wouter Bos aan om hun afkeer van coalitiepolitiek zoals die in hun ogen bedreven wordt te illustreren.

Tegelijkertijd kunnen dit standpunt ook zien als een meer algemeen element in de oriëntatie op de democratie, waarbij de PvdA en Wouter Bos vooral ter illustratie worden genoemd.

Tanya: Ik denk dat ze onderling allemaal zoiets hebben van het gauw weg laten vallen van de punten. Het heel snel laten vallen, het heel snel opgeven. Ik denk dat ze dat allemaal wel hebben. Okay, maar PvdA springt gewoon naar buiten omdat ik die coalitie heb meegemaakt. Althans mee heb gekregen.

Alex omschrijft Wouter Bos als ‘typisch een voorbeeld van heel veel beloven en als het eenmaal zover is heel weinig waarmaken’. Net als Maarten ziet hij dat politiek bedrijven geen zaak van eenvoudig resultaat behalen is, maar ook hier blijft de idealisering van een directe relatie tussen politici met standpunten en kiezers die daaraan steun bieden overeind – politici moeten dan maar realistischer zijn. Hij licht zijn standpunt toe:

Nou, de politieke druk die zal er best liggen van zijn medepartijgenoten om sommige onderwerpen gewoon aan te raken. Dat het moeilijker blijkt in de praktijk als het eigenlijk van een afstandje lijkt.

Maar als politicus zou je dan kunnen zeggen: ik heb met coalitiepartners te maken en ik moet soms wel water bij de wijn doen, anders boks ik helemaal niks voor mekaar.

Ja, maar dat weet je van tevoren. Je kunt van tevoren inschatten wat je kansen zijn. Met wie je een coalitie gaat vormen en wat daar de ideeën van zijn. Zoiets valt allemaal van te voren te berekenen en in te schatten en op basis daarvan kun je beter een realistisch verkiezingsprogramma maken en alle zware onderwerpen die je toch niet kunt waar maken links laten liggen. Hoewel dat natuurlijk wel een verkiezingsstunt is om te zeggen van nee daar trek ik veel stemmen als ik maar hard genoeg roep en veel belooft, stemmen mensen op mij. Maar als je het daarna niet waar kan maken is het eigenlijk een kortetermijnvisie.

Wat Kasper betreft vereist vertegenwoordiging het vasthouden aan principes, ook in coalities. Wanneer dat niet gebeurt wordt de democratie tekort gedaan en kiezers bedrogen:

Misschien hoort het bij het politiek spel, maar dat vind ik toch wat te ver gaan. Ik heb dat over het algemeen van leiders die vooral een coalitie vormen. Het zal ook zijn: toegeven in de coalitie, het kan ook niet anders. Maar wat er bij mij niet in kan is: dat als je speerpunten hebt, dat je die toe kan geven in een coalitie. Dus waar je voor staat als partij, dat je daar vier jaar lang niet achter staat, dat je dat los kan laten. Ik heb het idee dat die mensen een verborgen agenda hebben. Die gebruiken hun kiezersmandaat om hogerop te komen, om te kunnen regeren. Wat zij dan overigens weer verdedigen van: 'ja, als we niet regeren halen we niets binnen, nu halen we iets binnen, dat is beter dan niets'. Maar aan de andere kant vind ik nog steeds; de politiek is geen spel tussen mensen, het is een spel van het land en wat je belooft moet je nakomen, zeerzeker, in hoeverre dat mogelijk is...! Er is altijd een mogelijkheid tot... met als uiterste gevolg niet kunnen meeregeren. Maar ja, dat hoort ook bij het spel. Als jij ergens voor staat; als de PvdA ervoor staat om inderdaad het ontslagrecht te ontzien, de herziening daarvan, moet je daar niet later in een coalitie mee komen van 'nou, we gaan er in ieder geval over praten'. Nee. Dan valt er niet over te praten!

Ook Harry ziet dat coalitiepolitiek compromissen vereist, maar toch associeert ook hij het afwijken van eerder ingenomen standpunten met oneerlijkheid; politici laten volgens hem standpunten vallen doordat zij simpelweg niet eerlijk zijn tegenover hun kiezers. Hij legt uit wat hem betreft het grote verschil is tussen Jan Marijnissen en andere politiek leiders:

Ik denk dat hij eerlijk is. Maar ik wil niet zeggen dat als hij -'t zal wel niet gebeuren denk ik - maar als hij in de regering zal komen, of dat ook allemaal kan wat hij gezegd heeft natuurlijk hè. Dat is natuurlijk ook nog de vraag. Want daar begin je natuurlijk ook aan te twijfelen hè? Als je je een beetje verdiept in de politiek, want ik lees natuurlijk behoorlijk wat van die toestanden, dan denk ik ook weleens van: 'jee, hoe kan dat nou? Je weet niet of dat met hem ook gebeurt dan. Want zo sterk ben ik ook weer niet. Dat ik zeg van 'nee, die houdt z'n eigen echt...' Dat... want dan is het zo: omdat het in Nederland is, is er altijd een coalitie natuurlijk. Dus je moet altijd een beetje geven en nemen. Kijk het blijft altijd een kwestie, zoiets, van onderhandelen. En een beetje geven en nemen. Maar echt je principes, als je in de politiek bent, die moet je nooit verloochenen vind ik. En ik denk dat Marijnissen dat niet doet want ik denk dat hij dan er gelijk uit stapt. Dat denk ik dus nu, het beeld wat ik van hem heb.

Harry zet daarbij Marijnissen tegenover andere politiek leiders leider bij wie

je er volgens hem niet op kunt vertrouwen dat die, eenmaal gekozen, juiste beslissingen zullen nemen.

Dat denk ik niet nee. Dat durf ik rustig zwart op wit te zeggen: nee. Ook zelfs Bos niet nu. Want die heeft ook dingen gezegd, wat nu niet meer kan. Kijk hij zal er best zijn redenen voor hebben. Ik zeg niet dat die daar zijn redenen niet voor heeft natuurlijk. Voor zulke dingen, dat zal best. En misschien weet hij nu dingen die hij toen niet wist. Want de regering krijgt andere – hoe noemen ze dat? – impulsen als dat je in de oppositie zit natuurlijk.

Ook Astrid vat coalitiepolitiek zoals zij die ziet in termen van bedrog, terwijl ook zij erkent dat coalitiepolitiek betekent dat er compromissen gesloten moeten worden:

Ze komen allemaal met hele mooie verhaaltjes van ‘die wil dat en die partij wil dat en die partij wil dat gaan doen.’ Dan ga je als burger stemmen want ik vind het geen stemrecht, ik vind het stemplicht! Als je niet gaat stemmen moet je ook geen grote mond hebben van ‘Ja, Den Haag doen ze alleen maar bladeblade...’ Dus dan ga je stemmen op een bepaalde partij, en dan zitten ze eenmaal in het kabinet en dan heel langzaam, al die mooie beloftes druipen een beetje af. Het wordt allemaal wat minder, het wordt wat afgevlakt, wat milder gemaakt. Dus ja, dan heb ik altijd zoiets van ‘Hallo! Jij zei... wij willen dit en dat gaan doen en zus en dat moet beter en dat moet beter’. En dan zitten ze er allemaal als een stelletje zakkenvullers van ‘ja, daar hebben we niet goed over nagedacht’. En dat gaat zo omdat naar mijn idee, ze houden mekaar allemaal de hand boven het hoofd. Ze staan daar allemaal in een gelikt pakje of een gelikt japonnetje zo van... En dan komt het vragen-uurtje voorbij en dan doen ze net of ze elkaar helemaal aflopen te slachten – mondeling dan – en vervolgens hoor je er dan never nooit meer iets van.

Heb je dan wel het idee dat ze hun best doen?

Ja, ze doen hun best maar van wat zeg - ik noem die dingen altijd maar beloftes- die kunnen ze nooit helemaal nakomen. Want ze zitten er niet allenig. Er zitten ook andere partijen bij. Van links, van rechts, van onder, van boven, van allerlei kanten zitten er partijen bij. Dus helemaal hun zin doordrijven zal toch nooit kunnen.

Peter, Astrid en Kasper tonen in zekere zin begrip - de realiteit van het politieke bedrijf is dat soms niet vastgehouden wordt aan uitgangspunten.

Maar toch betekent dit voor hen dat meetellen via de vertegenwoordigende democratie zoals zij die zich voorstellen problematisch is. Centraal in hun relaas staan steeds negatieve kwalificaties, van ineffectiviteit en bedrog, en de directe relatie met kiezers die daarmee tekort gedaan wordt. Dat er ten aanzien van doelen en oplossingsrichtingen verschillen in visie kunnen bestaan is in de verbeelding weinig zichtbaar. Bij enkele respondenten zien we nog wel dat zij gebrek aan transparantie, inzicht in de strijd die gevoerd wordt, opvoeren als problematisch. Maar de opmerkingen die zij hierover maken hebben vooral betrekking op de herleidbaarheid van uitkomsten: hoe kan het dat het hierop uitdraait? Op grond van welke informatie is een bepaald besluit genomen? Hoezo, en waarom, is een standpunt veranderd? Hoe kan het, vraagt Tanya zich af, dat politici 'bij de overleggen' 's avonds dit zeggen, volgende ochtend dat zeggen? En dat je dan niet weet wat ze hebben laten vallen of erbij gekregen'. Naar de idee van sommige respondenten wordt geen openheid van zaken gegeven op momenten dat de democratie dat wel vereist. Informatie wordt achtergehouden. In deze betekenis komen vragen rond afwegingen dus wel enkele malen aan de orde in de verbeelding van respondenten, maar het zijn dan de uitkomsten die vragen hierover oproepen. We zien dan ook weer dat de ongrijpbaarheid van verschillen in visie en strijd als het gaat om beleidskwesties als een gegeven wordt beschouwd:

Peter: Je kan niet volgen hoe iets tot stand is gekomen. Je denkt toch 'laat maar lazeren, van die achterkamertjes politiek'. Wat dat betreft heb je weinig invloed. Je kan ze er alleen achteraf op afrekenen.

Respondenten halen specifieke voorbeelden van grote kwesties aan om hun bezwaren te illustreren. Tanya illustreert haar standpunt aan de hand van de discussie over de verlenging van de missie in Afghanistan:

Ik geloof dat het de VVD was die een x aantal eisen had. De ene avond waren ze er nog niet uit, want er moest nog aan bepaald punten voldaan worden. En de ochtend erna, eigenlijk 's ochtends vroeg al gelijk waren ze er mee eens. Dan heb ik zoiets wat gebeurd er in die acht uur, waardoor dat ze opeens nu wel eens zijn. Dan heb zoiets je kan mij niet vertellen dat al die punten waar ze voor stonden er ook allemaal bij zitten. Het stukje openheid, dat ze bijvoorbeeld zeggen, we hebben inderdaad dit puntje laten gaan, maar we hebben dit puntje erbij gekregen. En kijk, als ik dan bijvoorbeeld zie 'we hebben er echt voor geknukt. En we waren de enigste partij die het er niet mee eens was of we hebben deze twee punten moeten

inleveren maar we hebben wel dat of dat eruit kunnen halen'. Ik denk dat dat dan al een stuk opener is naar alle mensen toe. En dat mis je.

Sylvia, indicatie-adviseur in de zorg en woonachtig in Hengelo, mist niet alleen verantwoording maar ook de openheid die een besluit legitiem kan maken, of waar nodig kan tegenhouden:

Nou, ik zie bijvoorbeeld een Betuwelijn. Hoeveel protest daar tegen is. Mensen ketenen zich vast aan bomen en weet ik wat. Die willen dan niet dat het landschap er aan gaat. Het kost heel veel geld, milieu. Het is een Europese richtlijn: de Betuwelijn moet er komen. Er wordt een begroting van gemaakt en je ziet al dat de SP daar bijvoorbeeld heel erg tegen is. Die schopt daar tegen aan. En dan achteraf blijkt dat toen al duidelijk was dat de begroting overschreden zou worden. En dat het helemaal niet zeker was dat dat een grote gangbare lijn zou zijn. Dat er eigenlijk wel veel te veel mooi landschap verloren zou gaan. En toch wordt het doorgedrukt. Terwijl voor die tijd al duidelijk was... Daar wordt op gescoord, die Betuwelijn komt er en dan blijkt hij bijna onbruikbaar te zijn, dan blijkt hij veel te duur te zijn. Dat moet er komen. Nou, met de uitbreiding van Schiphol. Ik geloof niet meer dat zij zeggen dat de geluidsoverlast...soms wordt informatie achtergehouden die al lang duidelijk was. Achteraf hoor je dan, dat was in de Kamer al bekend of daar lag al een stuk van.

3.4 Complexiteit en de democratie

Respondenten kunnen zich herkennen in partijen, tussen welke zij voor hen betekenisvol onderscheid maken en uit welke zij meestal een partij van hun voorkeur weten te kiezen.

Tegelijkertijd heeft voor respondenten die voorkeur en die betekenis maar beperkte waarde voor de ervaring van vertegenwoordiging doordat de processen van de vertegenwoordigende democratie botsen met hun normen ten aanzien van die democratie. Respondenten beschouwen partijen niet als vertegenwoordigers van ideënpakketten achter wie zij zich kunnen scharen. Omdat 'beleid vaak weinig te maken heeft met waar je voor gekozen hebt', en problemen als algemeen geldend worden gezien eerder dan als politiek twistpunt, zien we ook dat respondenten zich dan wel niet vertegenwoordigd voelen, maar ook niet de idee hebben dat anderen dan wel vertegenwoordigd zijn. Een stelling in het interview suggereerde dat 'bepaalde groepen in dit land meer te vertellen hebben dan andere'. Deze raakte geen snaar bij respondenten. Sommigen van hen stelden dat dit zou kloppen in die zin dat grote

bedrijven en hoogopgeleiden meer macht hebben dan anderen, maar in geen geval koppelden zij dit beeld aan een politieke praktijk, visie of kwestie waarbij er sprake zou zijn van een duidelijke politieke vertegenwoordiging die afbreuk zou doen aan hun eigen vertegenwoordiging, of zich daar oppositioneel mee zou verhouden. De democratie is in de praktijk maar in beperkte zin een arena waarin aan elkaar tegengestelde visies of belangen, als zodanig herkenbaar, tot een vergelijk komen.

Besluiten genomen door vertegenwoordigers gelden als genomen 'op eigen titel', en daarmee als democratisch in gebreke. De relatie tussen kiezer en besluit dient in deze optiek een directe te zijn. Democratie vraagt daarom om voortdurende consultatie. Hetzelfde norm van directheid zien we in het spreken van respondenten over coalitiepolitiek. Terwijl coalitiepolitiek voor veel respondenten als deel van de politieke realiteit in Nederland geldt, geldt compromis als falen – de norm van een directe relatie tussen kiezer en besluit wordt ook hier niet gehaald. Het gebrek aan inzicht in de afwegingen rondom besluiten is hierbij een bijkomende frustratie.

De botsingen die respondenten ervaren tussen hun normen ten aanzien van de vertegenwoordigende democratie en de praktijken die zij ervaren betreffen dus vooral de processen van die vertegenwoordigende democratie.

Tegelijkertijd zien we dat respondenten oriëntatie op die processen ook niet zoeken. De afwegingen rondom besluiten maken nauwelijks deel uit van de voorstellingen rondom de democratie die respondenten hanteren. De Raad van voor het Openbaar Bestuur suggereerde in een rapport in 2005 dat de politiek voor veel burgers onherkenbaar is geworden. Politieke partijen en politici vormen minder dan voorheen 'het kader voor en de uitdrukking van geprofileerde visies op de publieke zaak' (p. 27) en overheidshandelen is minder dan voorheen 'herkenbaar als het resultaat van politiek democratische keuzen en afwegingen' (p.25). We kunnen op basis van dit onderzoek niet direct concluderen dat respondenten het hiermee eens zijn in de zin dat hun onvrede hier direct mee te maken heeft. Hun klachten betreffen soms dan wel kwesties van transparantie, maar het valt eerder op dat respondenten de gebrekkige herkenbaarheid van partijen als uitdrukking van visies op de publieke zaak, en onduidelijkheid over de neerslag van die visies in beleid, naast zich neerleggen. De complexiteit van politiek en bestuur lijken zij, meer dan de auteurs van het Rob-rapport, te beschouwen als een gegeven. Respondenten formuleren dan wel klachten over ondoorzichtigheid, maar laten het daar niet bij als het gaat om hun verbeelding van verbinding. Het is niet zo dat deze ondoorzichtigheid hen 'verlamt', hen ertoe brengt dan maar een afwachtende en accepterende houding aan te nemen. Ook zien we ook niet dat de constatering van ondoorzichtigheid hen aanzet tot verdieping in de politiek.

Maar ‘wat dan wel?’ – om even bij deze formulering te blijven. Zoals we in de rest van dit hoofdstuk zullen laten zien: respondenten hanteren alternatieve oriëntatiepunten om oordelen te vellen over het functioneren van de democratie. Met constateren dat politici hun eigen gang gaan is de kous niet af. Respondenten hanteren oriëntatiepunten die buiten de instellingen van de representatieve democratie als politieke arena van articulatie, strijd en afweging liggen. Respondenten zoeken naar heldere standpunten waaraan wordt vastgehouden, naar leiders die doorpakken en ‘dicht bij de mensen’ staan, en naar ervaarbaar resultaat. Hun verhalen over het functioneren van de democratie die zich hierop richten, en die hierna aan bod zullen komen, kunnen voor velen herkenbaar zijn. Op zich kennen we deze verhalen, als klachten. In die zin bevatten ze geen geheimen. Wat wel relevant is, is hoe we deze verhalen kunnen interpreteren in termen van verbeelding van de mogelijkheden van de democratie, en in hun samenhang. Interessant zijn hier niet zozeer de klachten waar burgers mee komen, maar het gegeven dat zij met deze klachten komen om duidelijk te maken waar de democratie waar hen betreft aan moet voldoen, waarmee dan ook duidelijk kan worden waar het dan dus niet over gaat – visie, afweging en politieke strijd.

3.5 **Hoe dan oriënteren?** **Heldere standpunten waaraan wordt vastgehouden**

Respondenten geven aan waardering te hebben voor heldere standpunten, waar door partijen en partijleiding duidelijk en ervaarbaar aan vastgehouden wordt. Het wijzigen van standpunten of laten vallen van kwesties wordt daarbij steeds als negatief bestempeld; een teken van verraad aan de kiezers, maar ook als een teken van zwak leiderschap. Verschillende partijleiders worden door respondenten als sterk dan wel zwak bestempeld op grond van deze afweging. Bert ziet bij Jan Marijnissen de helderheid en vasthoudendheid waar hij behoefte aan heeft:

Ik vind het de enige die in de hele Haagse te pruimen is hoor. Ik vind dat wat hij zegt, dat dat toch vaak klopt en eigenlijk een beetje de waarheid is. Kijk, je kunt het er mee eens zijn of niet natuurlijk. Maar hij draait nergens omheen vind ik.

Als u zegt: 'de enige in het hele Haagse die te pruimen is', betekent dat dus: 'die anderen zijn niet te pruimen'?

Nou, minder. Omdat je daar verhalen van hoort: de ene keer zó en de andere keer zó. En er wordt omheen gedraaid en er worden dingen gezegd wat dan later weer teruggedraaid wordt. Het geeft geen zekerheid, twijfel vind ik...

Wat ik dan niet helemaal snap is waarom ze gaan draaien.

Als ik gekozen word en ik zit er om de ziektekosten te verlagen en ik zit in die club - want je zit daar natuurlijk niet alleen, je zit met meerdere partijen natuurlijk - en je ziet dat jouw kabinet zou kunnen vallen omdat ik daaraan vast houd. Dan draai je om en dat is natuurlijk niet goed. Ik vind als je aan kiezers wat belooft, dan moet je dat doen vind ik. Ongeacht wat er gebeurt en dan laat je maar je kabinet vallen. Dan ben jij tenminste geloofwaardig!

Maarten stoort zich aan Wouter Bos op dit punt:

Wat ik negatief vind aan Wouter Bos is dat hij niet aan zijn eigen standpunten kan blijven vasthouden. Ik vind dat hij met deze coalitie het meest heeft ingeleverd.

Maar waarom blijft Wouter Bos niet bij zijn standpunten denk je?

Ik denk toch wel om toch in de coalitie te komen. Hopende dat hij toch nog iets voor elkaar kan krijgen.

Vind je dat dan negatief?

Ja, ga dan gewoon aan de andere kant zitten en probeer het van die kant. Ik weet dat ze dat al jaren hebben gedaan. En dat dat ook niet veel geholpen heeft. Maar ik vind dat je je eigen standpunten waar je toch voor staat niet uit het oog moet verliezen.

Vasthoudendheid geldt daarbij als principieel, en dit principiële gedrag wordt gewaardeerd. Dit zien we ook bij Tanya:

Wat ik wel bij SP had, en nog steeds, is wel dat ze zoiets hebben van 'dit zijn onze punten en daar gaan we voor'. En dat heb je ook wel gemerkt na de verkiezingen. Hun waren redelijk groot, hadden redelijk wat stemmen.

Maar ze zijn er toen niet uitgekomen met het CDA, dus daar gaan ze ook niet dingen voor laten vallen of hun standpunten wijzigen om toch maar te proberen om een coalitie te vormen. Dat vind ik wel positief, je laat zien dat je karakter hebt. Dit zijn mijn partij punten, dit hebben we met zijn allen opgesteld en met onze leden goedgekeurd. En dat ga ik niet aanpassen om maar bij een coalitie te kunnen. Dan ga ik er wel tegenover zitten en ga ik maar moeilijk doen.

Tegelijkertijd geldt het vasthouden aan standpunten vaak ook als betrouwbaar richting de samenleving. Vasthoudendheid maakt het voor burgers mogelijk om zich politiek te oriënteren, Respondenten beoordelen leiders en partijen hierop. Zoals Krista bijvoorbeeld vertelt:

Wouter Bos vind ik een draaikont. Ik ben ook radicaal van die partij afgestapt. Ik heb er altijd op gestemd, PvdA. Maar volgens mij weet Wouter Bos niet meer waar hij nou voor staat precies. Iemand die op dit moment zo graag in de regering wil zitten dat hij met alles en iedereen mee kletst en niet meer staat voor waar de PvdA vroeger voor stond. Ik vind hem niet sterk, en ik vind hem zwak. Wat was dat nou, was dat het ontslagrecht? Er was één zo'n kwestie inderdaad waar ze tijdens het regeerakkoord aan vast hielden. En dat in een keer, dat was toch het ontslagrecht, of zo, daar wilden ze niet aan tornen en een keer gingen ze toch overstag... ik vind hem geen sterke politicus. Niet iemand die staat voor wat hij vindt. Nee.

Vasthouden en realiseren

Sommige respondenten associëren vasthouden aan standpunten aan het vermogen tot realisatie van dezelfde standpunten. Alex denkt bijvoorbeeld dat Rita Verdonk standvastig is en daardoor meer dan andere partijen punten zou kunnen realiseren:

Voor een groter deel als eigenlijk in mijn ogen de andere partijen. Ze is standvastig. Ze staat echt achter haar punt en blijft er ook echt achter staan.

Hetzelfde geldt voor Marco:

Rita Verdonk die dan haar eigen partij heeft opgericht, daar heb ik wel een beetje, die begint wel een beetje iets te krijgen. Zij doet wel waar ze voor staat en zij gaat daar ook voor en dat vind ik heel noemenswaardig dat ze dat ook doet. Dan moet ik ook toegeven dat ik niet weet in hoeverre ik het

met al haar standpunten eens zou moeten zijn, maar ik heb wel het idee: zij doet wel waar zij voor staat.

Hans associeert het vasthouden aan standpunten met het verwerklijken van deze standpunten, als hij zijn twijfels met betrekking tot zijn partijvoorkeur uitlegt:

Ik zit aan de PvdA kant en ja dat geeft me toch wel onduidelijkheid. Die laten nog niet zien wat ze willen en... Ook de dingen die ze hebben voer het uit tot het eind. En al zit daar een kabinetscrisis in dat moet je dan maar voor lief nemen. En dat is ook het risico. En dan toon je ballen naar je achterban en dat is het volk

Ook Astrid verbindt vasthouden aan standpunten met het vermogen diezelfde standpunten te realiseren, als zij haar oordeel uitspreekt over Jan Marijnissen:

Een beetje het 'Den Haag verhaaltje'. Hele mooie beloftes maken en eenmaal daar wezen en zo gaan zitten. Hij zou alles om gaan gooien en hij zou alles beter maken! En wat had hij allemaal wel niet voor dingen in z'n programma staan? Er is helemaal niks van uitgekomen!

Maar hij is toch ook niet in het kabinet gekomen? Zou het daar niet door komen dan?

Geen idee! 't Zal waarschijnlijk er mee te maken hebben maar eerder zag je hem overal en constant op de televisie. En toen werd het nieuwe kabinet gevormd. En nou ja, hij verdween op de achtergrond en je hoort er never nooit niet meer wat van... Wat mij betreft ben je dan een slappe zak!

Respondenten vragen dus om duidelijke boodschappen en resultaten die volgen uit deze boodschappen – deze kunnen de actoren in 'de politiek' navolgbaar maken, en hun handelingen afrekenbaar. De complexiteit van de vertegenwoordigende democratie en de Nederlandse coalitiepolitiek, met haar ondoorzichtige processen en compromissen als uitkomst, kan volgens veel van de respondenten aan deze normen niet voldoen. Terwijl partijen in hun standpunten voor respondenten herkenbaar zijn, en ook betekenisvol, verdwijnt die helderheid en betekenis in de politieke praktijk van alledag – en dat geldt voor veel respondenten als onacceptabel vanuit democratisch perspectief.

3.6 Hoe dan oriënteren? Leiderschap

Leiders kunnen in de ogen van respondenten op twee manieren een positieve rol spelen in de democratie: zij kunnen verandering tot stand brengen waar die anders uit zou blijven en zij zouden een verbinding met de bevolking tot stand kunnen brengen. Om te beginnen met het eerste: hoezo kunnen leiders dan verandering tot stand brengen waar die anders uit zou blijven? Ook hier zien we weer de voorkeur voor heldere standpunten waar aan vastgehouden wordt, gesteld tegenover een oriëntatie op compromis, geassocieerd met zwakte en verlies. Een oriëntatie op leiderschap is daarmee verbonden aan een oriëntatie op agendapunten eerder dan partijen:

Henk: Leiders zouden in zoverre de zaak kunnen oplossen door het voortouw te nemen in een bepaalde richting. En dan denk ik dat dat een handige zaak zou zijn als ze dat niet afdwingen, maar de zaak zo sturen dat de overgrote meerderheid daar van overtuigd wordt. Dus geen compromis, ik ben niet zo compromisman. Ik denk dat compromissen altijd leiden tot verlies.

Marco: In mijn idee zou een leider meer helpen in echt een richting kiezen. Je moet kunnen zeggen van hé, dat zijn dingen daar gaan we voor, meer het effect van mensen ergens toe aanzetten. Als er echt een zo'n echt identificeerbare leider is, dat geeft meer daadkracht.

Alex en Astrid sluiten zich hierbij aan en stellen hun ideaal van leiderschap tegenover de wat hen betreft verandering remmende Haagse politiek.

Wat vind je van deze stelling? 'Wat we missen in dit land zijn echte leiders'.

Alex: op zich zie ik daar wel iets in, in die stelling. Dat zijn de daadkrachtige mensen die aan het roer staan en die durven om de zaken te horen en niet vanuit de partij gevoed zeg maar alleen maar...Vaak wordt er wel iets geroepen, maar krijgt het geen gevolg. Omdat het te veel tegenwind krijgt, dan is dat te gevoelig en dan doen we daar dus maar niks mee. En dan zouden leiders juist met de vuist op tafel moeten slaan. Luister dit vinden wij een belangrijk onderwerp of dat vinden de mensen een belangrijk onderwerp en dat moeten we niet uit de weg gaan.

Astrid: ik heb het idee dat die tijd voor de verkiezingen echt een 'zieltjes-winningsproces' is. En dan hebben ze genoeg zieltjes gewonnen en dan zitten ze er eenmaal en dan is het ook weer goed voor de komende zoveel jaar. Ik heb het idee dat geen van allen durft aan te geven van: 'hé, ik ben hier gekomen, ik

wilde dit en nu wil ik dit ook gaan doorzetten'. En als dat wel gebeurt duikt gelijk iedereen erop: grote rellen. Kijk maar naar Verdonk, kijk naar Wilders, kijk naar dat soort mensen. Als die een keer echt wat zeggen krijgen ze gelijk iedereen op hun nek. Heel Nederland staat op zijn kop. 'Oh hei gehoord wat Wilders weer wil?' Maar dan heb ik zoiets van: 'die man die kwam daar met een idee van 'ik wil dit gaan veranderen en dat gaan veranderen'. En ik ben het niet overal mee eens wat die wil gaan veranderen maar dat doet er niet toe. Maar als die dan echt zegt van 'ik wil dit of dat of dat gaan veranderen' dan schopt hij ineens iedereen tegen het zere been! En ik denk dat de rest van wat daar allemaal zit, dat die bang zijn om in dezelfde rol geschoven te worden een Wilders, een Verdonk, noem maar op. Dus die vlakken het allemaal een beetje af.

Krista vindt Jan Marijnissen een type leider dat voor verandering kan zorgen, vanuit duidelijke agendapunten, en een ook door haar aan deze duidelijkheid gekoppeld vermogen tot realisatie van agendapunten.

Zo iemand als Marijnissen is echt een leider, maar die hebben we niet zo heel veel geloof ik.

Hebben we die nodig eigenlijk?

Dat denk ik wel. Om een beetje de kar te trekken. Iemand die waar je een beetje het idee bij hebt van die doet ook wat, die laat zich ook horen, op een positieve manier, er zijn wel meer mensen die zich laten horen, maar dan weer iets te veel gericht op zichzelf. Echt iemand die het idee geeft van daar sta ik voor. Daar ga ik op een goede manier voor zorgen.

Leiderschap heeft voor veel respondenten positieve connotaties in het licht van deze veronderstelde helderheid en capaciteit tot realisatie van programmapunten. Goede leiders durven onderwerpen op de agenda te zetten, aan standpunten vast te houden en door te pakken, ook bij politieke tegenwind. Astrid legt uit waarom ze een dergelijk leiderschap eerder verwacht bij Rita Verdonk dan bij Jan Peter Balkenende:

Dat daar echt één iemand, nou ja, zeg maar 'opstaat' en zich niet achter het partijhuppeldepup gaat lopen verschuilen. Want als ik nu die Balkenende zie, die is van het CDA en die verschuilt zich altijd achter het programma van het CDA vind ik. En hij is, hoe noem je dat nou? Premisiss... Is die dat nog steeds? Dan heb ik toch zoiets van: als jij minister-president bent

dan vertegenwoordig jij alle groepjes die daar zitten. En dan moet je niet als het moeilijk wordt, als het vuur aan je schenen ligt, zeggen van ‘maar bij het CDA...’

Respondenten, voor zover ze dit type leiderschap ontwaren in de Nederlandse landelijke politiek noemen, zien Rita Verdonk als exponent van deze kwaliteiten van vasthoudendheid en doorpakken. Wouter Bos noemen zij vaak als negatieve tegenhanger. Zoals Astrid haar standpunt over de kwaliteit van het leiderschap van Wouter Bos uiteenzet:

Er zal heus wel wat veranderd zijn, maar ik zie er weinig van terug. Dat je zegt van hé, verrek: die heeft daar voor gezorgd, of daar heeft die zijn inbreng voor gehad. Ik snap heus wel dat één persoon niet de hele regering kan veranderen. Maar ik vind: als je gekozen wordt en je mag daar zitten omdat je door het volk gekozen bent, dan moet je daar ook wat mee doen.

De centraliteit van agendapunten als het gaat om de oriëntatie van respondenten op de Haagse politiek betekent in sommige gevallen dus mede een oriëntatie op leiderschap dat door hen gezien wordt als middel tot realisatie van agendapunten. Leiderschap heeft voor respondenten dus in ieder geval voor een deel te maken met de kwaliteit van bestuur, tot uitdrukking gebracht in ervaarbaar resultaat, en is daarom van belang in hun oriëntatie op de democratie.³

Leiderschap ‘dicht bij de mensen’

Ideeën over leiderschap spelen voor een deel van de respondenten mee in hun oriëntatie op de democratie als middel tot inhoudelijke vertegenwoordiging. We zien hierbij dat respondenten, in hun redeneringen hierover, een oppositie tussen de Haagse politiek en ‘de mensen’ hanteren. Sommige respondenten twijfelen aan de mogelijkheid om tot vertegenwoordiging te komen vanwege de naar hun idee afwijkende persoonlijke achtergrond van politici. Zij hanteren hiermee een democratische theorie die directe vertegenwoordiging idealiseert, en niet een vertegenwoordiging via een elite met speciale capaciteiten of kennis. Deze elite ontwaren zij wel, maar deze omschrijven zij in termen van oligarchie en vervreemdheid (verg. Pitkin 2004). Zo zullen politici niet goed kunnen vertegenwoordigen doordat zij een visie hebben die gevormd is door de economische privileges waarmee ze zijn opgegroeid, denkt Krista:

³ Verg. Taggart 2002:67, die betoogt dat populistisch leiderschap niet draait om de wens van meer representatieve politiek, maar om de wens van beter bestuur.

Die komen uit een andere klasse heb ik het idee. Die komen uit een wat, dat klinkt misschien wat denigrerend, die komen uit een wat welgestelde kant. Allemaal wat makkelijker opgegroeid en allemaal wat makkelijker meegekregen. En dat ze niet echt mee hebben gekregen hoe het in het gewone, heel denigrerend om het te zeggen, het gewone volk, maar zo komt het wel op mij over. Dat ze uit een wat hogere klasse komen. Dat stralen ze sowieso ook al wel uit vind ik. De manier waarop ze praten. Om het verschil aan te geven: als ik Marijnissen hoor praten dan snap ik van a tot z waar hij het over heeft. Als ik Balkenende hoor praten, dan heb ik zoiets van waar heeft die man het over. Dat moet met allemaal hele hele bombastische moeilijke termen en denk ik van ja, praat eens gewoon, weet je wel. Dat Haagse-balletjesdialect.

Maarten denkt dat de hogere opleiding die politici genoten hebben hen op afstand van burgers zet, tot nadeel van de democratie:

‘De politiek’ heeft voor mij in ieder geval nog steeds het beeld van een ivoren toren. Dat ze eigenlijk van bovenaf bekijken hoe Nederland in elkaar zit. En van bovenaf dus ook bepalen wat er in Nederland zou moeten gebeuren volgens hun. Merendeel van de parlementariërs zijn hoger opgeleiden, ze weten heel vaak niet wat er in bepaalde bevolkingsgroepen in Nederland speelt... ik denk dat ze door achtergrondverschillen en door de politieke wereld, ik merk dat zelf ook al. Mensen zijn in verschillende milieus en je blijft een beetje onder elkaar. Je hebt wel een beeld hoe het er in een ander milieu aan toe is, maar ja, wij hebben binnen mijn vriendenkring weleens de stelling dat politiek Den Haag eigenlijk weleens een half jaar in het andere Den Haag zou moeten gaan wonen om een beetje een beeld te krijgen van wat er echt leeft onder de mensen. Dat is niet omdat ik denk dat er vanuit politiek Den Haag onwil is, maar gewoon omdat ze nooit op die manier hebben hoeven leven, nooit op die manier bezig zijn geweest. Daar ook niet vanuit kunnen kijken. Dat dat dan lastig is en dat is op zich heel menselijk.

Het gegeven dat ‘de politiek’ zich voor respondenten in het Haagse politieke centrum afspeelt, wordt door Peter als deel van het vertegenwoordigingsprobleem genoemd. Zoals hij vermoedt:

Je bent af en toe bang dat ze in hun eigen wereldje blijven hè? In hun eigen omgeving, dat heb ik het dan soms het idee. Vaak is het toch zo dat als je in Den Haag werkt, en ik weet niet in hoeverre er mensen uit

Groningen elke dag heen en weer reizen, omdat die afstand natuurlijk veel te groot is. En in hoeverre als jij al die jaren in Den Haag zit, in hoeverre jij dan eigenlijk je achtergronden vergeet.

Politici zijn voor sommige respondenten dus maar moeizaam in staat hen te vertegenwoordigen, en daarmee ook om adequate beslissingen te nemen; politici missen immers de kennis en het inlevingsvermogen om de problemen waar burgers mee zitten echt te begrijpen. Zoals Jeanette en Loes uitleggen:

Jeanette: Het is dan toch vaak dat ze vaak uit een bepaalde klasse komen, om maar zo te zeggen, het zijn toch vaak hoogopgeleiden. Het is natuurlijk ook niet voor niks dat je voor zo 'n baan een bepaalde opleiding en alles moet hebben, maar ik denk dat je op een gegeven moment de kijk op de gewone wereld kwijtraken. Hun leven gewoon in een hele andere wereld en ze zien de middenklasse niet, en de wat lagere klasse. En ze horen wel dingen en ze gaan wel het land in, maar dat is maar een middagje iets, dat ze er even zijn, maar daar krijg je geen realistisch beeld van, denk ik.

Loes: Kijk zij zullen ook oudere mensen in hun omgeving hebben die in een afgrijselijk bejaardentehuis of verpleeghuis zitten. En het is natuurlijk niet zo dat ze op een andere planeet wonen of in andere steden wonen of wat dan ook, het is niet dat zij geen boodschappen hoeven te doen in de supermarkt of, nou ja, de echtgenoot of echtgenote. Maar ik denk dat op het moment dat je in een situatie zit dat je de huur niet kan betalen, dat je niet die aanvullende verzekering kan betalen of dat je een keuze hebt, zoals als nu dat er opeens aan de bel wordt getrokken van nou dat zijn onder-tussen wel heel erg veel mensen die hun basisverzekering niet betalen. Nou ja, als het de keuze is tussen jouw kinderen te eten geven of hè, dat je een bed hebt en dak boven je hoofd hebt en weet ik veel wat of die basis-verzekering terwijl we toch in Nederland wonen en je zal waarschijnlijk toch wel in een ziekenhuis geholpen worden en de huisarts zal je toch wel even zien en dat soort gein, dat dat een keuze is of dat dat geen keuze moet zijn terwijl dat er een keuze gemaakt is, dan heb ik zoiets van daar is nooit bij stil gestaan. Dat is niet een situatie waar men aan heeft gedacht of misschien meteen terzijde heeft geschoven, omdat dat, als je wat meer geld hebt, niet een keuze is of waarschijnlijk denk je daar niet bij na.

Sommige respondenten menen dat dit patroon wel doorbroken kan worden. Deze respondenten idealiseren een leiderschap dat vertegenwoordigend kan zijn door een relatief directe verbinding tussen leiderschap en samenleving.

Maarten uit Wageningen pleit voor leiderschap gevoed door ‘gewone mensen’ die de politiek meer vertegenwoordigend zou kunnen maken:

Ik denk dat als de politieke participatie in Nederland omhoog zou gaan en er zijn, zeker tegenwoordig, mensen van de straat die; nou misschien niet letterlijk van de straat, maar mensen uit lagere milieus die via een beurs toch een universitaire opleiding hebben kunnen doen. Als ik in mijn kennissenkring om mij heen kijk, dan zijn er mensen die niet echt politieke aspiraties hebben; hier en daar misschien wel een klein beetje, maar niet groots. Die hebben niet zoiets van: ‘we willen ‘de politiek’ in, we willen dit, we willen dat’. Voorbeeldje, een vriend van mij: die heeft in Wageningen gestudeerd. Die komt ergens uit het noorden van Drenthe, een of ander klein boerengezinnetje. Dat is toch eigenlijk iemand uit een soort milieu die je graag eens in Den Haag zou willen zien omdat die, als er over zoiets gesproken wordt, over zo’n buurt gesproken wordt, toch weet waar ze het over hebben. En dan heb ik het niet zozeer over een leiderspersoon, maar meer over een verbreding van de achterban.

Harry, uit de kop van Noord-Holland, ziet een oplossing in een belangrijkere rol voor een sterkere verbinding tussen nationale en meer regionaal en lokaal georiënteerde politiek:

Soms weet men in Den Haag niet wat er hier in de buurt leeft. Onder wat ze dan zeggen ‘het gewone volk’. Als je nou ziet dat ze honderd dagen het land zijn ingetrokken. En als ik dan daarna kijk van ‘wat hebben ze ervan opgestoken’? Dan is dat is dat niet altijd zo. Wat me dus jaren geleden opviel. Wij hebben hier dus de dijk Enkhuizen-Lelystad liggen en er zitten nogal veel bochten in, hij gaat op en neer. En als je op de landkaart kijkt dan is het gewoon één rechte streep. Op een gegeven moment hadden we het er dus over dat hier het verkeer vastliep. En toen kwamen de dames en heren uit Den Haag met de bus hierheen. Toen ze in Enkhuizen opgestapt waren en in de stad aankwamen vonden ze dat er zoveel bochten waren en dat die dijk op en neer ging, want ze dachten dat het gewoon een rechte dijk was. En dan denk ik ‘Dan weet je dus niet wat er in heel Nederland gebeurt’...Misschien omdat sommige ook teveel in Den Haag zitten, alleen in hun eigen omgeving. Ik denk dat er een heleboel die in de Randstad wonen en niet weten wat er buiten de Randstad gebeurt. Ik denk, in elke regio, elke stad en elk dorp heb je je eigen vertegenwoordigers. Ik denk dat ze daar wat meer naar zouden moeten luisteren.

Sommige respondenten zien in het Haagse ook een exponent van dit type leiderschap: Jan Marijnissen. Inge heeft bijvoorbeeld geen hoge pet op van politieke leiders in Nederland maar Marijnissen kan haar goedkeuring wegdragen. Zijn leiderschap is gebouwd op een verbinding met burgers:

Jan Marijnissen vind ik wel wat beter. Die luistert wel naar de mensen. Die is ook wat beter op de hoogte van de problematiek. De andere leiders willen er ook gewoon niet naar luisteren of ze doen er gewoon niets mee met wat er aan de hand is... Als er nieuws is van de SP, dan zitten wij eigenlijk te luisteren, want dan houden wij ons er wel mee bezig. Als je nieuws hoort van de SP, als er iets gezegd wordt vanuit de SP over iets, dan zijn wij het eigenlijk wel mee eens. Jan Peter Balkenende staat voor zijn eigen ideeën en meer eigenbelang. En dat geldt voor het merendeel van de partijen. Jan Marijnissen komt als enige echt op voor de mensen.

De vraag om leiderschap is dus een (samengestelde) vraag om oriënteerbaarheid en vertegenwoordiging. Maar heeft die vraag om leiderschap bij deze respondenten dan niets te maken met autoritaire neigingen? We kunnen hier al aangeven dat respondenten ook regelmatig negatieve associaties hebben bij Jan Marijnissen, die zij veelal beschrijven in termen van 'dictatoriale neigingen' die zij bij deze politicus zien, alsook bij Rita Verdonk, wier leiderschap zij op inhoudelijke gronden regelmatig afwijzen vanwege de gebrekkige vertegenwoordiging die zij gestalte zou geven ('Verdonk vertegenwoordigt vooral zichzelf'). Maar ook bij de respondenten die heil zien in leiders zien we hier toch een grondhouding die we liberaal democratisch kunnen blijven noemen. De verbinding tussen 'vasthoudendheid' en realisatie van agendapunten wijst erop dat de autoriteit die gezocht wordt in politici er één is in relatie tot onwillige vakgenoten die anders maar doormodderen met hun weinig relevante onenigheden. De idealisering van leiderschap 'dicht bij de mensen' is gericht op vertegenwoordiging door kennis van en oriëntatie op de leefwereld van burgers. Het gaat hier dus in geen van beide gevallen om een ideaal van de leider als belichaming van de wil van een gearticuleerde collectiviteit, een volkswil, daarmee de democratie als wijze om met verschil en geschil om te gaan te niet doend. We zien hier eerder een indicatie van de beperkte betekenis die politieke partijen en de processen van de vertegenwoordigende democratie voor respondenten hebben als vertegenwoordigers van verschillen en geschillen. Hiermee maken zij nog geen anti-democratische keuze. In hoofdstuk vijf gaan we dieper op deze kwestie in.

3.7 Hoe dan oriënteren? Resultaat

Respondenten zien kwesties veelal niet in termen van conflict tussen partijen die elk collectieve belangen of visies representeren, maar als algemeen gedeelde doelen of problemen die vragen om een oplossing. Dat geldt ook voor respondenten die betekenisvol onderscheid zien tussen partijen en partijvoorkeur uitspreken. Het falen van de democratie definiëren zij dan ook vaak in termen van 'waarmaken', het realiseren van resultaat, in de vorm van beleid. Hierbij beschuldigen zij afzonderlijke politieke partijen, maar ook de politiek of de overheid als zodanig. Politiek gaat in deze visie niet om een strijd tussen verschillende perspectieven, waarbij één meer tot realisatie komt, maar om output in meer algemene zin; het vermogen om iets voor de samenleving te betekenen. Strijd over prioriteitsstellingen zoals gevoerd in parlement, kabinet of media, of verschillen in visie over oplossingsrichtingen, zijn hierbij irrelevant. We zien dan ook dat sommige respondenten de legitimiteit van politieke strijd ter discussie stellen. Als politiek draait om kwesties die ervaren worden als algemeen gedeelde doelen of problemen die om een oplossing vragen, is de betekenis van tegenstellingen tussen partijen beperkt.

Ruud: Weet je wat het is? Elke partij heeft wel iets waarvan ik vind die doen dat goed, en die heeft wel wat goeds en die heeft wel wat goeds. Maar het moet alleen nog samen komen. Kijk, maar dat krijg je natuurlijk nooit voor elkaar. Want die vindt weer dat dat punt van die partij goed is. Dus dat krijg je nooit bij elkaar.

We zien, hierbij aansluitend, dat respondenten ook de betekenis en waarde van het politieke debat ter discussie stellen. De legitimiteit en noodzaak hiervoor ontbreken doordat inhoudelijke tegenstellingen in de voorstelling van de democratie een beperkte rol hebben (verg. Hibbing & Theiss-Morse 2002). Waarom moet er zo lang gepraat worden? En wanneer wordt er eens tot actie overgegaan? In de visie van sommige respondenten faalt de politiek door een te weinig resultaatgeoriënteerde houding; partijen kunnen het maar niet met elkaar eens worden en tot vruchtbare samenwerking komen. Zoals Maarten het ziet: 'we gaan er even 10.000 keer over debatteren en dan is er nog geen beslissing'. Centraal in deze klacht is niet de oppositie tussen visies, en de mogelijke patstellingen die daar eventueel uit zouden kunnen voortvloeien, maar het uitblijven van een besluit dat zal leiden tot handelen teneinde een probleem aan te pakken of een doel te verwezenlijken. Discussies, zoals die ervaren worden, blijven daarmee abstract en zinloos. De inhoudelijke aspecten van de 'onenigheid' blijven ongenoemd en spelen

in de analyses van respondenten geen rol van betekenis. Hans legt uit waarom een politieke kwestie die zijn belangstelling heeft, die van normen en waarden, naar zijn inzicht niet op de gewenste manier wordt opgepakt door de Haagse politiek:

Het wordt wel aangeroerd, maar het wordt niet opgepakt. Omdat men de juiste manier om het aan te pakken of op te pakken, niet met elkaar eens is. En iedereen gaat voor zijn eigen ikje, zijn eigen dingen en er is nooit een keer een geluid van 'jongens, laten we nu eens zeggen wat we er allemaal samen van vinden. We zetten een aantal kreten neer en we gaan daar de grote gemene deler uithalen en dan zetten we ons daarop in'. Ja, dat komt niet van de grond en dan blijft het maar een beetje zweven en soms wordt er wel een beetje iets opgepakt, maar niet aangepakt en dan wordt het weer een luchtballon, dat is een groot woord, maar het sterft aan gewisse dood zou mijn moeder zeggen. Er wordt nooit een gevolg en een vervolg aangegeven. Omdat men ziet dat het geen resultaat oplevert en niet openstaat voor de ideeën van andere partijen. En het niet samen een keertje probeert op te pakken. En als ik dat zoals vorige week in mijn ondernemingsraad cursus zie, we zitten daar met vijftien individuen, allemaal verschillende ideeën, je zet een aantal kreten op een flap-over en je gaat op een gegeven moment, na een halve dag, ga je zeggen, zet nu eens een plakkertje bij een x aantal dingen, en dan komt daar een grote gemeenschappelijkheid uit en daarbij vergeet je de rest niet. Maar je zegt wel dat zijn de eerste drie punten die boven aan de ladder moeten komen. Waar we iets mee gaan doen. Iedereen heeft in de politiek zijn eigen dingetje, daar wordt niet geluisterd er wordt niet gekeken en worden geen overeenkomsten gezocht.

Politiek vraagt dus om samenwerking om via die weg problemen aan te pakken en doelen te realiseren. En op dit punt van samenwerking schiet de politiek te kort. Het is prima dat er politieke partijen zijn, maar het moet wel gaan om het gezamenlijk tot stand brengen van beleid. Tanya vindt dat de politiek teveel draait om 'onderling lopen kibbelen':

Dat ze niet echt discussiëren, het is meer van jij hebt dat puntje, maar dan ik wil dat puntje. Discussieer gewoon, dit is wat ik wil, wat wil jij? Laten zien wij zijn de drie leiders, we discussiëren, maar we komen er wel uit. Dat ze wel met zijn drieën naar buiten komen van kijk dit is wat wij willen. En dit is wat er gaat komen. En wat er nu naar buiten komt is dat er die minster is het weer niet eens met dat stukje van die minster daar, en

die minster is het weer niet eens met de minster van de derde partij. En zo gaat het. Je krijgt daar een hele slechte indruk.

Respondenten zien het als de taak van de politiek om maatschappelijke vraagstukken op te lossen. Politieke discussies dienen dit als doel te hebben, en daar gaat het mis, constateren zij veelal. Politiek is niet zinvol wanneer geen ervaarbare actie en resultaat volgt. Respondenten omschrijven de politiek als georiënteerd op 'discussiëren om het discussiëren', 'de vergadercultuur'.

Sylvia: Ik denk dat de politici niet pragmatisch genoeg zijn. Zo van: dit is het probleem en dit gaan we er aan doen. En daar komen we uit. En dat is niet alleen resultaatgericht maar eerst: wij hebben een probleem, de probleemstelling. Hoe gaan we daar naar toe werken? Welk behandelplan maken we als het ware. Dat kan voor mensen ook heel duidelijk zijn...dat je zegt daar gaan we naar toe werken. Het is de hele tijd dat geschipper hè? Die zegt dit en die zegt dat. Die legt die onder vuur en die weer die. En: mijnheer de voorzitter mag ik nog even dit of dat, en uiteindelijk zie ik geen concrete plannen. Ik kan geen voorbeeld noemen van iets waarvan ik zeg, ja daar is een probleem, daar is een goede probleemstelling van gemaakt, een goede diagnose als het ware gesteld en hoe gaan we naar het eindplan toewerken en wat is daar uiteindelijk uit voortgekomen. Dat kan ik eigenlijk helemaal niet zeggen.

Alex: We debatteren veel in de kamer. Op een gegeven moment wordt het toch weer gesetteld. Meer voor de lieve vrede misschien, dan voor iets anders...Als ik een onderwerp kan aansnijden waar ze al jaren over aan het debatteren zijn: Schiphol. Moeten we nou uitbreiden of wat moeten we daar iets mee doen. En dat heeft al zoveel miljoenen en onderzoeken gekost, maar daadkracht is er niet, ga op een gegeven moment wat doen. En blijf dan niet uitsmeren over al die jaren en al die onderzoeken

Henk: Balkenende, die brengt die verhaal over normen en waarden. Wat me stoort aan het hele verhaal is dat het zo oppervlakkig en vaag blijft. Er wordt niet gezegd waar het op staat. Er wordt te veel gediscussieerd en te weinig gedaan. Gediscussieerd alleen maar. Op tv hè, dat is waar een doorsnee burger het meest mee in aanraking komt. Als je een debat ziet om elf uur dan ja, dan spreekt de één de ander tegen en uiteindelijk komt er dus niks uit. Men is het dus nooit mekaar eens. Met andere woorden er gebeurt niks.

Ruud: Ik denk dat er een hele hoop gepraat wordt en dat er wat minder actie ondernomen wordt. Dat er veel te lang mensen mee bezig zijn, studiegroepen en werkgroepen, weet ik veel allemaal. Als je sommige dingen bekijkt, als er wel drie of vier jaar over gepraat wordt voordat er iets gebeurt. Dan vind ik dat soms wel eens lang...er moet ook wat gebeuren. Zo'n lerarentekort, er wordt over gepraat. Maar voordat daar iets gebeurt, zullen er eerst meer leraren moeten komen. Maar als er steeds alleen maar over gepraat wordt, en er worden geen extra mensen op scholen toegelaten of wat dan ook, of die scholen worden niet uitgebreid, dan krijg je ook niet meer leraren. Lijkt mij.

Als de inhoud van de discussie, de strijdpunten en afwegingen rondom belangen en visies die aan de orde zouden kunnen zijn, onzichtbaar en betekenisloos blijven, wat heeft dan wel betekenis? We zien, in aansluiting bij het voorgaande, dat respondenten deikbaarheid van resultaat centraal stellen, eerder dan zich te richten op visies of afwegingen. Maar dit helpt hen niet richting een positief oordeel. 'Ik zie niet dat er iets gedaan wordt', en 'ik zie geen vooruitgang' zijn dan de klachten. De voor hen gebrekkige ervaarbaarheid van resultaat is voor sommige respondenten een belangrijk teken van falen van de politiek van de politiek. Marian, Astrid en Inge geven aan:

Marian: Men verwacht als mens zijnde dat er gauw wat te merken valt, wat er in de politiek eigenlijk naar voren gebracht wordt. Men wil gewoon dat er gelijk resultaat is. Ik denk dat dat al een groot euvel is. Waar de mensen over struikelen. Ze doen gerust wel wat voor de mensen. Alleen wij zien dat nog niet zo.

Astrid: Wouter Bos, zelfde als Marijnissen. Héle mooie verhalen, we gaan dit beter maken en dat wordt beter en het onderwijs en de zorg... dit en dat en zus en zo. Maar het gebeurt niet. Tenminste, voor mijn idee hoor! Dan moet je daar gaan staan van: 'hé, ik ben hier voor mijn Medelanders en ...' En dat gebeurt niet.

Inge: Ze zullen misschien hun werk wel goed doen, maar ik hoor er eigenlijk niets over verder. ...Ze zullen zich er ongetwijfeld wel mee bezig houden, maar je ziet te weinig resultaat. Ik denk dat dat het gewoon is.

Politieke processen gelden daarmee als 'goed' wanneer ze leiden tot de gewenste verbetering van een situatie. De vraag van een legitieme of goede afweging of een democratische bereikte politieke uitkomst komt in het

relaas van respondenten nauwelijks aan de orde, zoals we ook zien bij opmerkingen van Dorien, voormalig verkoopmedewerker, nu huisvrouw, wonend in Terneuzen, over het voor haar belangrijke onderwerp Jeugdzorg:

Kun je met stemmen iets bereiken?

Ja, dat je een keer een op een dag toevallig op de goeie gestemd heeft die toch doet wat 'r zegt. Of die misschien dat punt aankaart wat dat jij ook echt belangrijk vindt. Waar dat jij vindt dat de maatschappij gaat achteruit mee gaat. Maar dat is dan geluk.

U steunt Marijnissen. Als u stemt op Marijnissen verwacht u dan dat die ook echt dingen gaat doen waar u achter staat?

Ja, maar veel te weinig.

Veel te weinig. Maar hoe zou dat dan komen? Wilt u daar misschien nog iets over zeggen?

Ja, dat kost allemaal geld hè. En die jeugd die ze willen aanpakken en meer individueel en ze hebben te veel werk. Die mensen die moeten voor die kinderen zorgen die problemen hebben, die gezinsvoogd, waar dat er eentje gestorven is. Die hebben te veel rompslomp en papierwerk en die hebben dan zo geloof ik een stuk of tien kinderen. Dus als ze gaan zeggen we gaan ene persoon om de vijf, dan moet je daar ook geld voor hebben. Want die mensen moeten geld verdienen. En dat is dikwijls volgens mij het probleem. De financiën. Als je nu geld genoeg had voor welk probleem ene mens te zetten. Dat was prachtig hè.

Respondenten gaan dus in hun evaluatie van politieke processen niet zozeer af op de kwaliteit of legitimiteit van visies en afwegingen, maar op waarbaar resultaat. Waar het gaat om de afwegingen kunnen we stellen dat deze voor respondenten in de praktijk moeilijk toegankelijk zijn – dat zij als gewone burgers moeilijk anders kunnen. Maar het afgaan op resultaat is al even problematisch. Easton stelt dat uitkomsten van politiek vaak niet als resultaat ervaren zullen worden in een complexe samenleving waar de politiek veel, veelsoortige en sterk technische kwesties moet oppakken; een kwalificatie waaraan onze toestand voldoet. Easton claimt dat in dergelijke situaties gewone burgers afhankelijk zijn van gerespecteerde tussenpersonen en leiders die bruggen kunnen bouwen tussen politiek en samenleving, en

effectieve beelden kunnen opbouwen (Easton in De Beus en Netelenbos 2008). Maar beleidsuitvoering en beleidsresultaat zijn voor respondenten in dit onderzoek veelal onervaarbaar en daarmee onbestaand of in ieder geval zonder betekenis. Bruggenbouwende beelden en beeld-ontwikkelaars zijn voor hen niet voorhanden. De oriëntatie op resultaat is daarmee slechts een gedeeltelijke oplossing: respondenten gaan ervan uit dat resultaat eervaarbaar moet zijn; de complexiteit van politiek en bestuur maken dat dit niet vanzelf zo is. Deze burgers mogen dan wel er voor kiezen de complexiteit van politieke processen te negeren en af te gaan op wat in hun leven, met hun kennis en mogelijkheden, naar hun idee politiek oriënteerbaar maakt, via een andere weg komt die complexiteit toch weer hun leven in.

3.8 Discussie

Centraal argument in dit hoofdstuk is dat de meeste respondenten zich kunnen herkennen in politieke partijen, maar dat het mandaat dat zij toekennen aan partijen voor hen maar beperkt kan zijn. Delegeren van vertegenwoordiging aan politici, werkend via de politieke processen binnen de vertegenwoordigende democratie, wordt daarmee problematisch voor deze burgers. We zien dat respondenten weinig legitimiteit toekennen aan onderhandeling en compromisvorming, (wat we throughputlegitimiteit zouden kunnen noemen, zie Scharpf 1998) maar zich aan die processen ook weinig gelegen laten liggen; deze hebben in de normen die we in hun verhalen tot uitdrukking zien komen nauwelijks een plaats. Respondenten richten zich in die verhalen op wat voor hen politiek wel 'oriënteerbaar' maakt: agendapunten, leiderschap en eervaarbaar resultaat (wat we input- en outputlegitimiteit zouden kunnen noemen, zie Scharpf 1998). De klachten die burgers presenteren om hun onvrede over de instellingen van de democratie inzichtelijk te maken, zijn klachten die *op zichzelf* bekend zijn. Het gaat om vertegenwoordigers die niet vertegenwoordigen, beloften die niet waargemaakt worden, en resultaat dat uit lijkt te blijven. Niets nieuws. Het punt dat deze elementen voor burgers ijkpunten zijn die de verder complexe en ondoorzichtige politiek tot iets oriënteerbaars maken waarmee je je kunt verhouden, is dat wel. Het vertelt ons namelijk iets over de normen die burgers hanteren, en de norm van oriënteerbaarheid heeft hier een centrale positie: politiek moet begrijpelijk, navolgbaar en afrekenbaar zijn – voor burgers die de complexiteit van de politiek vaak wel zien maar die naast zich neerleggen.

Deze burgers oriënteren zich op dat wat voor hen, met hun kennis en mogelijkheden, kenbaar is. Wat buiten de eigen kennis en mogelijkheden valt, valt buiten het spectrum van praktijken via welke verbinding ervaren

kan worden. Onnavolgbare en voor hen als niet-beïnvloedbaar ervaren processen kunnen, als interveniërend in de gezochte directe relatie tussen burger en politiek, hooguit afbreuk doen aan de verbinding. De normstelling die we bij deze respondenten zien kunnen we beschouwen als een vraag om populistische politiek, waarin een directe relatie tussen politiek en burgers als ideaal wordt neergezet, en complexiteit als ondemocratisch, want burgers uitsluitend, geldt (verg. Canovan 2002:43). Het is immers niet alleen zo dat complexiteit hier de politiek ontoegankelijk maakt – het is ook dat die ontoegankelijkheid een probleem is voor de democratie, niet aanvaardbaar is in de zin dat respondenten per se niet concluderen dat de politiek overgelaten moet aan de experts, dan wel vraagt om ‘beter geïnformeerde’ burgers. Deze burgers zijn geëmancipeerd in de zin dat zij hun eigen kennis, competenties en beleving als uitgangspunt nemen voor verbinding met de democratie. Van daaruit identificeren burgers aanknopingspunten voor verbinding: dit is hoe ik mee wil tellen. Dit burgerschap zoekt geen verbinding via aansluiting bij organisaties en processen die een verbinding mogelijk maken in de zin van inpassing in het complex aan instituties, zoals het actief volgen van complexe beleidsdiscussies of participatie. Het is niet de emancipatie van het kind dat voor het eerst bij de groten aan tafel mag nu het geleerd heeft niet te schreeuwen tijdens het kerstdiner en de garnalencocktail aandurft. Tegelijkertijd is het ook geen emancipatie die een radicaal andere politieke cultuur voorstaat dan die van de instellingen, zoals ervaren. Deze burgers vinden nog altijd aansluiting bij praktijken die in onze democratie, binnen politiek en samenleving, breed gedeelde legitimiteit hebben: werken vanuit agendapunten, democratisch leiderschap, en oriëntatie op resultaat. Het is dus eerder dat zij een selectie maken uit praktijken dan dat zij werkelijk alternatieve normen hanteren voor de democratie, of zelfs anti-democratische politiek voorstaan, zoals soms gesuggereerd wordt in andere analyses over politieke onvrede die (met dit rapport) constateren dat sommige ontevreden burgers leiderschap beschouwen als oplossing voor problemen van de democratie (zie bijv. Van Den Brink 2003).

De mondigheid die we hier zien is een uitdrukking van democratische idealen van gelijkheid en soevereiniteit: politiek moet voor mij, zoals ik ben, oriënteerbaar zijn, en de politiek is aan mij, zoals ik ben, rekenschap verschuldigd. De afkeurende oordelen die respondenten uitspreken over het functioneren van de democratie kunnen we niet karakteriseren als een gebrek aan democratisch engagement. Het is eerder vanuit bewustzijn van beleefde democratische rechten dat veroordeling hier begrepen kan worden.

Maar hoe zit het dan met eigen rol? Zien we hier een burgerschap dat slechts eisen stelt en rechten ziet, zonder normen ten aanzien van verantwoordelijk-

heden of plichten? We zien in de visies van burgers op de instellingen van de vertegenwoordigende democratie in dit hoofdstuk weinig aanknopingspunten hiervoor. We kunnen hier tegenover stellen dat de vertegenwoordigende democratie nu eenmaal vertegenwoordigend is en weinig ruimte laat aan burgers om eigen rollen hierin te ontwikkelen, behalve die van kiezen, volgen en afrekenen - rollen die deze burgers ook op zich nemen. Uiteraard zijn er daarnaast de mogelijkheden om in partijen en maatschappelijke organisaties zelf agendavormende en beleidsvormende rollen te ontwikkelen. Maar nog afgezien van de vraag of burgers daar tijd voor willen vrijmaken, is er nog het probleem dat de voorstelling van de democratie die burgers hebben, en de problemen die zij daarin zien, hen niet lijken uit te nodigen tot het inslaan van een dergelijke weg. De data bevestigen suggesties als die van De Beus (2001:137), die stelt dat burgers politieke partijen ‘niet meer zien als praktijk voor betrokkenheid bij de politieke gemeenschap (beraad, beweging, verovering van de macht, strijd met andere groepen)’. We kunnen over motivaties hier geen uitspraken doen, maar vanuit deze optiek is het in ieder geval begrijpelijk dat deze burgers verbinding zoeken via de voor hen meer direct ervaarbare aanknopingspunten die zij gebruiken in hun oriëntatie. In dit hoofdstuk keken we naar verbeelding van burgers van de mogelijkheden voor burgers om zich met de instellingen en processen van de vertegenwoordigende democratie te verhouden. In het volgende hoofdstuk kijken we naar de wijze waarop volgens respondenten ‘de politiek’ zich zou moeten verhouden tot burgers, en dan stuiten we op een soortgelijke problematiek, maar dan nog scherper. Hierin zetten we de burgers centraal, en de waarheid van burgers blijkt dan nog duidelijker zich problematisch te verhouden met de democratie. ‘De politiek’ is, vanuit die context, vanuit het perspectief van deze burgers bezien, een apparaat dat voor burgers zelfs geen pogingen lijkt te doen om aanknopingspunten te vinden – terwijl zij daar wel alternatieve normen hierover, hier tegenover stellen.

In deze stap naar het volgende hoofdstuk kunnen we ook meteen een probleem oppakken dat we kunnen opmerken in dit hoofdstuk. De ‘klachten’ die we zien in dit hoofdstuk betreffen in een aantal gevallen actuele beleidskwesaties en recente politieke ontwikkelingen, zoals de bestempeling van Wouter Bos als ‘draaier’ en het stijgen van de kosten voor ziektekostenverzekering. We zouden ook kunnen suggereren dat de roep om meer resultaat samenhangt met het circulerende beeld van een ‘niksig’ kabinet Balkenende IV. We kunnen ons daarmee afvragen hoe houdbaar de analyse in dit hoofdstuk is. Hangen de opmerkingen die respondenten maken over de democratie niet sterk samen wat in een bepaalde periode in de media gesuggereerd of vastgesteld wordt?

Zijn incidenten en tendensen in het publieke debat niet sterk bepalend? Wat hebben we aan het kennen van een verbeelding die morgen anders kan zijn? Hierover zijn geen sluitende uitspraken te doen zonder vergelijkingsmateriaal. We kunnen echter wel stellen dat respondenten veelal naar actuele kwesties verwijzen om een wat hen betreft meer algemeen geldend probleem te beschrijven. Verder zijn hier opvallende verbanden te zien. De klachten over omgang met agendapunten, leiderschap en resultaatgerichtheid kunnen we ook nader in aard en samenhang beschouwen, en dan zien dat op alle drie de terreinen zij steeds vanuit de norm van directheid in de relatie tussen politiek en burger geformuleerd zijn. Het probleem van actualiteit wordt ook daarmee genuanceerd; het gaat niet om de actuele, specifieke kwestie maar om de normen die we via deze leren kennen; dat die normen, met de publieke discussie, zouden wijzigen ligt minder voor de hand (al is niet uit te sluiten dat met andere actualiteiten in het publieke debat zich andere normen aan ons zouden presenteren, zoals normen rondom integriteit of crisismanagement). Maar het probleem van actualiteit kunnen we nog meer nuanceren als we kijken naar de discussie in hoofdstuk vier. Daar zien we opnieuw normen van directheid zich manifesteren, maar dan in de wijze waarop de politiek zich volgens burgers met hen zou moeten verhouden. We zien burgers dan putten uit bronnen van allerlei aard om dezelfde argumentatie richting directheid te illustreren en onderbouwen: niet alleen actuele kwesties die we ook in de media aan de orde komen en recent ingevoerde beleidsmaatregelen passeren dan de revue, maar ook oudere kwesties en allerlei persoonlijke ervaringen die relatief los staan van actuele discussies.

4 Ontevreden burgers en Den Haag: de leefwereld als uitgangspunt

4.1 Inleiding

Terwijl respondenten in de meeste gevallen een partijvoorkeur uitspreken, zien we in veel andere delen van hun relaas dat die voorkeur in de voorstelling van de democratie van betrekkelijk weinig betekenis is. Zo gauw het de democratie in meer algemene zin betreft, komen andere factoren om de hoek kijken. We zagen in het vorige hoofdstuk al dat dit opgaat als het gaat om wat de vertegenwoordigende politiek aan aanknopingspunten biedt. Maar we zien het ook als we gaan kijken naar de vraag hoe de politiek zich wat deze ontevreden burgers betreft met hen zou moeten verhouden. Respondenten presenteren, om dit duidelijk te maken, kennis van, en visies op, ontwikkelingen op allerlei vlak en allerlei beleidsterreinen, en ervaringen met een veelheid aan instellingen. Het falen van 'de politiek' illustreren zij met ervaringen met (semi-)overheidsdiensten als de Belastingdienst of uitkeringsinstanties, ervaringen met overheidsbeleid binnen instellingen als ziekenhuizen, verzorgingshuizen of onderwijsinstellingen, kennis over grote infrastructurele projecten via discussies hierover in de media, overheids-handelen met betrekking tot lokale, regionale of nationale kwesties. Kwesties en beleid worden dan vaak aangedragen om falen van 'de politiek' in algemene zin te illustreren en onderbouwen.

De verbeelding van verbinding met de democratie die we hier zien, of eerder: de verbeelding van gebreken in die verbinding, kent analogieën met Habermas' theorie van communicatieve actie, meer specifiek, de ideeën over de kolonisatie van de leefwereld door de systeemwereld die daarin een belangrijke rol spelen. Voor Habermas is de leefwereld het geleefde domein van informele, in cultuur gewortelde verstandhoudingen en accommodaties. Coördinatie vindt in de leefwereld plaats middels gedeelde praktijken, perspectieven, waarden en interactie. Deze leefwereld wordt, in de visie van Habermas, gekoloniseerd door de (systeem)wereld van economie en politiek die een instrumentele rationaliteit loslaten op de leefwereld. Steeds meer grijpen de formele systemen van politiek en economie in de leefwereld in, steeds meer terreinen van samenleven onderwerpend aan een logica van efficiëntie en beheersing. Steeds meer wordt de samenleving bestuurd vanaf een niveau waarop ingrijpen door burgers onmogelijk is. De leefwereld, anderzijds, is het onmogelijk in te grijpen in de systeemwereld die niet

ingesteld is op bijsturing door interactie. Voor Habermas is er daarmee sprake van een crisis van de moderniteit, gevormd door de onmogelijkheid om verbinding te creëren tussen de media van systeemwereld en leefwereld. Coördinatie in de economie vindt plaats via het 'medium' geld. Coördinatie in de politiek vindt plaats via het 'medium' macht. Het medium van de leefwereld is communicatie, maar dit medium kan niet aansturend zijn voor de systemen van economie en politiek. Tegelijkertijd zijn de systemen, economie en politiek, voor hun legitimiteit afhankelijk van de leefwereld; het is alleen de leefwereld die de systemen legitimiteit kan toekennen (Habermas 1985a, 1985b). Habermas' theorie is aan nogal wat kritiek onderhevig. Doel van het hier aanhalen ervan is niet ze als sociale theorie te onderbouwen; waar het hier om gaat is de heuristische waarde ervan; de mogelijkheid om ze als sleutel tot inzicht te gebruiken. Maar welke analogieën bestaan dan tussen Habermas' ideeën over de onmogelijkheid verbinding te creëren tussen systeem- en leefwereld en de voorstellingen van respondenten met betrekking tot de mogelijkheden tot verbinding met de democratie? Beleid is voor respondenten iets dat ondergaan moet worden. De logica achter beleid is voor daarbij vaak alleen kenbaar in de uitwerking die het beleid heeft in de leefwereld, de wereld die wel kenbaar is en waarin wel betekenisvolle interactie plaatsvindt en begrip en verstandhoudingen tot ontwikkeling kunnen komen. Vanuit die leefwereld, en de kolonisatie van deze leefwereld door beleid dat alleen maar ondergaan kan worden, vindt een constructie van de politiek als oppositionele entiteit plaats. Steeds weer constateren respondenten dat beleid tot stand komt vanuit een rationaliteit die met die van hen botst. Het zijn dan ook deze rationaliteiten, de botsing er tussen, en de ontoegankelijkheid en gebrekkige beïnvloedbaarheid van de rationaliteit van 'de politiek' die in het relaas van respondenten steeds zichtbaar zijn. 'De politiek' hanteert probleemconcepties en daarmee verbonden doelen en strategieën die in belangrijke mate ongekend dan wel illegitiem blijven, en (alleen) betekenis, en dan negatieve betekenis, krijgen in hun botsing met de rationaliteit van de leefwereld die erdoor gekoloniseerd wordt.

Respondenten presenteren daarbij verschillende vormen van falen van de rationaliteit van 'de politiek'. De 'mislukkingen' die ze aandragen liggen op velerlei beleidsterrein, veelal verbonden met ervaringen die respondenten hebben, als inwoner van een probleemwijk, als medewerker in een zorg- of onderwijsinstelling, als uitkeringsgerechtigde of anderszins, of met specifieke kennis die zij hebben uit het eigen dagelijks leven of uit bredere maatschappelijke discussies waar zij kennis van hebben genomen of deel in hebben gehad. Ook zien we diversiteit in de verklaringen van de mislukkingen die zij ervaren. Toch zien we steeds een belangrijke equivalentie, die van de oppositie tussen de

leefwereld en 'de politiek'. Waar 'de politiek' een constructie is die door respondenten gehanteerd wordt, is die van de leefwereld een constructie die als zodanig niet genoemd werd, maar wel via toekenning van betekenis aan klachten een alternatieve realiteit verbeeldt. De leefwereld zien we als zodanig als uitgangspunt gehanteerd worden door de respondenten in de wijze waarop zij tegenover 'de politiek' dus een andere realiteit zetten, een realiteit gekenmerkt door betekenis, redelijkheid en kenbaarheid, die desalniettemin geen ervaarbare rol speelt in het beleid dat 'uitgestort' wordt.

In wat volgt komt aan de orde hoe de leefwereld-politiek oppositie zich aandient in de visie van respondenten over de wijze waarop de democratische instellingen zich tot hen verhouden en naar hun idee zouden moeten verhouden. We zien dan ook hoe kennis de centrale factor is in die oppositie en in de mogelijkheden tot democratische vernieuwing die zij zien, maar ook hoe in veel verhalen en betogen over kennis in relatie tot beleidskwaliteit, 'verweesde' politieke standpunten tot uitdrukking komen die hun verbeelding van verbinding problematisch maken in de zin dat ze lijkt te zweven tussen het primaat van de politiek en dat van beleid - zich afzettend tegen beleid, vaak daarmee een sprong makend naar de politiek, om dan in het water te vallen. Respondenten presenteren hun voorstelling van de relatie tussen politiek en leefwereld soms in algemene termen. Zoals Krista en Jeanette die relatie omschrijven:

Krista: De politiek staat op dit moment heel hoog. Heel ver boven ons is, je hebt zo af en toe het idee dat er totaal niet naar je geluisterd wordt als burger zijnde. En dat er boven ons allerlei dingen boven ons bot viert. En dat wij er weinig in te vertellen hebben.

Jeanette: Ze zitten toch vaak daar in Den Haag, en dan gaan ze vaak wel het land door, maar dan zien ze natuurlijk niet alles, en praten met bepaalde mensen, maar ik heb soms het idee dat er op wordt uitgezocht. De verkiezingsdag komt en we gaan naar bejaardentehuizen. Nee, ze horen lang niet altijd hoe het echt zit in het land. Ik denk wel dat ze hun best doen om problemen op te lossen, maar ze hebben lang niet altijd succes doordat ze lang niet altijd genoeg achtergrondinformatie over bepaalde dingen hebben.

Vaker zien we echter dat respondenten concrete voorbeelden aandragen die hun voorstelling gestalte geven, illustreren en onderbouwen. De focus is hierbij steeds op beleid: 'de politiek' faalt in het ontwikkelen en uitvoeren van beleid dat de kwaliteit van leven verbetert. We zien daarbij steeds problemen

die ontstaan door het botsen van rationaliteiten centraal staan. Die problemen zijn verschillend in de wijze waarop ze de veronderstelde rationaliteit van 'de politiek' tegemoet treden. In de paragrafen die volgen zullen we die verschillende problemen achtereenvolgens bespreken. Om te beginnen zullen we laten zien hoe respondenten de rationaliteit van de politiek als falend beleven doordat die voor hen betekenisloos blijft voor de leefwereld. Vervolgens komt aan de orde hoe respondenten de rationaliteit van de politiek als falend beleven doordat kennis vanuit 'de politiek' door die politiek worden losgelaten op de leefwereld, leefwereld-kennis, die voor respondenten reëler is en daarmee geldiger is, negerend. Op de derde plaats bespreken we voorstellingen over de gebrekkige rationaliteit van beleid die er in de verbeelding van respondenten voor zorgt dat problemen in de leefwereld ontstaan of verergeren, de politieke wil, rechten of belangen van 'de mensen' miskennend.

4.2 **De rationaliteit van 'de politiek' faalt want is betekenisloos voor de leefwereld**

Voor Sylvia en Astrid gaat het om onkundigheid die de Haagse politiek naar hun idee aan de dag legt op hun werkterrein, dat van de zorg:

Astrid: in de krant lees je er regelmatig stukjes over. Dat de druk in de gezondheidszorg steeds hoger wordt en zo. Dan denk ik: 'ik lees het, dan moeten ze het in Den Haag toch ook een keertje kunnen lezen'.

Sylvia: Moet je je voorstellen dat je twee verstandelijk gehandicapte ouders hebt, en wat daar dan aan vast zit...Die ouders kunnen niet naar ouderavonden. Dat die kinderen die ouders overal naar toe moeten brengen. Jonge kinderen van dertien jaar met hun ouders naar de dokter. En dan denk ik 'oooh'. En dat bedoel ik ook een beetje met de politiek. Waar gaat dit over? Wat doet bureau Jeugdzorg? Waar zijn die mee bezig, hoe zit dat in elkaar. Waarom loopt dat niet? Waarom zitten daar zoveel miljoenen in en het loopt nog niet? Hoe is het mogelijk.

Krista, visueel gehandicapt en uitkeringsgerechtigd, legt uit hoe zij aankijkt tegen de economische ontwikkelingen in Nederland:

Ze zeggen dat het goed gaat in Nederland. Daar merkt lang niet iedereen iets van. Het gaat goed met de economie, ja daar heb ik lak aan, ik merk er niks van. Ik heb een WAO uitkering, die is per 1 juli met 5% verhoogd. Van 70% van je oude loon naar 75%, denk je denk van oh leuk, dan krijg ik er

wat bij, maar dan wordt het aan de andere kant ervan afgesnoept en zo ga je er geen moer op vooruit. En zo krijg je zeker aan het eind van het jaar, dan komt dit weer en dan komt dat weer erbij, de energiekosten gaan omhoog, en de huur gaat omhoog. Dan denk ik van, nou sorry, van je gaat er op vooruit, daar merk ik niks van. Ik denk dat heel veel mensen daar niks van merken. En die ook denken van, ik ga er alleen maar op achteruit. Het wordt steeds moeilijk gewoon om rond te komen. En als je ook al ziet, gewoon de dagelijkse boodschappen. Waar ik paar maanden geleden makkelijk voor mijn budget van die week rond kon komen, dat het nu niet meer gaat. Heel sluipend aan wordt alles weer duurder en dat zie je gewoon in je eigen dagelijkse dingen, dat ik denk van nou, het is, het water staat aan je lippen en je moet maar zien dat je het redt.

We zien dat de leefwereldrealiteit als vanzelfsprekend centraal staat in de argumentatie van Astrid, Sylvia en Krista. De wereld van landelijke politiek blijft betekenisarm; de visie of afweging achter het beleid blijft buiten beeld. De betekenis die het beleid krijgt wordt bepaald door de beleving van gebrekkige aansluiting bij de leefwereld. We zien dit ook bij Hans die aan de hand van ervaringen met een verzekeringsmaatschappij uitlegt hoe hij aankijkt tegen de ontwikkelingen rond de ziektekostenverzekering. Respondenten werd in het interview gevraagd om uit een lijst van beleidskwesties er twee te kiezen waaraan zij belang hechtten (zie ook bijlage 2). ‘Stijgende ziektekosten’ was één van de kwesties die Hans selecteerde. Hans heeft als gevolg van een ongeval speciale hulpmiddelen nodig en heeft strijd moeten voeren voor vergoeding. Hij vertelt over zijn ervaringen hiermee om aan te geven hoe hij aankijkt tegen de discussie over de stijgende ziektekosten:

Als het gaat om de stijging van ziektekosten, heb je het idee dat daar op een goede manier discussie over wordt gevoerd in de politiek en de media?

De één vindt het goed en de ander vindt dat het te weinig is, weer een derde vind dat er te veel aandacht is. Er wordt niet gezocht naar één overeenkomstig belang en ja en dan moet je met je verzekeraar er uitkomen, met wat voor een polis dat je krijgt. Vind je jouw polis te kort dan moet je die weer gaan bellen voor een nieuwe polis, tenminste voor een extra verzekering. Door de fusies afgelopen jaren van verzekeringsmaatschappijen die gekomen zijn zou het idee komen dat er iets te kiezen zou zijn door de veelheid van verzekeringsmaatschappijen, maar dat gaat fuseren, er blijven er een aantal over en er is niks te kiezen. En het blijft ook dat de prijzen hoog zijn. De burger heeft het nakijken.

Hij moet betalen en komt het op uitkeren aan, wat ik zelf ook mee gemaakt heb een paar keer bij een ziektekostenverzekering, dan geven ze niet thuis. Gelukkig heb ik nog een paar keer daar in wel overtuigend weten te winnen, want ik ben met ze zelf aan de slag gegaan. Maar daar moet je moeite voor doen en ben je een beetje een prater zoals ik dat afgelopen jaren geleerd heb, dan heb je kans dat je er dan een succesje voor jezelf uit kan halen en dat je dan op een bepaald punt wint en dat je gelijk krijgt. Maar veel mensen kunnen dat niet of hebben die know how niet, die weten niet waar ze moeten zoeken of weet ik wat dan betaal je maar en je krijgt gewoon niks terug van je premie die je wel inlegt ieder jaar.

Sylvia staat afwijzend tegenover overheidsbeleid ten aanzien van ouderen doordat dit naar haar idee niet aansluit bij de leefwereld van ouderen en de behoeften die zij hebben. Ook hier zien we dat de leefwereld als uitgangspunt wordt genomen in de argumentatie; waar aansluiting daarbij faalt, kan afwijzing de enige conclusie zijn.

Dat is onze toekomst hè, de ouderen. Daar moet veel meer integratie plaatsvinden. Dat mensen in hun eigen wijk kunnen blijven wonen, dat mensen met respect behandeld worden. Ik heb heel lang in een verpleeghuis gewerkt, maar in de verzorgingshuizen is het wel zo dat mensen een kamertje van drie bij vier hebben. Heeft mijn dochter ook, maar zij zijn aan het einde van hun leven. Daar zijn weinig mogelijkheden, vaak liggen instellingen buiten het dorp of buiten de stad. En er is weinig geld voor. Dat geldt ook voor oudere gehandicapten. Moet je die in zo'n verpleeghuis zetten?... Ik merk ook heel erg in de gezondheidszorg, dat als je zo tegen de 70 loopt en er is een probleem vanwege de ouderdom. Dan kunnen we daar heel weinig aan doen. Ik heb niet het idee dat mensen serieus genomen worden. Ik ben ook heel bang dat als onze generatie er aan komt, over 20 jaar ben ik ook zover, dat wij dan niet met vier man op een kamer willen. Ik wil dan niet ergens achteraf zitten. Ik wil de zorg thuis hebben en ik wil in de wijk blijven wonen en ik wil dat de wijk het goed voor elkaar heeft. Ja, daar zit ik wel een beetje over in. Hoe ze ook met oudere mensen omgaan. Hoe komt iemand in de stad? Hoe krijg je een taxi? En daar is weer geen eenheid in. Het is niet zo dat je zegt: in Nederland is het zo geregeld, als je ouder bent en je kunt je moeilijk verplaatsen, dat het openbaar vervoer gratis is of dat je een taxikaart krijgt. Mijn moeder heeft zo'n kaart voor ouderen en daar mag ze niet mee op vrijdag reizen en ook niet op maandag. En op die dagen mag ze pas na 9.00 en als je dat bij elkaar optelt dan is het echt helemaal niet zo leuk als eh... En dan betaalt

ze nog 60% of zoiets voor de reizen. Ik denk dat dat veel makkelijker moet gaan. Want veel mensen raken geïsoleerd en er zijn heel veel eenzame oude mensen. Dat is nu al zo. Die zitten alleen in zo'n flatje. Waar moeten die naar toe? Dat is heel deprimerend.

We zien Peter op vergelijkbare wijze beleidsmaatregelen als irrationeel classificeren, in zijn geval in het onderwijs. Peter spreekt over ontwikkelingen in het onderwijs vanuit zijn ervaring met zijn eigen kind:

Peter: mijn jongste is momenteel 25 en als ik dus zie wat er de laatste jaren met het onderwijs gebeurd is, elk jaar verandert er weer wat. Dat sommige kinderen vier jaar op de havo hebben gezeten en vier jaar iets anders hebben meegemaakt. Dan denk ik 'dan ben je natuurlijk als ministerie ook niet goed bezig'. En dan kunnen ze wel zeggen 'daar gaan wij voor en dat en dat willen we veranderen'. Maar als je in vier jaar al zoveel veranderingen doorvoert... terwijl die kinderen die dus nu op school zitten, straks hun kinderen dus meer les moeten geven. Als die al geen stabiliteit hebben gehad, hoe moeten ze dat dan doorgeven aan de volgende generatie? Dat doen leraren!

Jeanette, ziekenverzorgende, zien we iets soortgelijks doen als zij reageert op de stelling 'het gaat niet in slecht in Nederland ze moeten dus wel iets goeds doen in Den Haag':

Ja, een beetje denk ik, het gaat ook niet heel slecht in Nederland. Het is dan natuurlijk ook wel zo dat ze dan iets goed moeten doen. Denk ik, ja weet ik eigenlijk niet, ik denk het wel.

Ze doen dus wel iets goed, ook al heb je er misschien niet helemaal een beeld van. Vind je misschien ook dat ze bepaalde dingen niet goed doen in Den Haag?

Ja, er zijn zat dingen die ze niet goed doen. Moet ik voorbeelden geven ook? Zoals, ik heb wel eens met de Inspectie van de Gezondheidszorg te maken en dat is dan pas allemaal verandert vanuit Den Haag of zo, en dan vind ik een hele hoop dingen gewoon niet beter en werkbaarder op geworden, omdat ze denk ik niet goed kijken hoe het er echt aan toe gaat in de zorg, want er is zoveel papierwerk bijgekomen. We moeten nou alles vijf keer opschrijven, bij wijze van, en tien keer ondertekend worden, en er gaat allemaal te veel tijd in dat papierwerk zitten en daarom heb je geen tijd meer om mensen aan het bed te helpen. Zulk soort dingetjes vind ik dan niet goed gaan.

De rationaliteit van 'de politiek' is dus onvoldoende gericht op problemen en ontwikkelingen in de samenleving, faalt daardoor in het aanpakken van problemen zoals respondenten die ervaren. In veel gevallen blijft de rationaliteit achter beleid diffuus, onherkenbaar als (mogelijke legitieme of zinnige) politieke keuze, en slechts begrepen in zijn consequenties in de leefwereld.

4.3 De rationaliteit van 'de politiek' faalt want gaat niet uit van reële kennis

Respondenten wijzen echter niet alleen op de falende rationaliteit, maar vaak proberen zij deze ook te duiden. Waarin faalt de rationaliteit van de politiek nu eigenlijk? Soms zien we respondenten hier over spreken in termen van 'afstand' tussen realiteitspercepties, terwijl zij tegelijkertijd wel overeenstemming over waarden en doelen ontwaren tussen hen en 'de politiek'. Met andere woorden: de politiek wil wel het goede doen, maar kan dit niet doordat beleid niet voldoende toegespitst op problematiek zoals die zich voordoet. De rationaliteit achter beleid faalt dan doordat 'de politiek' geen reëel zicht heeft op de aard of ernst van een probleem, en van daaruit niet kan komen tot visies en uitwerking daarvan die daarbij aansluit. Kasper, docent aan een VMBO-school, constateert een falende Haagse politieke rationaliteit, in dit geval betreffende het lerarentekort, en heeft ideeën over de achtergrond hiervan.

Als je kijkt naar het lerarentekort, vind je dat daarover een goede discussie wordt gevoerd en er op een goede manier naar een gezocht wordt?

Jawel, ik herken me wel in die discussie. Ik denk dat de politiek open staat, de noodzaak is er ook want het is echt een groot probleem. Alleen hōe de politiek ermee om gaat, denk ik dat dat niet de juiste is. Omdat, ik ben van de praktijk. En als ik zie wat voor voorstellen er komen, dan denk ik nog steeds van 'ja, ik kies het leraarschap omdat ik het een leuk vak vindt, maar als je meer mensen wilt trekken dan moet je toch met andere ideeën komen'. Een voorbeeld is het idee om leraren langer voor de klas te laten staan. Nou, dat is niet aantrekkelijk want het is een beroep met een groot afbreukrisico, vooral psychisch. En het zou juist heel aantrekkelijk zijn als je kan zeggen: 'je mag er eerder mee stoppen, of eerder afbouwen' enzovoort. Dus dat werkt contraproductief denk ik. Daarnaast salarisverhogingen daar wordt wel een poging mee gedaan. Goed, ik ben 34 en ik zit op mijn eindschaal. Dat zegt op zich al genoeg; dat ik denk ook van: als ik door wil

stromen dan moet ik iets buiten het onderwijs gaan zoeken. Dus dat nodigt voor mij weer uit om verder te gaan kijken. En dat wordt wel gezien alleen er worden te weinig middelen voor vrij gemaakt. Net zoals één miljard tot 2015 is gewoon veel tekort. En net zoals die urenvermeerdering; ja, het is een mogelijkheid om mensen in het onderwijs te houden, dat wel. Maar de kwaliteit komt er niet van ten goede. En het lerarentekort staat ook in direct verband met de kwaliteit van het onderwijs. En op dit moment wordt er teveel naar een oplossing gezocht die kwantitatief is; als we maar mensen hebben binnen het onderwijs. Maar je moet ook kijken wat voor mensen je het onderwijs binnen wilt krijgen. Vroeger was dat geen probleem, toen had je genoeg mensen. Waarom? Omdat het vak in aanzien stond, leraren hadden iets te zeggen. Die bepaalden de lessen. En tegenwoordig is het vaak het management in het onderwijs die bepaalt wat er gebeurt.

Kasper zoekt een verklaring zoekt in een 'afstand van de praktijk', in termen van visie geformuleerd vanuit kennis van die praktijk. Maar ook in andere gevallen waarin niet vanuit beroepspraktijk 'alternatieve' expertise aangedragen kan worden, formuleren respondenten problemen met verbinding met de democratie in termen van geldige en ongeldige kennis. Astrid legt aan de hand van ervaringen in de wijk waar zij woont uit waarom wat haar betreft de politiek het onderwerp 'normen en waarden' niet goed oppakt:

Als je kijkt naar Den Haag, hoe die daar mee om gaan. Dan gooien ze die plannen zeg maar op tafel en dan heb je zoiets van: 'oké, dat gaat wat worden, ze gaan er echt wat mee doen!' Maar dan gaat het eenmaal lopen en dan heb je echt het idee van: 'die gasten lopen met oogkleppen op!' Als je gewoon al kijkt naar hoe mensen met elkaar omgaan. Kijk, je hoeft heus niet iedereen goeiedag te zeggen, daar ligt het niet aan. Maar kijk naar zinloos geweld, de hangjeugd, hoe kinderen met elkaar omgaan. Dat je echt soms... 's Zomers zit ik vaak buiten en dan loopt er zo'n hele groep altijd door die hele wijk heen te struinen hier. Als je hoort wat er dan allemaal over die schuttingen heen vliegt! Nou, dan denk ik echt van: 'volgens mij heb jij geen opvoeding gehad'.

Je zegt: 'in Den Haag hebben ze oogkleppen op'. Maar denk je dat ze het daar niet goed begrijpen? Of naar de verkeerde dingen kijken? Of hoe denk jij dat dat zit?

Ik denk dat ze zich teveel op één ding spitsen. Zo van normen & waarden, oké, en het moet weer een beetje meer leefbaar worden in Nederland zeg maar. En, ja hoe leg je dat uit. Teveel gefixeerd zijn op de allochtone

jongeren, het integreren daarvan, het integreren van de rest van de familie daarvan. En wat de straatschoffies van Nederlandse komaf doen, dat moeten ze maar lekker zelf weten. Daar worden geen projecten voor opgezet, tenminste, daar hoor je niet veel van... wat hier in de buurt loopt te schreeuwen, te vuurwerken, te noem maar op. Dat zijn allemaal Nederlandse jongens, zit geen allochtoon bij. Maar er wordt ook niks voor de jeugd gedaan. Het is alleen maar af en toe dat je het idee hebt dat je in een achterstandswijk woont, van die razzia's van de politie. En dan wordt iedereen naar huis gestuurd. 'Jij moet naar huis en jij gaat naar binnen!' Dat je echt denkt van: 'Jezus, wat voor buurt wordt dit?'

De politiek faalt, want beleid mislukt door een gebrek aan reële kennis, die toch zo duidelijk voorhanden is, en wel in de leefwereld. Dorien, die zich grote zorgen maakt over haar zoon die naar haar idee zijn opleiding niet voldoende serieus neemt en uitgaan teveel als prioriteit stelt, denkt ook aan een kennisprobleem, en zoek het daarnaast in de sfeer van aandachtverdeling. Dorien reageert op de stelling: 'de politieke leiding in Den Haag is niet geïnteresseerd in de problemen van de mensen':

Nee, dat denk ik niet. Ik denk wel dat ze geïnteresseerd zijn in de problemen van de mensen. Dat denk ik wel. Maar het zou misschien wel een keer interessant zijn dat ze naar iedereen een formulier opsturen, met veel vragen, wat u ervan denkt, en dat dan een keer allemaal bij elkaar bekijken. Want hoe meer mensen hun gedachten gaan zeggen, hoe meer punten dat je kan bijeenkrijgen om te zien 'ah, dat probleem daar hadden we niet zo aan gedacht'.

Dus u denkt misschien van 'nou, het interesseert ze wel, maar ze weten er niet genoeg van'?

Ja, of misschien beseffen ze niet hoe erg dat de problemen zijn. Ik denk de jeugd die drinkt, die problemen kennen ze. Want dat horen we op tv heel veel, dat ze daar proberen tegenin te gaan. Maar ik vind dat ze dikwijls achter de feiten aanlopen. Het feit dat de jeugd drinkt, dat is al zo lang. Ze moeten eigenlijk vroeger de problemen aanpakken. Niet laten uitlopen de problemen. Als je problemen laat uitlopen is het veel moeilijker om terug te gaan...Ze hebben misschien wel niet beseft dat het zo uit de hand ging lopen.

Maar hoe komt dat dan denkt u?

Ja er zijn natuurlijk wel een hele hoop problemen. En op het ogenblik zijn ze eigenlijk echt gefixeerd op de natuur en het milieu. Alles wat nu een naam krijgt is milieu. Je gaat zien wat een strenge winter dat we gaan krijgen, zo veel warmte, en ik vind dat ze het soms wel overdrijven. Dus ze moeten dan niet proberen alleen maar alles op milieu te zetten want dan gaan ze die andere problemen meer laten liggen. Dus ze moeten hun tijd natuurlijk goed indelen en zich niet een beetje blind staren op dat milieu.

4.4 De rationaliteit van 'de politiek' faalt want door beleid ontstaan problemen

We zien hierboven dat respondenten soms botsingen tussen rationaliteiten ervaren op terreinen waarop zij wel waarden- en doelenovereenstemming met politici ervaren. Kasper denkt bijvoorbeeld dat beleidsmakers op het terrein van onderwijs net als hij bezorgd zijn over het lerarentekort en daar iets aan willen doen. Astrid gelooft dat politici net als zij bezorgd zijn over normen en waarden in ons land. Maar Kasper en Astrid zien beleid op dit terrein de plank misslaan door een wat hen betreft gebrekkige oriëntatie van politici op de werkelijkheid zoals zij die kennen. Ook hier zien we weer, net als in hoofdstuk drie, dat respondenten vaak niet zozeer vallen over de politieke agenda die zij ontwaren bij politici, maar eerder over de wijze waarop de uitwerking van agendapunten gestalte krijgt en uitwerkt, in de eigen ervaring of beleving.

We zien echter ook dat in sommige gevallen het gestalte krijgen en uitwerken van beleid voor respondenten betreft wèl aanleiding geeft tot identificatie van doelen- en waardenconflicten tussen politiek en leefwereld. Respondenten dragen in de interviews soms ervaringen en kennis aan over beleid om daarmee visies te formuleren die politiek van aard zijn in de zin dat zij daarmee alternatieve waarden en doelen articuleren. Het is dan de leefwereld die voor respondenten het waardenconflict tot uitdrukking brengt, en het is ook hier weer het veronderstelde ontbreken van specifieke kennis van die leefwereld bij 'de politiek' die wat respondenten betreft aan de wortel ligt van het conflict. Beleidsmaatregelen slaan de plank mis, waar ze raak zouden moeten slaan. Want niet alleen constateren respondenten dat beleid niet aansluit bij hun wereld, ze stellen ook dat dit falen niet acceptabel is in zijn consequenties, die in politieke termen gevat worden - in termen van opposities van alternatieven. In deze gevallen faalt voor respondenten niet alleen beleid, maar faalt de

democratie als zodanig. Want die leefwereld moet uitgangspunt zijn. Zoals Krista uitlegt:

Als je ziet hoe groot het verschil tussen rijk en arm op dit moment in Nederland is. Ik heb het zelf ook niet al te breed met mijn WAO'tje... Ik maak regelmatig mee, dan komt er iets over de zorgtoestand. Dat ze weer aan gaan sleutelen. En dan wordt dat weer terug gedraaid. En ja, dan komen af en toe dingen, waar zijn ze in godsnaam mee bezig. Eén van de dingen waar ik me aan stoer is dat Nederland één van de duurste landen van Europa is op een heleboel fronten, ziektekosten, energie, belastingen, dat zijn echt van die dingen waar ik denk van ja, waar is dat goed voor, alleen om die rijke mensen rijk te houden. Maar als je ziet dat iets als voedselbanken als paddestoelen uit de grond gestampt worden alleen om mensen te voorzien van eten, gewoon voor dagelijkse voorzieningen. Ik heb het idee dat ze te veel met de centjes bezig zijn om het hele tekort weer op te vullen. En het contact kwijt zijn met wat werkelijk onder de mensen gaande is. Ik heb het idee dat ze contact willen zoeken, 'we gaan het land in om contact te zoeken met de burgers', nou ik denk nou, ik heb niet het idee dat zij weten wat er in de samenleving afspeelt nee. Met die armoede. Dat dat kan in dit land. Dit vind ik gewoon onvoorstelbaar. Ik klaag al omdat ik al gewoon bijna niet rondkom. Maar als ik zie, er zijn mensen die gewoon afhankelijk zijn van een voedselbank en dat soort dingen. Nou, dat dat dat in Nederland voorkomt vind ik schokkend. Ze hebben andere prioriteiten, ze zijn met andere dingen bezig. Ik zeg al, het schatkist aanvullen. Begrotingstekort. Ik heb het idee dat ze meer met de cijfertjes bezig zijn om zoveel mogelijk geld binnen te halen om dat op te lossen dan dat ze echt met de sociale vraagstukken bezig zijn. Ik vind echt, dan roepen ze het gaat zo goed met Nederland, nou ik geloof het toch niet. Dat idee heb ik dus niet.

Wat Krista betreft dienen beleidsmaatregelen niet de juiste doelen, doordat de makers van dat beleid niet op die doelen georiënteerd zijn, en er dus geen ook kennis van hebben - tot hun schande en de schade van burgers. Die kennis van de wereld van mensen heeft Krista wel, en Krista stelt dus haar eigen kennis hier boven die van de expertise uit de wereld van politiek en bestuur. Tanya, medewerker bij een incassobureau, zien we een gelijksoortig argument maken als zij reageert op de stelling 'het gaat niet slecht in Nederland, ze moeten dus wel iets goed doen in Den Haag'. Zij stelt dat haar kennis haar inzicht in de werkelijkheid verschaft die ze bij politiek Den Haag vooralsnog mist:

Het gaat niet slecht in Nederland. Ben ik het niet helemaal mee eens. Ik krijg het steeds drukker op mijn werk en dat is meestal geen goed teken als een incassogerechts-deurwaarderskantoor het drukker krijgt. Ja, ze innen meer belasting. Wellicht dat dat helpt. Accijnzen gaan omhoog. Het gaat niet slecht in Nederland. Ja, het ligt eraan wat je niet slecht in Nederland vindt. Ik zeg het ik krijg het veel drukker op mijn werk. Ik zie ook de W.S.N.P. vragen steeds meer omhoog gaan, Wettelijke Schuldsanering Natuurlijk Persoon. Houdt in dat de mensen drie jaar lang onder een bewindsvoerder komen te staan, die regelt hun financiën. Daarna zijn ze schuldenvrij. Hiervan zijn de aanvragen echt torenhoog. Je krijgt een duidelijke scheiding in Nederland en dat vind ik jammer. Je krijgt dadelijk echt de armen en de rijken. Ik hoop dat ze dat op tijd realiseren, dat ze daar nu mee bezig zijn. Want daardoor lijkt het voor de buitenwereld dat het goed gaat met Nederland en voor hun zelf ook.

Tanya gaat er hierbij van uit dat zij, in haar leefwereld, cruciale kennis heeft van de realiteit waar de politiek, handelend vanuit een andere rationaliteit, die ontbeert. De maatregelen die de politiek weet te bedenken voor die realiteit beziet zij wat meewarig; alsof die maatregelen de aansluiting met waar het werkelijk om gaat missen. De rationaliteit van de politiek blijft voor Tanya diffuus en ongekend, maar krijgt betekenis in de leefwereld, waar zij tot niet-acceptabele sociale consequenties leidt. Het oordeel heeft dan nog altijd vooral betrekking op kennis en competentie: met gezond verstand kun je begrijpen dat maatregelen irrationeel zijn. De consequenties in de leefwereld, vanzelfsprekend onacceptabel, zijn immers duidelijk zichtbaar voor haar, als medewerker van een incassobureau die er voortdurend mee geconfronteerd wordt, vindt Tanya, die 'hoopt dat ze zich op tijd realiseren waar ze mee bezig zijn'. Bij Jeanette, die klaagt over het beleid ten aanzien van de zorgverzekeringen, zien we een soortgelijke redenering:

Nou, zoals nu weer met het ziekenfonds, het heet geen ziekenfonds meer tegenwoordig, maar dat die zorgverzekeringen, dat dat allemaal weer verandert. Nu krijgen we de no-claim dan, heet dat zo? En ja, dan wordt er allemaal niet gekeken naar de mensen die chronisch ziek zijn. Niet iedereen kiest ervoor om zoveel kwijt te zijn aan de gezondheidszorg. Daar kiest eigenlijk helemaal niemand voor. Zo soort dingen vind ik wel van, dat wordt allemaal maar beslist, maar er wordt verder niet gekeken naar het hoe en wat.

Sylvia presenteert een voorbeeld van ontwikkelingen in de lokale politiek om haar visie op 'de politiek' in het algemeen te illustreren; het betreft hier beleidsontwikkeling voor de landelijke omgeving van de Hengelose wijk waar zij woont:

Ik heb het idee dat het lot of het toeval mee beslist. Dan willen ze er hier een park van maken, daar ben ik het eigenlijk helemaal niet zo mee eens, laat dat toch zo liggen. En nou hebben ze geld te weinig en nu blijft het dus zo liggen. Als ze geld hadden gehad, dan hadden ze... Zoals die busbaan waar jij zonet over reed. Zat jij alleen in de bus? Iedereen zit altijd alleen in die bus. Mijn dochter zit ook altijd alleen in die bus. Maar dat was een subsidieplan, zoveel subsidie, moesten ze voor 2006 die baan gelegd hebben. Heel Hengelo lag plat. Je kon nergens meer rijden. Want voor eind 2006 moest dat plan klaar zijn, anders kregen ze van de Europese Unie niet die subsidie. En niemand zit ooit in die bus. En dat is dus het toeval dat ervoor zorgt dat wij een bus voor de deur krijgen. En het is toeval dat dat plan voor dat park niet doorgaat, omdat er geen geld is. Aan de andere kant van Hengelo is iets misgegaan, daarom moet dat geld daar naar toe... Het is toeval, en niet mijn inspraak hier, want daar ben ik elke keer geweest, wel 20 jaar geleden. Er zit hier veel wild, vogels, vleermuizen, aalscholvers. Een jongen bij mij op de middelbare school was er al mee bezig, dat ze er hier geen vakantie dingen van maakten. Met motorbootjes op zaterdag en zo. Omdat er allemaal van die uitspanningen zijn hier in de buurt. Dat is eigenlijk helemaal niet nodig. Maar het is niet mijn stem die dat hierin bepaalt maar het toeval. En als er morgen geld is, dan komt er een parapedaardje, dat wordt dit een park voor de gemeente.

Beleid is onherkenbaar als keuze; er valt geen (mogelijk) legitieme rationaliteit achter te ontwaren. Voor Sylvia's eigen voorkeur in deze kwestie geldt dat wel. Geconfronteerd met beleidsplannen ziet zij wel degelijk een keuze te bepalen, die zij omschrijft als zich oppositioneel verhoudend met het a-politieke 'toevallige' handelen van de politiek.

We zien dus dat respondenten de rationaliteit achter beleid als betekenisloos afschrijven vanuit kennis en ervaring over beleid zoals zij zich dat aan hen gepresenteerd zien in de leefwereld. Visies en afwegingen achter beleid blijven grotendeels buiten beeld, maar dat weerhoudt respondenten er niet van oordelen over deze rationaliteit uit te spreken, en tot afwijzing over te gaan. Het is immers in de leefwereld dat de ware betekenis van beleid kenbaar wordt; daar moet rationaliteit er toe doen, in de bijdrage aan kwaliteit van leven die het biedt. Waar dat niet gebeurt, is hoe dan ook afwijzing van

beleid als irrationeel de conclusie. Waar Sylvia en Jeanette de gang van zaken nog verklaren door bureaucratische rationaliteit te suggereren, die dan wel betekenisloos en schadelijk is maar niet per se vanuit kwade wil komt, schrijven andere respondenten politici, als veronderstelde probleemeigenaren, eigenschappen van verwijtbare kortzichtigheid toe. En dan kan het gaan om een scala aan beleidsterreinen en maatregelen. Klachten kunnen dan gezien worden als op zichzelf kunnen staand, slechts specifiek beleid betreffend, maar respondenten voeren klachten ook aan als voorbeelden van algemeen falen van de democratie. Vaak dragen respondenten klachten dus aan om hun ontevredenheid over vertegenwoordiging of responsiviteit te illustreren en onderbouwen. Het blijft dan onduidelijk hoe we hun klachten nu precies moeten interpreteren. Waardoor kan een specifieke kwestie zo een grote betekenis krijgen? In hoofdstuk vijf zullen we daar dieper op ingaan, maar hier kunnen we al wel aangeven dat respondenten klachten regelmatig expliciet aandragen als voorbeelden van breder falen:

Henk: Er wordt heel hard gewerkt denk ik. Maar of ze echt bezig zijn met de verbetering van de toestand, daar twijfel ik zo af en toe aan. Ik kan genoeg voorbeelden aangeven waarbij dat niet het geval is geweest, waar andere belangen gespeeld hebben. Ik noem maar een voorbeeld: de Betuwelijn. Te gek voor woorden dat daar miljarden ingepompt zijn en daar gebeurt niks meer mee. De hogesnelheidslijn, daar reed één of ander boemeltreintje. Er worden miljarden geïnvesteerd, er gebeurt heel veel. Onderwijs. En zo kun je nog wel even doorgaan. En het allochtonenbeleid, daar zijn nu wel honderd jaar mee bezig, volgens mij en iedere keer maken ze weer dezelfde fout. Waarom? Omdat ze niet met die mensen bezig zijn maar met zichzelf.

Maarten: de landelijke politiek heeft voor mij nog steeds het beeld van een ivoren toren. Ze kijken van bovenaf hoe Nederland in elkaar zit. En bepalen dus ook van bovenaf wat er in Nederland zou moeten gebeuren volgens hun. Terwijl, merendeel van de parlementariërs zijn hoger opgeleiden, ze weten heel vaak niet wat er in bepaalde bevolkingsgroepen in Nederland speelt. Ik denk dat wat bepaalde punten betreft, dat leidinggevende politici op landelijk niveau dat niet kunnen weten, want die zitten niet in die positie en die hebben nooit op die manier hoeven leven...het gaat niet eens specifiek alleen om mij. Maar bijvoorbeeld wat momenteel in het nieuws is: problemen met jongeren in Kanaleneiland. Die situatie is de laatste vijftien jaar niet veranderd voor zover ik weet; die was vijftien jaar geleden net zo erg als nu. Waarom komen ze daar nu pas mee?

Waarom is het iets dat nu pas opvalt? In Ede hebben we dat in Veldhuizen ook gehad. Op een moment werd er geconstateerd: 'jongens, er zijn problemen'. Daar is vijftien jaar niks aan gedaan. En ondertussen is de probleemgroep van tien personen gestegen naar een harde kern van twintig met een uitzaaiing van 200 man die daar een beetje omheen hingen. Dat zijn kleine lokale dingen. Er is het plan van Dekker geloof ik, om huurprijzen los te laten, om daarmee de doorstroming te bevorderen. Het enige dat dat volgens mij ten gevolge zou kunnen hebben is dat mensen helemaal geen huis meer kunnen betalen. Dat is nu al moeilijk genoeg. En dat bedoel ik met: 'ze hebben geen idee van'.

Henk en Maarten stellen dus dat oriëntatie op 'de mensen' tot andere keuzes had geleid. De (politieke) rationaliteit achter de beleidsmaatregelen die zij bespreken blijft ook in hun betoog onbeschreven. We zien deze diffuusheid dus niet alleen in gevallen waarin waardeovereenstemming verondersteld wordt, maar ook waar dit juist niet zo is. De diffuusheid is niet verwonderlijk gezien de complexiteit van beleidskwesties en bestuur. Wat opvalt is eerder dat de inwerking vanuit die rationaliteit in de leefwereld als toetssteen genomen wordt, beleid opgehouden wordt tegen het licht van de eigen kennis en beleving van die leefwereld waarop de burger zichzelf als expert ziet, maar ook als politiek ijkpunt beschouwt. Het is in de leefwereld dat beleid ervaren wordt, voor burgers gestalte krijgt, en het is dan vanuit die ervaring dat burgers zichzelf politiek serieus genomen willen zien, als drager niet alleen van belang, maar ook van perspectief en kennis die leidend moeten zijn als zij ertegenover niet meer zien dan een politieke leemte die vanuit oogpunt van democratie niet leidend kan zijn. Hier is van hieruit dat politiek burgerschap voor deze burgers vooral gestalte krijgt. Waar men uitgaand van het concept van consumentistisch burgerschap 'klagers' neer kan zetten als verwend, ondeskundig, kortzichtig en egocentrisch, is dat vanuit dit leefwereld-perspectief niet aan de orde. Hierin kan een klacht evengoed gelden als een uiting van zorg over de kwaliteit van een wel degelijk gedeelde leefwereld die we als publiek en ook politiek kunnen zien, zoals respondenten in dit onderzoek ook doen: het is juist 'de politiek' die klaarblijkelijk niet (effectief) georiënteerd is op veronderstelde collectieve doelen, waarden en realiteiten die respondenten als vanzelfsprekend beschouwen. Wanneer in de eigen beleving dit principe met voeten getreden wordt, is de rationaliteit van 'de politiek' daarmee niet anders dan af te wijzen voor Krista, Sylvia en Harry en anderen die in hun oordeelsvorming genoeg hebben aan hun eigen beleving van de consequenties van die politiek. Respondenten constateren niet alleen dat de realiteit van de politiek en de leefwereld naast

elkaar bestaan. Zij constateren ook dat dit het falen van de politiek tot gevolg heeft; een falen om beleid te ontwikkelen en uit te voeren dat binnen de leefwereld – waar het er voor hen echt op aan komt - zinvol te zijn. Beleid wordt daarbij omschreven in termen van consequenties, die begrepen en geëvalueerd worden vanuit eigen ervaringen en verhalen en beelden die hen bereikt hebben. De logica achter de ervaren beleidsconsequenties blijft daarbij zoals al gezegd diffuus, maar we zien tegelijkertijd dat respondenten wel degelijk tot kwalificaties van die logica komen. Deze kwalificaties zijn divers, maar wel vaak direct gerelateerd aan de ervaren onrechtvaardigheid van de consequenties. Wanneer burgers lijden onder beleid, zullen beleidsmakers denken en werken volgens een logica die zich oppositioneel verhoudt tot de leefwereld, en vanuit deze oppositie gekwalificeerd kan worden.

Een beleidsconsequentie die respondenten vaak noemen is die van armoede. Wanneer armoede het gevolg is van beleid (zoals respondenten het zien), zal beleid ontwikkeld worden vanuit onjuiste, niet op de leefwereld georiënteerde prioriteitstellingen. En wanneer beleid ontwikkeld wordt vanuit niet op de leefwereld georiënteerde logica, zal de kennis die ten behoeve van beleid ontwikkeld wordt daarmee samenhangen. Beleidsmakers zijn ‘niet bezig’ met de leefwereld. Respondenten zien bij zichzelf dan ook vaak kennis aanwezig die bij beleidsmakers ontbreekt. Hierbij kan het gaan om een gebrek aan bewustzijn dat zij ontwaren met betrekking tot concrete problemen; zo spraken meerdere respondenten over de schande van de voedselbanken, die wat hen betreft symbool staan voor het falen van de politiek. Maar ook gaat het vaak om eigen ervaringskennis - in hun argumenten over de wijze waarop de leefwereld zich verhoudt tot de politiek verweven - respondenten vaak deze eigen kennis en ervaringen.

Respondenten schrijven daarbij dus ook rationaliteiten toe aan politiek en bestuur: er is volgens hen sprake van prioriteitstelling los van de prioriteiten van ‘de samenleving’ (ongedifferentieerd), en van beleid dat op gebrekkige kennis van de werkelijkheid is gebaseerd. We zien hier dat respondenten in de ontwikkeling van hun argumenten hierover steeds concrete voorbeelden van door hen beleefd of gekend beleid aanvoeren als uitgangspunt voor hun betoog. Hierbij kan het gaan om kwesties die veel aan de orde komen in publiek debat, zoals ouderenzorg, integratie en armoede, al dan niet gekoppeld aan eigen ervaringen, of eigen ervaringen die minder duidelijk verbonden zijn aan een publieke discussie. Beleid dat in de beleving van respondenten faalt heeft steeds een centrale positie; de wereld van de politiek die daarachter zit en de rationaliteit achter dat beleid zoals die vanuit politiek en bestuur aan de orde zou kunnen zijn blijft daarbij betekenisarm of betekenisloos, behalve in de oppositie met de beleving. De niet-leefwereldse rationaliteit die

respondenten tegenover hun eigen rationaliteit stellen wordt ingevuld met leefwereld-materiaal, gericht op het duiden van bestuurlijk maar ook politiek falen, en daarmee steeds weer in afwijzende termen. De afwijzing is dan ook vaak politiek geladen, zij het dat die lading dan ook weer in termen van een rationaliteitsoppositie gevat wordt. ‘Ze’ zijn verkeerd bezig, handelen tegen onze wil in, denken respondenten nogal eens, doordat ze de maatschappelijke realiteit niet als uitgangspunt van hun handelen nemen. Respondenten komen over de achtergrond van dat handelen tot uiteenlopende conclusies. Dit lijkt aan te sluiten aan bij het voorgaande: wanneer politieke partijen in gebreke blijven als intermediaire organisaties via welke burgers visies geaggregeerd, geïntegreerd en gearticuleerd kunnen zien, zullen deze ook niet eenduidig materiaal aandragen om opposities mee te construeren.

4.5 Ze willen het niet weten

Volgens sommige respondenten gaat het niet alleen om de falende rationaliteit van ‘de politiek’ die onvoldoende kennis heeft en niet vanuit de leefwereld denkt en handelt maar speelt ook mee dat de politiek zich niet betert terwijl de ontbrekende kennis zich toch zo duidelijk aandient. Beleid is dan nog altijd niet herkenbaar als politieke keuze, maar als een vergissing die niet rechtgezet wordt door louter gebrekkige responsiviteit op de samenleving als geheel. Zoals Tanya uitlegt als reactie op de stelling ‘De politieke leiding in Den Haag is niet geïnteresseerd in de problemen van de mensen’:

Ik denk dat ze geïnteresseerd zijn. Maar niet denk ik op de manier dat de mensen dat willen. Ik denk dat het meer zoiets is van ze horen het, maar ze doen met sommige dingen te weinig. Selectief doof, om het even zo te noemen. Ze horen het, maar ze nemen het niet echt op. Bijvoorbeeld het probleem van de ouderen. Dat sommige mensen zoveel in moeten leveren met de euro toentertijd. Nu ook met de zorgverzekeringen, dat het allemaal duurder is geworden. Ze weten dat het probleem er is. En ik krijg bijvoorbeeld niet het idee dat ze daar echt voor de 100% voor gaan, omdat helemaal op te lossen voor die mensen. Of voor de éénverdieners die op zoveel dingen moeten inleveren en eigenlijk er niks voor terug krijgen. Ze weten dat het er is. Maar echt erop reageren doen ze niet.

Inge en de democratie

Ik heb de indruk dat er te weinig geluisterd wordt naar de mensen, als het gaat om de stijging van ziektekosten bijvoorbeeld. Zeker ook als het de mensen zijn die echt een laag inkomen hebben. Die echt van de bijstand

moeten leven, dat die echt met heel veel moeite moeten zien rond te komen. En dat een hoop mensen ook bijna geen ziektekosten dadelijk meer kunnen betalen. Dus daar wordt weinig naar gekeken. Het komt weinig ter sprake, en het is er gewoon doorgedrukt. Ze kijken sowieso niet naar mensen met lage inkomens. Ze willen het niet weten, ze staan er niet voor open. Er wordt alleen maar gekeken naar de rijkere mensen met dubbele inkomens, met een koophuis. Er is voor mij één partij die er wel naar kijkt, die mogen ze van mij wat meer aan het woord laten. Dat is de SP. Die luistert wel naar de medemens. Marijnissen is ook iemand die echt hart heeft voor de mensen, en hart voor de partij. Die is ook beter op de hoogte van de problematiek. Er zijn ook wel anderen die wel iets positiefs hebben. Marianne Thieme, die komt op voor de dieren. Zwaar verwaarloosde honden en katten en zo. Maar verder...Wouter Bos is een meeloper. Geert Wilders discrimineert te erg. Verder zegt het me allemaal niet zoveel. Ik heb eigenlijk ook niet een idee van waar ze nou allemaal voor staan, die partijen. Maar Balkenende mogen ze van mij eruit gooien als minister president. Die probeert zijn eigen ideeën er echt door te drukken. En het is meer eigenbelang.

Ze kennen de problemen wel, maar ze willen ze niet kennen. Ze willen niet luisteren of ze doen er gewoon niets mee, met wat er aan de hand is. Mensen die in een uitkering zitten en echt solliciteren waar dan ook. Maar die continu worden afgewezen omdat ze de papieren niet hebben of ze hebben niets bewaard. Ze zijn wel bezig met werk, maar merendeel de buitenlanders die de meeste baantjes krijgen. Daar mogen ze ook naar kijken. Net zoals een uitkering aanvragen. Jij moet zes tot acht weken wachten voordat je je geld krijgt, maar dan komt er zo'n buitenlander of allochtoon, en die vragen een uitkering aan en die heeft soms dezelfde week of een week later al geld. Uit eigen ervaring heb ik dat meegemaakt. Ik vond, dat hoort niet, het is allemaal gelijk.

Misschien houden ze zich wel bezig met de problemen. Eigenlijk weet ik gewoon niet wat ze nu eigenlijk doen, waar ze zich mee bezig houden. Maar je ziet te weinig resultaat. Ik hoor er ook niets over. Ze zullen wel hun best doen, maar er zijn natuurlijk ook andere dingen waar ze zich mee bezig houden. Niet alleen met de problematiek in Nederland, maar ook met andere onderwerpen waar ze mee bezig zijn. Maar of dat nou verkeerde onderwerpen zijn...ik zou het niet weten.

Of je door praten met beleidsmakers iets kan bereiken? Heb ik nog nooit geprobeerd. Het zou kunnen. Wij hebben trouwens wel een aantal keer aan een enquête meegedaan, over hoe jij je buurt vindt. Is het veilig voor kinderen om te spelen. Maar er is niets mee gedaan. Referenda? Hou ik

me eigenlijk niet zo mee bezig. Ik zou niet weten of dat een manier is om mee te tellen. Ik denk het wel.

Voor Tanya faalt de rationaliteit achter beleid doordat die niet in staat is de maatschappelijke betekenis van beleid zoals zij die kent en die voor haar betekenisvol is te incorporeren. Zij draagt ook het voorbeeld van immigratie van Poolse werknemers aan, suggererend dat betere responsiviteit toch echt tot andere keuzes zou leiden, om zo tegemoet te komen aan 'de mensen':

De politiek moet begrijpen wat er gebeurt en wat de problemen zijn en daarop anticiperen en reageren.

Maar wat begrijpen politici dan niet?

Dat er veel ontevredenheid en onrust is in de maatschappij. Als ze dat hadden begrepen, voor mijn gevoel hadden ze andere keuzes gemaakt of hadden hun beleid hierop aangepast. Bijvoorbeeld, de Poolse immigranten die komen. Best lang daarvoor wisten we dat de grenzen open zouden gaan. Er heerste al lang onder de mensen van 'daar gaat mijn baan, want die mensen zijn veel goedkoper'. Zeker ook bij mensen met een lager inkomen. Ik was degene die de asperges ging steken, nu neemt een Poolse arbeider het van mij over. Dat ze daarop hadden gereageerd. En nu komen ze achteraf van 'oh, laten we toch maar weer even de deur dicht gaan doen, want het wordt wel heel veel'. En dan heb ik zoiets van had even verder gekeken dan op dat moment dat positieve plaatje van de poorten gaan open en ja, ik weet niet wat voor positieve dingen. Kijk gewoon echt naar wat de gevolgen kunnen zijn. Kijk het is voor de werkgever op dat moment heel positief, want ze houden geld over omdat een werknemer goedkoper is. Maar ze vergeten wel dat de Nederlandse werknemer buiten de deur wordt gezet. Dus dat ze met meer werklozen komen te zitten.

Een vergelijkbare redenering zien we bij Marian die vindt dat de politiek haar macht toewendt voor doelen die de economie dan wel dienen, maar niet de bevolking;

Als je nu kijkt naar de Polen die hier komen werken. Daar zijn ze wel allemaal mee bezig, want dat brengt natuurlijk meer geld in het laatje... Onze mensen willen ook werken, Nederlanders. En dan gaan ze eigenlijk Polen hier naar toe halen. Ja, probeer eerst onze mensen aan het werk te zetten. Dat is voor de bedrijven op zich wel een gunst, maar dat is de

politiek die daar op een gegeven moment wel een stokje voor moet steken. Met de economie gaat het allemaal goed dan, tenminste wat ik begreep. Maar voor de rest, hun hebben natuurlijk ook de vinger in de pap, hun moeten op een gegeven moment ook ergens een stokje voor steken. Hun zijn veel bezig met rookbeleid, met dat beleid.

4.6 **Klaarblijkelijk spelen andere belangen**

Voor veel respondenten worden beleidsmaatregelen dus uitgevoerd met een zekere blindheid en doofheid voor de leefwereld. De overheid werkt dus niet alleen op basis van een logica die niet aansluit bij de leefwereld, zij staat ook niet open voor berichten uit die leefwereld die tot bijsturing zou kunnen leiden. Sommige respondenten trekken daarbij ook conclusies met betrekking tot de legitimiteit van de logica die zij bij de politiek veronderstellen. Als beleid zo weinig rekening houdt met mensen, is die niet alleen blind en doof, maar ook onrechtvaardig en klaarblijkelijk georiënteerd op het bevoordelen van sommige bevolkingsgroepen boven andere - zo redeneren sommige respondenten. Voor Loes gaat dan ook het niet alleen om abstracte rationaliteit die faalt in de aansluiting met de leefwereld van mensen, maar om bevoordeling van de hogere inkomens.

We hebben net die honderd dagen van het nieuwe kabinet gehad en zo en dat ze naar de mensen toe zijn gegaan. Ik heb er persoonlijk weinig van gemerkt totdat de honderd dagen om waren en er een rapport kwam. Ik heb ook zoiets van, natuurlijk kunnen ze niet van elke Jantje, Pietje en Willempje weten wat daar aan problemen zijn, zo specifiek. En aan de andere kant, ja, kijk, de grote issues die komen toch wel aan bod maar, hoe zal ik dat nou zeggen. Het privatiseren van de gezondheidszorg, dan heb ik zoiets van dat is zo'n gebrek aan interesse van de problemen van de mensen geweest dat eh, het zal allemaal wel met goede redenen zijn geweest, maar ik denk niet dat ze daar echt met mensen over hebben gepraat, dat is er doorheen gejaast met een noodgang en ik ben erg bang dat we Amerikaans gesodemieter hier krijgen ooit nog, dat we die kant dan op gaan. Het beste behartigen van het welzijn van mensen, wat het beste is voor mensen. De gewone man in de straat. Dat dat lang niet altijd op gaat.

Heb je dan ook een idee waar ze dan wel mee bezig zijn?

Het grote belangetje, het hele grote belangetje van die werkgelegenheid, van honger in de wereld, onze positie ophouden om in de Europese Unie

te staan. Vaak ook vanuit het gezichtspunt van mensen die erg goed rond kunnen komen, hun hele leven erg goed rond kunnen komen en ook niet benul van hebben hoe het is om dat niet te kunnen.

Ook bij andere respondenten zien we dat logica aan beleid wordt toegeschreven die de consequenties vanuit een te identificeren rationaliteit, hoe deplorabel ook, verklaarbaar maakt. Waar Loes nog de logica van grotere doelen ontwaart naast de gerichtheid op hogere inkomens, ziet Inge alleen onrechtvaardigheid. Ze vertelt wat ze aan politici zou zeggen als die haar de kans zouden geven met hen te spreken over de stijging van ziektekosten:

Ik had eigenlijk wel gezegd van eh, kijk ook eens naar de mensen met lage inkomens. Wat die per maand aan maandlasten hebben en wat er overblijft om van te leven. En dat er bij wijze van spreken geen ruimte is van krediet opnemen of iets dergelijks om gewoon iets achter de hand te hebben.

Denk je nou dat ze in Den Haag dat gewoon niet weten, hoe het is voor de mensen met lage inkomens?

Ze willen het niet weten. Er wordt alleen maar gekeken naar de rijkere mensen met dubbele inkomens, met een koophuis, met een dure auto. Daar wordt alleen maar naar gekeken en niet naar de minder bedeelden eigenlijk. Er is voor mij dus één partij die er wel naar kijkt, de SP, die mogen ze van mij wat meer aan het woord laten. Die luistert wel naar de medemens.

Ruud ziet, net als Inge, de overheid als onbereikbaar en beïnvloedbaar voor burgers, op wie de politiek niet gericht is. Wat hem betreft is de politiek in algemene zin niet georiënteerd op burgers, maar op een elite van wie burgers weinig te verwachten hebben.

Ik vind de politiek een beetje ver van mijn bed show. Als eenling bereik je natuurlijk niks. Maar ja ook als je, ik noem maar wat, 30.000 handtekeningen hebt dan bereik je eigenlijk nog niks. Tenminste dat idee heb ik. En het wordt allemaal als een kwartje van Kok, zeg maar, dat dat nooit gecompenseerd wordt. Dat zou ooit gecompenseerd worden, maar nee, dat kan allemaal niet. Maar volgens mij is dat in het bedrijfsleven ook zo. Het is allemaal maar voor, noem ik maar, de hoge heren. Dan moet het goed geregeld zijn en de rest moet je eigenlijk wel wat voor regelen maar dat kan nog wel of dat wordt afgeschoven. Of maar betalen.

Waar Loes en Inge beleidsmakers verdenken van een oriëntatie op de maatschappelijke elite, zien anderen beleidsmakers juist andere maatschappelijke groepen bevoornden. Marian denkt dat het door haar ervaren gebrek aan oog voor de werkelijkheid van kwetsbaren een gevolg is van voorkeursbehandeling voor alloctonen, die wat haar betreft een veel meer zichtbare politieke rol hebben in Nederland, terwijl Nederlanders die geconfronteerd worden met kwesties rond zorg (zoals zichzelf en haar oudere moeder) het zonder die zichtbaarheid moeten stellen:

Wij hebben het idee dat er voor buitenlanders, het is niet discriminerend, maar dat daar meer voor gedaan wordt. Dan eigenlijk in onze eigen belevenis voor de ouderen gedaan wordt. En dan hoofdzakelijk voor mensen in de bejaardentehuizen, in de verzorgingstehuizen. Of mensen die inderdaad nog zelfstandig kunnen leven, die in hun eigen woning kunnen blijven. Dat die daar ook allemaal zoveel omwegen moeten bewandelen, dat er eens een keer wat aan gedaan kan worden of uitgevoerd kan worden. En daar zitten ontzeten veel kosten aan, eigenlijk in een bejaardentehuis, alles wat ze hebben moeten ze grotendeels inleveren of het is allemaal heel minimaal. De buitenlanders wordt veel makkelijker aan toegegeven dan eigenlijk voor de ouderen. Omdat dat altijd veel verder naar voren wordt gebracht, veel meer dan eigenlijk de ouderenzorg. En dan komt dat omdat, zelf heb je ouders, in ieder geval moeders, die op een bepaalde leeftijd zijn, die hebben op een gegeven moment ook een bepaalde verzorging nodig.

Inge maakt zich boos om wat zij ziet als gebrek aan aandacht voor problemen rond werk en inkomen in politiek Den Haag. Abstracte maatregelen ten behoeve van werkgelegenheid blijven daarbij zonder betekenis voor haar; eigen ervaringen zijn van meer betekenis voor het formuleren van haar visie.

Ze zijn wel heel veel bezig met werk hè, heb ik het idee, of zie ik dat verkeerd?

Wel bezig met werk, maar merendeel de buitenlanders die de meeste baantjes krijgen. Kijk ik ben niet discriminerend, naar hun, maar ik vind dat ze daar ook wat naar mogen kijken. Net zoals een uitkering aanvragen. Jij moet zes tot acht weken wachten voordat je je geld krijgt, maar dan komt er zo'n ja, een buitenlander of een alloctoon, hoe je het ook wilt noemen. Die vragen een uitkering aan en die heeft soms dezelfde week of een week later al geld. Uit eigen ervaring heb ik dat meegemaakt. Ik vond: dat hoort niet, het is allemaal gelijk.

De confrontatie tussen politiek en leefwereld wordt dus in veel gevallen gevat in termen van rechtvaardigheid. Armoede, stijgende ziektekosten, immigratie en problemen in de ouderenzorg zijn kwesties zijn die sterk in de belangstelling staan en ook in de maatschappelijke discussie hierover spelen termen van rechtvaardigheid een rol. Het duiden van de oppositie tussen leefwereld en politiek in termen van rechtvaardigheid ligt op deze terreinen dus enigszins voor de hand. We zien deze duiding van de oppositie tussen politiek en leefwereld echter ook in voorbeelden die respondenten aandragen die op andere beleidsterreinen liggen. Astrid begint bijvoorbeeld over onrechtvaardigheid in de wijze waarop subsidiëring van arbeid in de praktijk uitpakt, als reactie op de stelling ‘Het gaat niet slecht in Nederland. Ze moeten dus wel iets goed doen in Den Haag’. Haar eigen beleving van maatregelen vormt haar beeld:

Het gaat niet slecht in Nederland. Ik vind het ook niet bar goed gaan in Nederland. Misschien komt het door ons inkomen, ik weet het niet. Mijn man is vaak weg, we krijgen veel toeslagen. We betalen 52% belasting en als ik dan kijk wat wij overhouden aan het eind van de maand en ik zie wat de buurvrouw hiernaast overhoudt aan het eind van de maand, ze heeft één of andere Melkertbaan. Daar is zij toen in terechtgekomen. Als ik dan zie wat zij overhoudt met huursubsidie en alles en wat wij overhouden met zijn viertjes, dan denk ik ook: ‘er is toch echt iets niet goed in Nederland!’ Ik vind het hartstikke mooi dat mensen die niet werken aan werk geholpen worden. Maar op een gegeven moment vind ik, dan moet die subsidie ervan af. Dan heb je de kans gehad om je te ontwikkelen op de arbeidsmarkt en dan mag die subsidie van mij na zoveel jaar stopgezet worden. Want je neemt weer deel aan de arbeidsmarkt en noem maar op. Dan vind ik niet dat als je die kans gekregen hebt, maar je handje mag ophouden. Zo van ‘ja, maar ik krijg nog zoveel geld van jullie, en ik wil mijn huurtoeslag nog hebben en ik wil dit nog hebben en ik wil mijn huursubsidie nog hebben en ik wil dit nog hebben en ja, ik ben maar helemaal allenig’... Dan denk ik: ‘ja, jij hebt het goed in Nederland.’ Maar als ik bij mijn man zie, wat er op zijn loonstrook aan belasting nog afgaat, dan denk ik ‘Godverdomme, dat gaat eraf om jou aan het vreten te houden!’ En wat dat betreft, als je net boven de loongrens uitkomt, dan ben je gewoon de lul en dan vind ik niet dat het goed gaat met Nederland.

Sylvia spreekt daarentegen over de gebrekkigheid van de rationaliteit van de politiek die zij tot uitdrukking ziet komen in de wijze waarop allerlei beleid uitpakt, met onrechtvaardigheid als belangrijke consequentie:

Ik heb heel erg het gevoel dat er geen lijn in zit. Geen duidelijke lijn. Ik weet wel dat als ik te hard rij, dan krijg ik een bekeuring. Maar er zijn heel veel mensen met een heleboel dingen waar zij nooit straf voor krijgen, of relatief lage straffen. Het is voor mij helemaal niet duidelijk hoe iets in elkaar zit. Als ik hier een schuurtje bouw dan moet ik dat afbreken en krijg ik een boete. Ik zie ook boeven rondlopen, zoals die Holleeder die met alle respect behandeld wordt, terwijl die eigenlijk een grote crimineel is. Het is helemaal niet duidelijk, er zit helemaal geen lijn in. Bijvoorbeeld in Den Haag, een kind met een autistische stoornis, die krijgt speciaal onderwijs en dat is alleen in Zwolle te krijgen omdat die mensen een speciaal geloof hebben. Nou, dat kost 10.000 per maand, de gemeente Den Haag... 10.000 euro! Terwijl daar mensen in de bijstand zitten. Wat is dit voor beleid. Elke gemeente heeft dan ook een ander beleid in. Ik werk dan zelf voor de voorziening gehandicapten en in de ene gemeente krijg je iets wel terwijl in de andere gemeente niet. En dan kan het zijn dat je op de grens woont en jouw dochter is gehandicapt. Jij krijgt de rolstoel wel terwijl jouw buurvrouw met hetzelfde dochtertje die rolstoel niet krijgt. Ik kan mijn woning aanpassen en mijn buurvrouw moet verhuizen. Het is voor de burger niet duidelijk. Surinaamse mensen, ik hoorde dit toevallig op het nieuws, krijgen geld om af te kicken. Dan denk ik: wat is dit, wat is dit? Mensen worden niet geopereerd omdat er geen geld is of andere mensen die heel lang op de wachtlijst staan. Snap je wat ik bedoel?

4.7 Is verbinding tussen leefwereld en politiek mogelijk?

Visies en prioriteiten zoals die op een bepaald moment volgens respondenten bestaan onder burgers (vaak ongedifferentieerd) dienen wat respondenten betreft dus meer leidend te zijn, om zo beleidsfalen dat voortkomt uit gebrek aan kennis van, en gevoeligheid voor, wat 'er speelt' onder 'de mensen' te voorkomen. Maar hoe kan deze rationaliteit van de leefwereld meer centraal worden gemaakt in de politiek? Zijn wat respondenten betreft ook praktijken voorhanden via welke die grotere centraliteit van de leefwereld gestalte zou kunnen krijgen? We zien dat respondenten inderdaad deze praktijken identificeren. Net als waar het gaat om hun verhouding met de democratische instellingen, zoals besproken in hoofdstuk drie, zien we dan dat respondenten een directe relatie tussen burgers en politiek idealiseren, waarbij zij ervan uitgaan dat contact het mogelijk zal maken voor politici om andere keuzes te maken. Ook hier zien we respondenten terugvallen op een onproblematische voorstelling van oriëntatie als leidraad voor beleid: met die oriëntatie komt de juiste informatie en zullen de juiste keuzes gemaakt kunnen worden. De

oppositie tussen de rationaliteit van politiek en leefwereld kan volgens respondenten opgeheven worden als politici 'de mensen', (ongedifferentieerd) als uitgangspunt nemen. In eerdere delen van dit rapport spraken respondenten ook al van het belang van 'luisteren' naar burgers zoals we dat ook al binnen de overheid en in het publieke debat over de democratie steeds weer benadrukt zien. De overheid moet 'weten wat er leeft', en zich openstellen voor de kennis die burgers kunnen bieden. Deze uitgangspunten zoals gehanteerd binnen de overheid houden 'luisteren' echter veelal binnen grenzen, in de zin dat de mogelijke politieke betekenis die burgers zelf leggen in hun eigen eis dat er geluisterd wordt, buitenboord gehouden wordt. Als we kijken naar wat burgers nu eigenlijk precies zeggen als ze spreken over de noodzaak van 'luisteren', zien we wel degelijk een meer politieke betekenis. Burgers treden daarbij de politiek tegemoet vanuit idealen van gelijkheid en soevereiniteit, van waaruit zij de democratie reclaimen. Politici dienen dus de wil van burgers als hun leidraad te nemen. Tegelijkertijd blijft de oppositie tussen politiek en leefwereld voor respondenten uitgangspunt, en 'burgers' zijn daarbij ongedifferentieerd. Dat 'de leefwereld' zich steeds anders manifesteert, aan de hand van eigen, contextafhankelijke kennis, ervaring en visie, is daarbij van geen betekenis voor respondenten. De eigen kennis, ervaring en visie lijkt voor respondenten vaak te gelden als exemplarisch voor het gezonde verstand van burgers in meer algemene zin, dat op allerlei terrein, onproblematisch, tot uitgangspunt verheven kan en moet worden. Hans legt uit waarom wat hem betreft politici falen door 'niet luisteren':

Ik heb een keer een PvdA bijeenkomst bijgewoond toen ik in Rivierenbuurt woonde. Dat was georganiseerd door de PvdA, de groep die daar bezig was of de ledenraad daarvan. En dat ging over het opzetten van jeugdhonken voor kinderen die in de buurt woonden. Van hele jonge, tot schoolgaande tot wat oudere en ook middelbare scholieren.

De groep aanwezigen die daar waren die hadden het erover waar de meeste nood lag, en dat waren de middelbare-schoolgaande jeugd. En het partijgebeuren vond dat, ik ben overigens niet lid van de Partij van de Arbeid, maar gewoon omdat ik daar woonde wilde ik daar aan mee doen, zij vonden dat je moet beginnen bij de kleinste jeugd. Bij de kleinste kinderen met speelplaatsjes. En wij vonden, alle aanwezigen, 'jongens jullie luisteren niet. Jullie hebben een eigen doel voor ogen, dat wil je de maatschappij in zetten en daar willen jullie draagkracht voor creëren. En dat geldt niet voor jullie maar dat geldt overal. Als je naar de burger luistert dan moet je dat nemen als uitgangspunt en misschien je eigen uitgang dan maar verlaten.

Of daarin proberen te verweven'. Dus ik denk niet dat wij als burgers gehoord worden of in ieder geval niet genoeg gehoord worden... Politiek probeert een draagvlak te creëren voor eigen ideeën en dat op de burger te projecteren en dat daar neer te leggen en er draagvlak voor te vinden. Terwijl er niet geluisterd wordt. Daar heb ik moeite mee.

Het is niet alleen op het terrein van lokaal beleid waarbij (wellicht) sprake is van een duidelijk conflict tussen 'politiek' en 'burgers' dat Hans de centraliteit van de rationaliteit van de leefwereld bepleit. Hans, Libanon-veteraan, illustreert zijn standpunt ook met een voorbeeld op het terrein van defensie waarbij hij zijn principe zuiver als principe inbrengt:

Ik betwijfel dus ook of je echt kennis van zaken hebt. Want je kan wel een flitsbezoek brengen, je zit er niet lang zoals die Peter te Veld, van het NOS journaal. Die gaat met de mannen op patrouille, die praat, die eet met de mannen, die slaapt met de mannen, die heeft contact met de mannen. En je gaat er naar toe om je gezicht te laten zien, maar bij mij is mijnheer van Mierlo ook geweest. En is Job de Ruiter, de latere minister van Justitie is er ook geweest. Maar die hebben geen contact met het voetvolk. Die hebben geen contact met Jan soldaat. Waar het dan om draait en dan denk ik daar moet je je link leggen. Daar moet je weten wat er speelt, daar haal je informatie vandaan en daarmee ga je eigen beleid bepalen. Ga je je eigen dingen opbouwen. Want anders mis je het contact met het thuisfront, sowieso met het thuisfront, maar dan mis je het contact met het voetvolk waar het om gaat.

Ook andere respondenten, sprekend over andere beleidsterreinen, stellen rationaliteiten zoals die in leefwereld te vinden voor als vanzelfsprekend leidinggevend; het is aan de politiek om deze rationaliteiten te leren kennen en er naar te handelen. Hierbij bepleiten een aantal respondenten een meer directe en ervaarbare relatie tussen politici en burgers, zonder de naar hun idee vertroebelende tussenkomst van ambtenaren en rapportages, en zonder al te veel gerichtheid op de Haagse omgeving. De politieke strijd die daar gevoerd wordt is in deze optiek irrelevant. Het gaat erom dat burgers leidend gemaakt worden, en dat is mogelijk te maken door contact. Via contact zouden politici leren zij wat burgers weten en willen, om dan deze kennis direct toe te passen. We zien politiek niet tot succesvol beleid leiden en dat komt doordat politici te weinig geldige, want in de leefwereld gewortelde, kennis hebben over burgers en hun concrete problemen en wensen. Het land in dus! Zoals Tanya vindt:

Stel, ik ben Balkenende, ik kom bij jou, en ik zeg tegen jou: 'ik hoor zo vaak dat ik het contact met de samenleving kwijt ben. Zeg me wat ik moet doen om dat terug te krijgen'. Wat zou jouw advies dan zijn?

Gewoon vaker werkbezoeken afleggen. Niet constant in dat torentje en in de Tweede Kamer zitten. Ga dan ook echt bij de mensen op bezoek. Laat hem maar eens langs gaan bij wat hij zo belangrijk vindt bij al dat, dit en dat de kinderen en het gezin. Laat hem dan meer werkbezoeken afleggen.

Ik ben nu nog even minister. En dan zeg ik tegen jou van, 'leuk idee, ik heb 140 onderwerpen in mijn portefeuille, hoe moet ik dat doen, ik heb daar toch geen tijd voor'?

Ja, dan zou hij in ieder geval prioriteiten moeten stellen. Dat moeten we allemaal. Er zijn zoveel mensen die het druk hebben...En dat ze niet alleen met hun eigen dingetjes van ik vind het belangrijk dat het begrotingstekort opgelost wordt. Dat ze hun eigen prioriteiten iets meer opzij schuiven. Als zij willen dat, dat ze iets dichterbij de bevolking, dan moeten ze daar de prioriteiten leggen. Wat meer contact zoeken met die mensen. Dan gaan ze wat minder naar het vragenuurtje, of zo.

Maar stel nou, ik ben nog even die minster. En ik zeg 'die ambtenaren die huren allemaal bureaus in, als het gaat over voedselbanken en mensen met schuldenproblematiek, geven hele goede rapporten, met hele goede adviezen. Waarom zou ik het nog een keer gaan doen'?

Zodat hij letterlijk met zijn eigen ogen kan zien wat er gebeurt. De rest staat op papier. Er zitten te veel kanalen tussen. Van adviseurs hier en secretaris daar. Rapportje hier en rapportje daar, het staat allemaal op papier en dat is heel mooi, maar hij moet het ook echt zelf met zijn ogen gaan bekijken en zelf ondervinden hoe het is en zelf de verhalen aan horen en niet allemaal via via via. Als hij het van een, weet ik veel, één of andere rapporteur te horen krijgt, dat is de mening van die rapporteur wat diegene heeft gezien, iemand anders kan er weer heel anders tegen aan kijken. Als hij een mening over wil vormen over iets zal hij zelf met eigen ogen moeten gaan bekijken. Dan weet hij pas echt wat er zich afspeelt. Echt met die mensen gaan praten. Dan hoor je ook weer. Als hij eens een keer werkbezoek aflegt, dan hoor je hem daar ook over. Dan weet hij precies te vertellen wat zo'n iemand gezegd heeft en dan geeft hij vaak ook nog wel een indruk hoe hij er tegen aan keek. Dat is belangrijk.

Maar ik ben nog even minister en ik hoor je aan. En ik zeg tegen jou 'wat jij vraagt van die werkbezoeken en zo, dat doe ik al'.

Maar dan mogen ze wel wat vaker laten zien. Dat de rest van Nederland het ook ziet. Ja, als ik het niet zie, dan kan hij dat wel zeggen, maar dan moet er wel bewijs van komen. Laat het dan zien, kijk hij kan het wel zeggen, maar wij kunnen dat niet controleren.

Denk je dat mensen te weinig de prioriteiten bepalen?

Te weinig. Omdat je het ook zo weinig ziet. Datgene wat je op tv verneemt van het kabinet is voornamelijk debatten en dat soort dingen. Je ziet bijna nooit gewone werkbezoeken of dat soort dingen. Dat zie je bijna niet. Dan heb je ook niet het idee dat het veel gebeurt of zo. Het is alleen maar vergaderen en in die maffe zaal zitten en een beetje met elkaar discussiëren. En dat is het enige wat je op dit moment van het kabinet ziet. Dat vind ik gewoon heel jammer. Ik heb daar ook weinig boodschap aan. Ik zap dan meestal weer verder. Nou ja, het zal dan wel. Nee, ik vind gewoon, het contact zijn ze gewoon kwijt.

'Vergaderingen in een maffe zaal, een beetje discussiëren'; voor Krista heeft dit weinig betekenis voor de democratie. Het is met een ervaarbare openstelling voor invloed uit de samenleving dat democratie echt gestalte kan krijgen, vindt zij. Kasper sluit zich hierbij aan, als hij uitlegt hoe wat hem betreft onderwijsbeleid vormgegeven moet worden:

Stel: ik ben minister en ik vraag jou om advies. Hoe moet ik ervoor zorgen dat ik mijn werk goed doe? Wat moet ik doen? Hoe zou mijn week eruit moeten zien? Hoe kan ik bepalen wat er moet gebeuren?

Kasper: Ik denk dat hij van de vijf dagen hooguit 2 dagen in Den Haag moet zijn. Ik denk dat twee dagen voldoende moet zijn. En dat hij drie dagen het werkveld ingaat. Praten, overleggen. Dat kunnen ook zijn ambtenaren doen. Die neemt hij mee of hij laat ambtenaren het veld in gaan. Problemen signaleren en kijk, natuurlijk hoef je niet naar honderd scholen te gaan. Maar je kan in ieder geval wel geregeld zeggen van: 'ik ga eens op die school kijken, of op die school enzovoort.' Veel minder in Den Haag, veel meer het land in.

Ook volgens Tanya moeten politici direct contact met burgers meer leidend maken in beleidsontwikkeling, om zo de kennis te verwerven die voor het ontwikkelen van op de leefwereld aansluitend beleid nodig is. 'Echt gaan begrijpen', deelgenoot worden van de leefwereld door dat contact, is dan een belangrijk doel.

Wat ik zou willen is dat er geluisterd wordt, dat je sowieso het idee krijgt van er zit nu echt iemand naar me te luisteren die zijn best er voor gaat doen. Ik zeg het, de indrukken die wij natuurlijk altijd krijgen is via de media. Maar ik krijg altijd een idee als ik zo'n minister daar zie zitten met één of ander evenement of net voor de verkiezingen. Hoe mooi kijk ik, hoe mooi lach ik. Ik moet stemmen winnen. En ik zou dan echt zoiets hebben van nou schrijf de punten op voor je zelf of je neemt het op. En kijk wat je er mee kan doen en ga later dan nog naar die mensen toe terug van goh, u had toen en toen dat probleem. Heeft u er al wat verschil van gemerkt? Daarom zeg ik ook ze hoeven ook niet bij iedereen te komen. Maar pak eens één winkelier of een bejaardentehuis, waar toch mensen dicht bij het probleem zitten. Luisteren naar de mensen. Of als je merkt van er is miscommunicatie, leg het bij de mensen uit. Het meeste is gewoon denk ik gehoord willen worden.

Okay, stel nu, ik ben minister en ik kom bij jou en we hebben het erover. En dan zeg ik: 'wat jij wilt dat ik bij die mensen ga luisteren, dat doe ik al. Ik heb mijn ambtenaren die doen allerlei onderzoek. Ik doe het toch al?' Wat zeg jij dan?

De ambtenaar, tja. Dan zou ik zeggen, 'weet je het zelf echt zeker of ga je alleen maar uit van wat er op papier staat? Ga zelf op onderzoek uit'.

Dan zeg ik tegen jou: maar ik heb 132 onderwerpen die onder mijn verantwoordelijkheid vallen. Hoe moet ik dat doen?

Plannen. Ik weet hoe het is. Ik heb het zelf met mijn werk. Ik zeg niet dat elk onderwerp elke week, alle 120 onderwerpen aan bod moeten komen. Maar kijk gewoon.

Maar hoe komen politici dan tot inzichten over hoe ze dingen moeten aanpakken denk je?

Ik denk inderdaad dat er veel door die ambtenaren wordt gedaan. Dat ze heel veel papier krijgen van dit is de stemming, dat is de stemming, zus is

de stemming van de mensen. Ik denk dat ze daar ook heel veel op baseren. Het is alleen denk ik dan ook: hoe brengen de ambtenaren het? En wat doet de minister er mee? En ik heb het idee, als je zelf naar de mensen luistert op dat moment, dat je meer ervan ziet, begrijpt, dan dat je het even zo op papier ziet of op een taartje ziet van 'zoveel procent houdt van dat, zoveel procent doet dat'.

Jeanette en de democratie

Bij sommige dingen heb ik wel het idee dat ze niet zien wat belangrijk is, dat ze er te lang over praten. Op een gegeven moment moet je ook actie ondernemen. Bijvoorbeeld, het lerarentekort of zo, er moet gewoon meer geld naar het onderwijs om te zorgen dat het meer leraren komen en het onderwijs beter wordt. Dat is voor iedereen vrij duidelijk en ik snap wel dat ze niet overal geld vandaan kunnen halen. Maar op een gegeven moment moet je gewoon actie ondernemen en zorgen dat er gewoon meer geld komt.

Ik heb best wel vertrouwen in de politiek. Je kunt ook niet in alles met ze eens zijn. Ik stem meestal op de linkse partijen. Ik heb wel vertrouwen dat een partij waar ik op stem de meestal wel de juiste beslissingen zal nemen. En ik weet ook wel, als je eenmaal een bepaalde positie hebt dan kunnen ze niet alles alleen naar hun idee doen, want ze zitten natuurlijk in de Kamer met heel veel verschillende partijen en meningen en ik heb het vertrouwen wel dat zo dicht mogelijk bij hun ideeën blijven.

Ik denk ook dat ze het ze gewoon om de mensen gaat. Maar ze zitten toch vaak daar in Den Haag, en dan gaan ze vaak wel het land door, ze praten met bepaalde mensen, maar ik heb soms het idee dat er op wordt uitgezocht. De verkiezingsdag komt en we gaan naar bejaardentehuizen. Nee, ze horen lang niet altijd hoe het echt zit in het land.

En ze hebben lang niet altijd succes met wat ze doen. Ik denk dat dat komt doordat ze lang niet altijd genoeg achtergrondinformatie over bepaalde dingen hebben. Zoals dat lerarentekort, dat is iets wat al jaren doorsluimert. Dat hebben ze niet op tijd gezien of aangepakt. Dat zijn dingetjes die niet goed gaan. Of dat bepaalde mensen op een functie worden gezet, bijvoorbeeld een minister van volksgezondheid, die misschien nooit iets met de volksgezondheid of de gezondheidszorg te maken hebben gehad. Dan denk ik hoe kun je daar nou goed ergens over beslissen als je niet goed weet hoe het echt gaat gewoon. En dat is denk ik het grootste probleem. Ik denk dat de gezondheidszorg de verkeerde kant op gaat al een aantal jaar. En dan wordt heel vaak de personeeltekorten aangegeven en dat is natuurlijk wel iets wat meespeelt, maar dat is niet het belangrijkste denk ik. Omdat er

zoveel nieuwe regeltjes erbij komen, wat in de praktijk niet werkt gewoon. Dat wordt allemaal leuk bedacht, maar en dat wordt in één keer ingevoerd, maar dat werkt gewoon niet naar mijn idee.

Ze zouden ook meer met mensen moeten praten. Dat ze ook naar bepaalde beroepsgroepen gaan om te kijken om problemen op te lossen, zoals bijstandsmoeders of zo, zulke dingen, wat bij de mensen speelt en waar ze tegen aanlopen. Er moet natuurlijk ook genoeg geld voor zijn, er kan natuurlijk niet overal geld voor zijn. En dat bepaalde mensen ook niet met elkaar eens kunnen worden of dat ze toch ergens anders de prioriteiten leggen of iets, dat speelt ook allemaal wel mee. En ik snap ook wel dat af en toe toch dingen besloten worden, waar je het absoluut niet mee eens kan zijn. Sommige dingen zijn natuurlijk wel heel belangrijk en dan wordt er iets anders besloten. Maar ja, zo is het wel, niet heel Nederland is links of rechts of in het midden. Zoals met de zorgverzekeringen. Daar ben ik het niet altijd eens mee geweest. Dat is natuurlijk wel een democratisch besluit. Ze zullen het niet helemaal voor niks gedaan hebben. Maar zoals met het generaal pardon is het wel moeilijk. Die mensen hebben hier kinderen gekregen en die zijn hier opgegroeid. En moeten dan terug naar een land waar het niet helemaal veilig is, of waar ze niks mee hebben. Referenda vind ik goed. Je hoeft niet voor elk wissewasje een referendum te houden. Maar voor grote beslissingen wel. Zoals over het lerarentekort of over allochtonen, daar zou ik toch ook wel mijn mening willen geven en nou ja, de gezondheidszorg en omdat het mijn werk is, omdat het me heel erg aangaat zou ik wel over bepaalde dingen mee willen beslissen. Toch een beter beeld hoe Nederland erover denkt. En dat is niet iets waar ze altijd rekening mee kunnen houden, maar het is toch iets wat ze mee kunnen nemen in hun beslissing.

In verkiezingstijd vind ik niet dat bepaalde ideeën van een partij helemaal naar voren komen. Heel veel mensen, en dat doe ik zelf ook niet altijd, je leest niet een heel partijprogramma altijd door. Je ziet toch een hoop dingen van de tv en kranten en daarin komt niet alles naar voren. En ik denk ook je kan het ook nooit met alles van een partij eens zijn. Het is ook zo dat je van de ene partij dit goed en van de andere dat. Je stemt dan toch ook een bepaalde partij waar je toch niet altijd met alles bent gewoon. Ik vind ook, ze moeten ook niet alleen aan de mening van Nederland laten hangen, maar ik vind wel dat ze er naar moeten kijken, erin mee moeten nemen. Natuurlijk, niet iedereen kan er alles van weten, maar het gaat ons wel aan. Ik denk ook wel dat gewone mensen ook wel mee kunnen praten. Gewoon hè, het is toch ook wel goed, een andere kijk ergens op, een argument of mening te horen, die ze in de boeken niet kunnen vinden.

Wat kan 'contact' opleveren?

'Contact' levert kennis op en kan bijdragen aan voor burgers betekenisvolle politiek, maar kan ook leiden tot wenselijke alternatieve prioriteitstellingen. Politieke keuzes zoals die nu gemaakt worden komen voor sommige respondenten immers voort uit het 'niet willen weten' van wat er speelt, en een blik gericht op een andere realiteit dan die van burgers. Bert legt uit wat directe interactie tussen politici en burgers zou kunnen opleveren, als hij toelicht wat hij aan een minister zou zeggen als die met hem zou komen praten over kwesties rond de koopkracht van de lagere inkomens in Nederland, een onderwerp dat hij als voor hem relevant uitkoos tijdens het interview:

Dat hij dus kijkt naar die salarissen en hoe dat gaat, en uitkeringen bijvoorbeeld, dat die best wat omhoog kunnen, vind ik. Dan zou ik zeggen dat hij daarnaar moest kijken. En dan kijken waar hij dan dat geld vandaan moet gaan halen... en dat ze het ook echt in de praktijk gaan bekijken hoe sommige mensen leven. En ouden van dagen die niet eens de kachel aan kunnen doen omdat ze de energie niet kunnen betalen. Zulke dingen.

Maar denk je dat ze dat nu niet weten dan?

Nou, in d'r achterhoofd denk ik wel. Want als je op zo'n post zit, ben je niet helemaal achterlijk natuurlijk.

Maar waarom zouden ze dan moeten gaan praten?

Omdat ze zeggen dat ze het niet weten, of omdat ze er niks aan doen. En dan moeten ze natuurlijk wel praten en niet zeggen: 'ja, je hebt gelijk', maar er niks aan doen. Dat heeft geen zin! Dan hoeft je niet te praten vind ik. Dan hoeft je niet te praten. En als ze het al weten, waarom praten ze er zelf dan niet over? Waarom beginnen ze er zelf nooit over? Ja, er zijn andere belangen natuurlijk!

De 'andere belangen', zijn vaak in zekere zin benoembaar voor respondenten – het zijn bijvoorbeeld die van de politieke elite zelf, de hogere inkomens, of 'de begroting'. Maar dat betekent niet dat de strijd er één is van met elkaar strijdige belangen die ook daadwerkelijk met elkaar een strijd voeren. Het lijkt meer te maken te hebben met realiteitspercepties die te ver uit elkaar liggen en bij elkaar gebracht zouden kunnen worden door contact, met de leefwereld-percepties weg uit 'het achterhoofd', en meer midden op tafel, zichtbaar, zoals

Bert graag zou zien, en inzichtelijk, zoals Inge, die ervaring heeft met het bestaan in een economisch problematische positie, zou willen:

Stel nou: ik ben minister-president, en ik zeg tegen jou, 'meid, ik heb al zo vaak gehoord dat wij hier in Den Haag niet genoeg naar de mensen luisteren. Maar kan je me dan vertellen wat ik moet weten van jou, wat jij belangrijk vindt?.'

Inge: Dan noem ik toch de uitkeringsgerechtigden en de mensen die in een uitkering zitten en die aan werk willen komen die echt solliciteren waar dan ook. En die continu worden afgewezen omdat ze de papieren niet hebben of omdat ze hebben niets bewaard.

Respondenten die werkzaam zijn of zijn geweest in de publieke sector (Henk, Kasper, Jeanette, Sylvia, Astrid) gebruiken vaak kennis uit hun beroepsleven om de oppositie tussen politiek en leefwereld te construeren, en nemen, net als de andere respondenten, de leefwereld als uitgangspunt voor verbetering. In die zin is de roep om een oriëntatie van bestuur op 'de praktijk', zoals we die vaak horen, gelijksoortig aan de roep van anderen die vragen om meer centraliteit voor de leefwereld, waarbij de rationaliteit van de leefwereld eenduidig oppositioneel gezien wordt aan die van de politiek. Net als deze respondenten stellen de publieke-sector respondenten, om ze zo even te noemen, steeds dat de politiek zich meer open dient te stellen voor visies uit de praktijk, om zo beleidsfalen door een grondslag in gebrekkige, los van de leefwereld zwevende rationaliteit te voorkomen. Jeanette, werkzaam als ziekenverzorgende, klaagt over nieuwe regels die niet werken en het gebrek aan invloed dat praktijkmensen naar haar idee hebben op beleid. Ook hier ligt gebrekkige oriëntatie op de praktijk aan de basis van het probleem, naar haar idee:

Ze horen zo half iets over wat er onder de mensen leeft en misschien dat ze dat dan niet ver genoeg uitzoeken, denk ik. En dan gaan ze misschien wel bij instellingen en zo kijken van, maar dan blijft het vooral bij hogere hand hangen, bij directeuren en zo, en bij hele grote organisaties die weten ook niet wat er allemaal op de werkvloer speelt en alles. Ja, ik denk niet dat het genoeg de diepte ingaat.

Astrid werkte in het verleden als verpleegkundige en oppert dat oplossingen voorhanden komen wanneer beleidsmakers leren te redeneren op basis van visies geworteld in kennis van praktijken zoals die in de gezondheidszorg bestaan, in plaats van de abstracties en relatief irrelevante zaken zoals die naar haar idee de bepalend zijn in beleidsontwikkeling:

Als je kijkt wat er in de kranten staat, als je kijkt wat er onder mensen leeft, als je dat vergelijkt met hoe daar in Den Haag over de stijging van de ziektekosten gepraat wordt; dat linkt totaal niet met elkaar. Dat zit op een heel ander niveau zeg maar! In Den Haag zijn ze alleen maar bezig met het hele zorgstelsel en nu dan dat die eigen bijdrage erbij komt van 150 euro geloof ik. Dat de opleidingen van personeel vaak niet voldoen voor dingen waar ze mee bezig zijn, niet specialistisch genoeg zeg maar. Maar als ik dan kijk en hoor en uit eigen ervaring daarnaar kijk dan denk ik van: 'het kan zoveel makkelijker, het kan zoveel goedkoper. Dan denk ik van: 'de ziektekosten hoeven helemaal niet zo hoog te zijn. De wachtlijsten hoeven helemaal niet zo lang te zijn'. De ... noem het op. Ik vind dat er nu in de zorg, tenminste in de ziekenhuizen, als je er als patiënt naartoe gaat, dan heerst er een negen tot vijf mentaliteit. Zo van: 'dan en daarna niet meer'. Ik denk van: 'begin om acht uur en ga tot vier uur door en laat er eentje vanaf vier uur tot een uur of negen zitten'! Er zijn jonge doktors genoeg, maar die moeten het nog leren. Wat er nu zit is allemaal van dat vastgeroeste personeel, tenminste hier in die streekziekenhuizen dan. Dat is allemaal van dat vastgeroeste personeel en die echt zoiets hebben van 'zo doen we het en verder niet meer, als het ons petje te buiten gaat dan weten we het niet meer en dan trekken we onze handen ervan af'. En ik heb dan zoiets van: 'haal die jonge doktors erbij en laat ze samen gaan.' Dan wordt een operatiekamer, onderzoekskamers, de eerste twee verdiepingen van het ziekenhuis hier, wordt veel meer gebruikt. Want als je 's avonds om negen uur naar het ziekenhuis rijdt, op de eerste en tweede verdieping brandt gewoon licht en de kachel brandt er maar er loopt geen mens. Rek die tijden uit!

Kasper, docent aan een VMBO-school, vindt dat veel meer dan tot nu toe het geval is geweest, kennis van de praktijk, en de perspectieven van praktijkmensen, een rol moeten krijgen in beleid.

Ondanks die honderd dagen waarmee ze ook prat gegaan zijn denk ik 'daar is heel weinig uitgekomen'. En nou ja, ook als ik weer naar het onderwijs kijk, wat je nu ook in de kranten hoort, is dat mensen zeggen: 'er worden plannen gemaakt door het ministerie maar dat zijn mensen die nooit voor de klas gestaan hebben en die hebben nooit in het werkveld gekeken'. Die cultuur was er ook van 'wij bedenken plannen, wij sturen memo's naar de scholen en dat wordt wel uitgevoerd'. Ja, dat komt natuurlijk heel knullig over. En ik denk dat onderwijs daar niet het enige in is...

Stel nou: je zit aan tafel met de minister en je gaat met hem praten over het lerarentekort. Waar zou dat gesprek over gaan, wat zou er in dat gesprek moeten gebeuren denk jij?

Vooral de praktijk: uitleggen wat gebeurt er in de praktijk. En het is niet voor niks dat die leerlingen ook de straat op gaan want bij ons gebeurt het ook op school: uren invullen, zinloos. Betekent voor ons een werkdrukverzwaring en minder enthousiasme daardoor en noem maar op. Dat soort dingen vertellen. En het zijn dan met name symptomen, dat weet ik ook wel, maar vanuit de symptomen kan je wel naar de oorzaak gaan zoeken. En ik denk dat dat heel effectief kan zijn. Van: je moet je primaire proces goed in de gaten houden; gaat dat goed, dan is het oké. Maar als daar dingen misgaan en dat hoor je vanuit verschillende scholen bijvoorbeeld, dan vang je heel snel die signalen op, heel direct ook, je kan het gewoon vragen, met leraren in discussie gaan. Van: wat vind jij nou een last in je werk? Nou, als je dat hoort, daar beleid op maken. Maar niet denken van: 'oké, we hebben de illusie: we moeten een VMBO stichten, want we moeten een brede school hebben enzovoort. Iedereen dezelfde vakken'. Nee, wij wisten bij voorbaat dat dat niet zou gaan lukken. En toch wordt het ingevoerd, dat kan natuurlijk niet!

Ook hier weer verbinden respondenten percepties van de werkelijkheid die zij als legitiem beschouwen, aan een, zij het diffuus, beeld van gemeenschap van gelijkgestemden die een vergelijkbare rationaliteit hanteren die zich op vergelijkbare wijze oppositioneel verhoudt tot 'de politiek' – in dit geval 'de praktijk'. Het gaat hierbij niet alleen om ontbeerde kennis die opgezocht en opgenomen moet worden. Het gaat, net als bij de respondenten die niet in de publieke sector werken, ook om de perspectieven op beleid die de leefwereld (in dit geval: 'de praktijk') aandragen; deze zouden meer leidend moeten zijn in beleid dan nu het geval is. Henk reageert op de stelling: 'politici zouden veel meer met mensen moeten praten'.

Loes en de democratie

Het harde en koude, bijna het haten wat je achter discussies voelt. Daar heb ik een probleem mee. En het is allemaal ikke ikke ikke. Ik zou willen dat mensen gewoon veel minder naar hun eigen hachie keken, ik zie mezelf wat dat betreft niet vertegenwoordigd door de regering terwijl dat officieel de christelijke partijen en PvdA, een linkse partij, het is niet dat die er in meegaan maar ik weet niet zo goed en hun ook niet zo goed van wat je tegenover die koude kille houding moet zetten.

Ik voel me wel vertegenwoordigd door GroenLinks. En Femke Halsema heeft integriteit en ze gaat niet heen en weer, ja daar vertrouw ik op. Vroeger stemde ik strategisch, PvdA. Omdat die dan in de regering zouden kunnen komen. Maar dat doe ik niet meer. Ik kan niet meer vertrouwen in waar zij zeggen voor te staan en wat ze doen en met wie ze in zee gaan. Dat ze gewoon steeds meer naar het centrum opgeschoven zijn Ik geloof best dat er compromissen gesloten worden en dat er ook die spelletjes, dat er onderlinge afspraken en dergelijke, daar ontkom je bijna niet aan. Maar GroenLinks, ze kunnen allerlei spelletjes spelen maar volledig het eigen standpunt omver schoppen dat doen ze niet.

Ik heb persoonlijk weinig van gemerkt van die honderd dagen die we gehad hebben totdat de honderd dagen om waren en er een rapport kwam. Natuurlijk kunnen ze niet van elke Jantje, Pietje en Willempje weten wat daar aan problemen zijn, zo specifiek. En aan de andere kant, ja, kijk, de grote issues die komen toch wel aan bod maar, hoe zal ik dat nou zeggen. Het privatiseren van de gezondheidszorg, dan heb ik zoiets van dat is zó'n gebrek aan interesse van de problemen van de mensen geweest. Het zal allemaal wel met goede redenen zijn geweest, maar ik denk niet dat ze daar echt met mensen over hebben gepraat, dat is er doorheen gejaast met een noodgang en ik ben erg bang dat we Amerikaans gesodemieter hier krijgen ooit nog, dat we die kant dan op gaan. Het behartigen van het welzijn van mensen, de gewone man, dat dat lang niet altijd op gaat. Ze zijn bezig met het hele grote belangetje van die werkgelegenheid, van honger in de wereld, onze positie ophouden om in de Europese Unie te staan. Vaak ook vanuit het gezichtspunt van mensen die erg goed rond kunnen komen, hun hele leven erg goed rond kunnen komen en ook niet benul van hebben hoe het is om dat niet te kunnen. Aan de ene kant heb ik zoiets van het is ook helemaal niet slecht dat ze dat grotere plaatje voor ogen hebben omdat ik de regering ook niet in mijn huiskamer wil. Dat ze nog steeds niet echt die vinger aan de pols hebben, dat hebben ze niet. Op de eerste plaats, we zijn met zeventien miljoen mensen. Elke pols is weer anders. Aan de andere kant dus het feit dat ze inderdaad een redelijk salaris krijgen, alleen al door het feit dat ze minister zijn. En of in de Tweede Kamer zitten of wat dan ook. Dat zij wel konden gaan studeren, zich goeie gezondheidszorg kunnen veroorloven.

Ik denk niet dat we het bij de leiders moeten zoeken, ik denk dat we het bij de mensen moeten zoeken. Wat meer medemenselijkheid, wat meer warmte, wat meer proberen te verplaatsen in een ander. Wat meer bewustwording van, van het moment dat je gewoon iemand in de straat aanspreekt die dan een hoofddoek om heeft of wat dan ook en

een opmerking maak dat hun dochtertje of hun zoontje er zo leuk uitziet of zo leuk aan het spelen is. En dat zo'n vrouw dan begint te stralen omdat er iets liefs wordt gezegd over haar kind en dat je dan bewust wordt van we zijn gewoon allemaal mensen en zoveel verschil is er niet tussen ons. Of dingen als een goednieuwsdag of iets dergelijks. Dan mochten de kranten alleen maar goed nieuws brengen... Daarom is dat Hart van Nederland ook zo'n hit in plaats van het nieuws van Nederland 1, 2 en 3. Terwijl die helemaal niet sensationeel bezig zijn, maar dat je gewoon wat verder kijkt dan... Ja, waarschijnlijk gaat dat te ver.

Ik zou niet weten hoe je een regering zou kunnen vormen waarin iedereen echt vertegenwoordigd wordt of jouw belangen worden behartigd op een manier die goed is voor jou. Er spelen gewoon allerlei belangen mee. En het is altijd een kwestie van compromis. Er moet zoveel water bij de wijn gedaan worden om tot een gezamenlijke mening te komen. Of van koehandeltje van als jij nou meestemt met dit dan stem ik mee met dat. Ja, sorry. Ik denk dat we op zich een prima systeem hebben in Nederland. Maar als je echt vertegenwoordigd wil worden in de politiek, dan moet je eigenlijk lokaal in de weer, gewoon je eigen stadsdeel of je eigen gemeenteraad of waar je ook woont. Ik denk dat je dan veel meer kan bereiken en dat je je dan ook veel meer vertegenwoordigd voelt, of je nou zelf er in zit of dat je je laat horen. Dus in de nationale politiek, nee ik denk dat dat net effe te ver van iedereen af staat maar dat dat ook bijna niet anders kan. Ik zou niet weten hoe dat beter zou kunnen. Gehoord worden, ik denk dat dat misschien nog het meeste mist bij een heleboel mensen.

Dat je meetelt op die manier. Als ik dus een simpele website had waar ik naar toe kon van, jongens in godsnaam waar zijn we nou weer mee bezig, denk daar aan of wat dan ook', ja, dat zou ik prettiger vinden, dat ik mijn mening ergens kwijt kon. En dat het niet ins blaue hinein gaat maar dat het gewoon concreet bij een partij aankomt of wat dan ook. Dat zou dan een betere vertegenwoordiging betekenen maar ik denk dat het gewoon niet echt realistisch is.

Niet praten, luisteren. Gepraat wordt er genoeg, maar luisteren, ik denk het niet. Dat merk je hier in het onderwijs met die vernieuwingen. Daar hebben we prachtige voorbeelden van. Als ze naar het onderwijs geluisterd hadden, naar het veld geluisterd hadden dan hadden ze die vernieuwingen niet door hoeven voeren. Dat hadden ze geld gespaard en een hoop ellende. Geen schijn van luisteren. Omdat, daar gaan we weer. Noem ze maar op allemaal. Ze waren allemaal met hun eigen ideeën bezig. Ik, ik, en dat geld en het onderwijs interesseert ze echt helemaal

geen ene moer. Toen niet en nu nog steeds niet. Maar wel om het hardste jammeren dat er te weinig leraren zijn, maar dat komt dadelijk wel...

Maar waar gaat het dan allemaal wèl over?

Om gelijk te krijgen in bepaalde dingen. Om zichzelf onsterfelijk maken. Nee, dat denk ik, niet praten, luisteren. Dat is het beste. En dan ook handelen daar naar. Zich laten overtuigen door het veld en is dus allemaal niet gebeurd. En dat gebeurt nog steeds niet.

Respondenten zien dus mogelijkheden om de leefwereld-systeemwereld oppositie te doorbreken door verschuiving van de oriëntatie van politiek en bestuur naar de leefwereld. Daardoor komt geldige kennis beschikbaar, en wordt het mogelijk om perspectieven die leidend zouden moeten zijn ook leidend te maken. Eigen ervaringen uit 'de praktijk' en de eigen omgeving voeren zij hierbij aan ter illustratie en onderbouwing, maar ook kennis opgenomen uit politieke discussies die zij kennen uit de media. Sylvia illustreert bijvoorbeeld haar voorstelling van de, naar haar idee te beperkte, rol van de praktijk in beleidsontwikkeling met een voorbeeld uit haar arbeidsleven, maar ook met een voorbeeld uit het onderwijs waar zij zelf geen directe ervaring mee heeft.

Ik heb het idee dat zij heel erg ver van de praktijk afstaan. Heel ver van de werkvloer. En dan wisselt de regering en er zitten allemaal andere mensen op die plaats. Als ik dat bij die ambtenaren zie... er wordt gestemd en er komen andere mensen en er komt ander beleid en iedereen gaat naar die kant of naar die kant. En ineens gaan we allemaal naar die kant. Ineens zien we mijnheer Kamp van Defensie op een andere stoel zitten en dan gaan we allemaal die kant op. Er zit niet echt een lijn achter. Ze willen dat de gehandicapten ook het reguliere onderwijs volgen, dat wil zeggen, autistische kinderen, verstandelijk gehandicapte kinderen, lichamelijk gehandicapte kinderen. Gewoon naar een basisschool gaan. Op de basisschool hier in de wijk zitten geloof ik 1100 kinderen, één van de grootste scholen in Nederland, het is heel moeilijk om daar een autistisch gehandicapt kind tussen te zetten maar daar wil men naar toe. In 2011 moet dat in gaan maar er is nog helemaal geen beleid. Niemand is daar nog echt mee bezig, iedereen doet maar wat. Er is zo'n rugzakje gegeven. Zo van, we geven maar wat extra geld en dan kan de school wat extra hulp krijgen maar in een klasje van 30 kinderen, en er zit een mongooltje tussen. Ik vraag me af hoe iemand uit Den Haag... ik heb gisteren met mijn man

een discussie gehad over de vraag dat mensen die een universitaire opleiding hebben gedaan, dat die veel te ver van de werkelijkheid zijn komen af te staan. Die zitten ergens en die hebben bepaalde theorieën in hun hoofd en ze hebben de dingen bestudeerd, ze zijn heel ver af komen te staan van... Dat zie ik ook op vergaderingen op beleidsniveau op mijn werk of waar ik kom of bij de zorgaanbieders. Daar zegt iemand iets over de praktijk en zit iedereen zo te kijken van: 'ja, inderdaad, hoe zit dat nou, hoe kan dat nou?'

Harry put uit discussies over de verplaatsing van bestuurlijke diensten en de spoorwegen:

Ze hebben half Den Haag gemobiliseerd om in Groningen te gaan werken. En op de een of ander manier is dat toen niet gelukt. Als je nou ook alweer ziet dat ze de Hanzelijnen niet door willen trekken en wel de Betuwelijn doen en daar miljoenen aan verspillen en dat daar alleen maar goederentreinen mogen rijden. Dan denk ik 'Ja, dan ben je natuurlijk op dat kleine Haagse stukje grond dat ze daar hebben verkeerd bezig'. Er worden verkeerde beslissingen genomen, en vaak omdat ze gewoon niet de problemen over dat deel van het land exact alles weten...Je bent af en toe bang dat ze in hun eigen wereldje blijven hé? In hun eigen omgeving, dat heb ik het dan soms het idee. Vaak is het toch zo dat als je in Den Haag werkt, en ik weet niet in hoeverre er mensen uit Groningen elke dag heen en weer reizen, omdat die afstand natuurlijk veels te groot is.

Participatie?

Steeds weer zien we dus dat uit velerlei bronnen gehaalde kennis wordt verweven met een voorstelling van een veronderstelde betekenisvolle consensus onder 'de mensen' of 'de praktijk' over de aard van de realiteit en wat daarin anders moet. Wat anders moet, en kan, door de verbinding tussen politiek en leefwereld is steeds hetzelfde: een reële, betekenisvolle rationaliteit. Maar zijn er in onze democratie dan niet allerlei mogelijkheden om de ontwikkeling van deze reële, betekenisvolle rationaliteit tot stand te brengen? Burgers hebben toch allerlei wegen om hun rationaliteit te communiceren? Inspraak, processen van interactieve beleidsvorming, demonstraties, petitie, het opzoeken van politici en ambtenaren om hen op problemen te wijzen of meningen te laten weten, het uitoefenen van invloed via organisatie? Hoe zit het dan daarmee? Spelen deze mogelijkheden dan geen rol in de verbeelding van respondenten? Hen werd gevraagd hoe zij stonden tegenover bestaande mogelijkheden tot politieke invloed via verschillende vormen van participatie. Doel hiervan was

vast te stellen hoe respondenten zich deze mogelijkheden voorstellen, en of die voorstelling een rol speelt in hun verbeelding van de mogelijkheden om verbinding met de democratie te ervaren. Is het mogelijk om via vormen van participatie invloed uit te oefenen? En spelen voorstellingen hierover een rol in de onvrede die zij ervaren over de mogelijkheden om verbinding te ervaren met de democratie?

De interview-vragen hierover gingen niet in op de vraag of respondenten interactie een goede zaak vonden waartoe zij bereid zouden zijn (een vraag die verleidt tot sociaal wenselijke antwoorden) maar op de vraag of dit naar hun inzicht wegen bood om invloed uit te oefenen. In de meeste gevallen bleken respondenten van mening te zijn dat interactie zinvol kan zijn.

Wanneer burgers uitgenodigd worden voor een gesprek met beleidsmakers over beleid, kan dit soms een mogelijkheid bieden om invloed uit te oefenen. Wanneer burgers een ambtenaar of politicus direct benaderen om te wijzen op een probleem of hun mening kenbaar te maken, zou deze persoon hiervoor open kunnen staan. Maatschappelijke organisaties kunnen beleid beïnvloeden, en politieke acties als demonstraties kunnen verschil maken, 'als je maar met genoeg mensen bent'. Tegelijkertijd verwacht een groot deel van de respondenten ook dat politici 'toch hun eigen ideeën zullen door-drijven', en dat wanneer er beleidsplannen liggen pogingen tot beïnvloeding weinig zin hebben omdat wat er ligt 'er toch doorgedrukt zal worden'.

In sommige gevallen is het voor respondenten onduidelijk of via interactie invloed mogelijk is, en vinden zij het moeilijk om hier uitspraken over te doen. Veel respondenten houden het bij vermoedens en het principe dat 'het altijd goed is om je stem te laten horen', onafhankelijk van de invloed die er van uit kan gaan. Voor enkele respondenten lijkt invloed door interactie in veel gevallen onrealistisch: 'het is voor politici onmogelijk om op al die individuele meningen in te gaan', en enkele respondenten benadrukken een ander element: 'politici moeten zelf een afweging maken maar het horen van verschillende meningen is goed voor hun beeldvorming'.

We zien hier dus dat veel van de respondenten verwachten dat politici en ambtenaren openstaan voor hun mening, terwijl een deel daar ook grote twijfels bij heeft. We zien ook dat de beelden die respondenten hebben over de democratische betekenis van interactie heel verschillend kunnen zijn.

Deze diversiteit staat in contrast met de eensgezindheid die we zien over de oppositie tussen rationaliteiten die centraal staat in hun verbeelding van gebreken in de mogelijkheden verbinding te ervaren met de democratie. Dit suggereert dat de verbeeldingen rondom de mogelijkheden om middels participatie mee te tellen weinig betekenis hebben voor de verbeelding van de verbinding met de democratie bij deze respondenten. Of wat hen betreft

mogelijkheden tot participatie nu een weg tot beïnvloeding bieden of niet, de oppositie van rationaliteiten zien we steeds terug bij respondenten. Een positief beeld over de mogelijkheden tot inspraak, deelname in interactieve beleidsprocessen, lobby door belangenorganisaties, beïnvloeding door demonstraties en andere politieke acties: voor de verbeelding van de rationaliteitsoppositie lijkt het er allemaal weinig toe te doen. Hoewel uit de data niet af te leiden is waarom dit nu zo is, kunnen we hier wel een informed guess over doen: 'De politiek' is voor respondenten een grote, ongrijpbare macht, die zijn eigen weg gaat. Interactie met die politiek behelst hoe dan ook slechts een klein element van die macht, hoe open politici of ambtenaren ook staan voor beïnvloeding (in de verbeelding van de respondent). Op het niveau van het individu kan deze interactie dus weinig betekenen voor de verbeelding van de relatie met die grote macht van 'de politiek'. Anderzijds zouden we ook kunnen denken dat wanneer burgers steeds de rationaliteit van politiek en burgers voorstellen als zich oppositioneel met elkaar verhoudend, een voorstelling van veelvuldige interactie tussen burgers en politiek via vele duizenden contacten in allerlei vorm wel iets voor de verbeelding van verbinding zou kunnen betekenen. De interviews deze geven niet direct antwoord op de vraag of respondenten kennis hebben van de hoeveelheid, vorm en invloed van interactie die tussen politiek en burgers plaatsvindt, maar in de verbeelding van respondenten is die interactie, algemeen gesteld, te gering en te weinig sturend. Hoe dan ook wordt in interactie desalniettemin wel de oplossing voor het rationaliteitsprobleem gezocht.

4.8 Discussie

Vaak gaat het in de oppositie die we hier zien om de ervaring van kolonisatie van de leefwereld door een betekenisloze dan wel irrationeel ingrijpende rationaliteit, die irrationeel is door de gebrekkige aansluiting met de leefwereld. Het gaat hierbij in sommige gevallen om objectief van elkaar te onderscheiden 'politiek' en 'leefwereld' redeneringen die respondenten presenteren, maar niet altijd. Soms blijft de rationaliteit van de politiek ongrijpbaar. In sommige gevallen gaat het ook alleen om een rationaliteit die respondenten zonder meer als eigen beschouwen tegenover een koloniserende rationaliteit die geldt als inadequaar. Hoe dan ook, steeds zien we dat respondenten een wereld, hun wereld, waarin betekenis bestaat en als zodanig als vanzelfsprekend, gedeeld en herkend voorgesteld wordt, stellen tegenover een andere wereld die zich daartoe oppositioneel verhoudt: de politiek. Respondenten dragen een grote diversiteit aan materiaal aan vanuit hun leefwereld om deze oppositie tussen leefwereld en politiek gestalte te

geven en te onderbouwen. Dit materiaal gebruiken respondenten om argumenten vorm te geven (dit gaat niet goed, en wel hierom) - maar ook als ijkpunt (hier is waar het goed moet gaan). Het gebruik van bronnen verschilt daarbij tussen hoger- en lageropgeleiden. We zien lager opgeleiden als Ruud, Marian en Inge zich vooral houden bij eigen ervaringen of ervaringen van anderen in hun directe omgeving, waar hoger opgeleiden als Sylvia, Henk en Kasper ook veel materiaal gebruiken uit andere bronnen dan de eigen directe leefomgeving, en kennis en visies gebruiken die zij ontlene aan publieke debatten over beleidskwesties. Maar we zien steeds wel dezelfde oppositie tussen politiek en leefwereld terugkomen. Hoger opgeleiden gebruiken dan wel meer materiaal, maar dat is veelal ter onderbouwing van gelijksoortige argumenten als die welke laagopgeleiden aandragen om de gebreken in de democratie te karakteriseren. Kijkend naar de problemen die door politologen worden toegeschreven aan de partijdemocratie is dat ook logisch: als politieke partijen minder dan voorheen een organiserende en articulerende rol kunnen spelen, zullen deze problemen zich niet specifiek voordoen onder kiezers met een bepaald opleidingsniveau. We zien hier dat problemen gedeeld wordt, maar ook dat de 'oplossing', de hantering van bepaalde normen voor democratie, vergelijkbaar is.

In de Nederlandse discussie over politiek en bestuur zien we veel argumenten langskomen die lijken op die welke respondenten hier te berde brengen. De politiek staat te ver af van 'de praktijk', opvattingen die daar leven en problemen die zich daar voordoen; is niet toegerust op zinvol ingrijpen of de facilitatie daarvan. Grote ideeën, op hogere niveaus van politiek en bestuur ontwikkeld, zijn vaak moeilijk te vertalen naar dagelijkse praktijken. Ontwikkelingen in de praktijk, op straat, op school, op de werkvloer, vinden moeilijk vertaling in denken en handelen op hogere bestuurlijke niveaus (Noordegraaf 2006; zie ook WRR 2004).

Noordegraaf (2006) wijst erop dat in de discussie over deze problematiek en het ontwikkelen van aanpakken om 'afstanden' tussen de verschillende werelden te 'overbruggen' het probleem veelal als een kennisprobleem wordt geconcipieerd, en dat benaderingen van het probleem daar dan dus ook bij aansluiten. Noordegraaf problematiseert deze nadruk op kennis en wijst op het belang van wat hij 'lerende praktijken' noemt (Noordegraaf 2006).

Vanuit een andere invalshoek kunnen we ook hier deze nadruk op kennis als centrale factor in de oppositie tussen rationaliteiten problematiseren. We zien onder de respondenten in dit onderzoek zeker een duidelijke neiging om de problemen van de democratie te vatten in termen van kennis en een veronderstelde onwil of incompetentie om deze kennis als leidraad te nemen ('wat wel zou moeten'). En als het gaat om veronderstelde mogelijkheden om

verbinding tot stand te brengen tussen de rationaliteit van de leefwereld en die van de politiek, speelt het leidend maken van kennis van de leefwereld een centrale rol in de argumentaties van respondenten. De veronderstelde kennisproblematiek suggereert een centraliteit van beleid, impliceert dat we politiek in termen van bestuur kunnen vatten. Er zijn geen politieke kwesties, organiserende opposities meer die de politiek als richtsnoer kan nemen. Wat overblijft om naar te streven is beleidskwaliteit. Dit maakt 'de kloof' tussen burgers en overheid dan ook een a-politieke, die slechts vraagt om een overbrugging van afstanden middels verwerving en verwerking van kennis: kennis van problemen zoals ervaren door burgers.

Tegelijkertijd zien we bij respondenten in dit onderzoek echter ook dat de veronderstelde gebrekkigheid van kennis die zij zien bij politiek en bestuur naar hun idee niet alleen leidt tot falen in de ontwikkeling van zinvol, bij de leefwereld aansluitend beleid, maar ook leidt tot verkeerde politieke keuzes. Als politici beter zouden weten, zouden zij andere keuzes maken, menen respondenten nogal eens. Terwijl zij dus bij 'de politiek' in zekere zin een 'primaat van bestuur' verwachten (ze zitten er om algemeen gedeelde problemen op te lossen) leidt die bij hen in een aantal gevallen tot een conclusie die die verwachting juist weer gelogenstraft ziet (ze maken door kennisgebrek keuzes die tegen de wil van burgers ingaan). Zij nemen dus zelf een politieke positie ten aanzien van beleid terwijl zij die in de beleidskeuzes die zij in beleid ontwaren juist weer niet zien; dit zijn politiek 'verkeerde' keuzes, maar dan gegrond in gebrekkige kennis. Met de politieke visies die zij hebben, die zij formuleren in termen van gezond verstand of moraliteit, staan zij dus 'alleen', d.w.z. zonder voor hen adequate verbinding richting de politiek die die visies, volgens de politieke theorie, voor hen zou moeten integreren, aggregeren en articuleren.

Veel analyses van de democratie die gepubliceerd zijn in de afgelopen jaren wijzen op het ontbreken van onderscheidende en coherente visies van partijen die daarmee als vertegenwoordigend kunnen gelden voor burgers die zich in zo een visie herkennen (bijv. Mair 2002, Rob 2005). In lijn hiermee zien we hier dat de respondenten in dit onderzoek de democratie niet bezien in termen van coherente en onderscheidende visies en het proces van debat, strijd en afweging daartussen. Maar terwijl die visies, en democratische processen hierin geworteld, slechts een beperkte rol spelen, zien we respondenten niet die beperktheid van mogelijkheden ter discussie stellen, maar vanuit andere oriëntatiepunten een voorstelling ontwikkelen van de politiek en 'waar het om gaat'. Hierbij stellen zij 'de politiek' tegenover 'de samenleving', in de betekenis van 'de politiek' tegenover de burgers die met het handelen van die politiek geconfronteerd worden. Het politieke gezicht

van 'de politiek' blijft vaak diffuus en arm aan betekenis; er mogen dan wel waarden in te erkennen zijn; deze waarden zijn in de verbeelding die in de verhalen van respondenten tot uitdrukking komen vaak niet zozeer uitkomst van een democratisch proces als wel bijproduct van het draaien van een statelijke machinerie die ingrijpt in het leven van mensen.

Terwijl de politiek als levende wisselwerking van herkenbare, betekenisvolle visies betrekkelijk weinig aan de orde is, zien we in de verbeelding van de democratie van burgers wel degelijk een wisselwerking van betekenisvolle opposities: die van politiek (als staat) en leefwereld. De ervaring van het ingrijpen van de politiek in de leefwereld levert wel degelijk materiaal op om betekenis te construeren en aan politiek burgerschap gestalte te geven. Klachten die we kennen uit langlopende publieke discussies, over de zorg en het onderwijs, de koopkrachtproblemen van de lagere inkomens, de bureaucratie, de grote projecten met twijfelachtige legitimiteit, en meer lokale en persoonlijke ervaringen die soortgelijke problemen laten zien, vormen hiervoor het materiaal. Het repertoire aan diagnoses om de problemen te karakteriseren kennen we ook: 'niet weten wat er leeft', 'niet luisteren'; in die zin biedt het materiaal weinig nieuws. Wat wel interessant is, is waartoe dit materiaal opgevoerd wordt. Het gaat hier niet slechts om klachten over beleid; het zijn vaak klachten met een politieke lading. Het is de democratie die faalt; de problemen worden beschreven om een meer algemene politieke miskennen van burgers aan het licht te brengen en zo de aard van het falen van de democratie te karakteriseren. En het is via beleid dat erkenning van burgers, vanuit democratische idealen, gestalte kan krijgen, en moet krijgen.

We zien daarbij ook dat respondenten voorsnog weinig boodschap hebben aan de idee dat de staat aan macht heeft ingeboet door de verspreiding van politiek en bestuur over netwerken van actoren, en verschillende met elkaar verbonden niveaus. Respondenten lijken vaak te menen dat zij 'de politiek' zonder meer verantwoordelijk kunnen houden voor beleid, zoals we bijvoorbeeld zien bij Marian en Tanya die 'de politiek' ter verantwoording roepen met betrekking tot de immigratie van Poolse werknemers. De gebrekkige integrerende en articulerende rol van politieke partijen steekt hier echter wel de kop op. De oppositie tussen politiek en leefwereld is er één van geïsoleerde, singuliere eisen die voor respondenten geen duidelijke vertaling kennen in een meer algemene visie die die eisen samenbrengt en deel maakt van de politiek – waardoor ook debat en afweging buiten de mogelijkheden vallen. Tegelijkertijd betekent dit gebrek aan politieke articulatie ook dat de singuliere eisen niet concreet als 'politiek' geformuleerd worden door respondenten. De eisen zijn voor respondenten veeleer een kwestie van gezond verstand, redelijkheid en moraliteit, 'wat ieder normaal mens toch mag verwachten'. De statelijkheid

van de politiek, zoals die zich presenteert aan respondenten, betekent aan de andere kant ook dat beleid niet tot stand komt vanuit een herkenbare politieke visie die tegenover andere visies gesteld kan worden; en daarmee is de oppositie tussen politiek en burgers er één van aan elkaar tegenovergestelde rationaliteiten, waarbij elke singuliere eis die tegenover de politiek gesteld wordt de oppositie symboliseert.

De vraag van de stabiliteit van deze constructie van opposities, die in hoofdstuk drie aan de orde kwam, kunnen we ook hier weer oppakken. Sommige voorbeelden van falen die respondenten aandragen hebben ook hier weer betrekking op actuele kwesties, als die van de stijging van ziektekosten, immigratie van Polen of de koopkracht van lagere inkomens. Tegelijkertijd gelden deze kwesties voor respondenten als voorbeelden van hetzelfde falen van rationaliteit van de politiek die andere respondenten met andere, minder met huidige en recente kabinetten geassocieerde kwesties illustreren.

Als politiek niet om afwegingen gaat maar om het behalen van resultaat, hoe dan ook omschreven, lijken de eisen grenzeloos. Toch kunnen we eisen die respondenten stellen aan de politiek niet als grenzeloos classificeren. Er is wel degelijk sprake van grenzen, en wel van grenzen die bepaald worden door de aansluiting bij de rationaliteit van gezond verstand, redelijkheid en moraliteit die respondenten zichzelf toeschrijven. In die zin wordt ook begrijpelijk hoe hoge eisen kunnen samengaan met lage verwachtingen: vanuit gezond verstand en kennis van mijn wereld, en vanuit mijn normen van democratie, zo redeneren burgers, zou ik een bepaalde uitkomst mogen verwachten; tegelijkertijd zie ik dat ik daarin teleurgesteld wordt. Dit is de 'mondigheid' of emancipatie die we zien: het is niet alleen vervelend voor mij dat mijn visie op de werkelijkheid niet als uitgangspunt genomen wordt, het is ook irrationeel en ondemocratisch.

Objectief gezien zou het ingaan op de geïsoleerde eisen van respondenten en anderen als hen waarschijnlijk leiden tot ernstige demand overload; het aanpakken van elke botsing met leefwereld-rationaliteit lijkt buiten de mogelijkheden van het systeem te vallen. Tegelijkertijd kunnen we de klachten niet als onredelijk beschouwen, in de zin dat respondenten niet onredelijk zijn in hun betoog. Vanuit hun beleving van de werkelijkheid, georiënteerd op de leefwereld als zij zijn, veelal zonder betekenisvolle aanknopingspunten met de politiek om hun redeneringen anders vorm te geven of tot andere redeneringen te komen, zijn respondenten rationele burgers te noemen, de publieke zaak serieus en betrokken tegemoet tredend, de feiten beziend en alternatief handelen identificerend met gebruik van het culturele materiaal (ervaring, kennis, begrippen, redeneringen, verhalen, beelden) dat voor hen voorhanden is.

Het uitgaan van de leefwereld door respondenten kunnen we daarmee karakteriseren als oplossing en probleem tegelijkertijd. Want respondenten kunnen voor zichzelf dan wel normen bepaald hebben voor de democratie, ze hebben daarmee aan democratie nog geen gestalte gegeven. Hun eisen blijven immers nog altijd, voor hen, ongearticuleerd in het publieke domein. De oppositie tussen politiek en leefwereld is daarmee een vorm van oriëntatie op de werkelijkheid, maar niet meer dan dat. In zekere zin lijken respondenten het zo vaak gesuggereerde verlies van het primaat van de politiek te dan ook bevestigen: klachten gelden beleid, overstijgen dit wel in de zin van politieke betekenis, maar zonder vertaling naar een gearticuleerd alternatief dat voldoende 'klachten' aggregeert en integreert om politiek werkbaar te kunnen zijn, en bruikbaar zou zijn richting gezochte erkenning. Respondenten omschrijven overheidsbeleid dan wel als tot stand komend vanuit een logica die voor hen onacceptabel is omdat die in hun leefwereld leidt tot onaanvaardbare consequenties, maar er is dus voor een aantal van de respondenten op dit moment geen sprake van een alternatief, politiek gearticuleerd, 'groot verhaal' (voor de aanhangers van de SP geldt dit wel, hierover meer in hoofdstuk vijf). Grote verhalen die circuleren, zoals die van links rondom sociaal-economische onzekerheden of die van rechts, rondom bedreigingen van immigratie, kunnen voor deze respondenten, op dit moment, niet die articulerende rol spelen. Klachten gaan dan wel vaak gepaard met een vraag om andere politieke keuzes als meer bescherming van rechten van de autochtone bevolking of bescherming van economische zwakkere groepen tegen armoede, de oppositie vanuit burgers die deze eis formuleren is in rationaliteitstermen gevat: de politiek lijkt problemen 'niet te zien' of 'niet te willen zien', of 'had andere keuzes gemaakt als ze het hadden beseft'. Soms suggereren respondenten wel dat politici handelen vanuit andere belangen dan die van burgers, maar een duidelijk gedeeld beeld van een tegenstander die vanuit identificeerbare andere ideeën of belangen opereert ontbreekt. Dit betekent overigens nog niet dat de ontwikkeling van een 'groot verhaal' waaraan burgers zich zouden kunnen binden niet zou kunnen bestaan. Het betekent dat zij dat verhaal vooralsnog niet kennen, omarmen en hanteren. We kunnen hierbij ook nog noemen dat de vraag, gesteld aan respondenten of een oprichting van een nieuwe partij of beweging of de opkomst van een nieuwe leider, die beter dan het huidige aanbod zou kunnen vertegenwoordigen op inhoud, een oplossing zou kunnen bieden voor problemen van vertegenwoordiging, nauwelijks positieve reacties bij hen losmaakte.

Maar waarom dan die oppositie in termen van rationaliteiten? Een aanknopingspunt voor het begrijpen van de centrale rol van rationaliteitsopposities

is het kloofbegrip, dat de laatste jaren zo duidelijk aanwezig is geweest in het publieke debat in Nederland. Politiek en media hebben de termen voor de oppositie tussen politiek en samenleving aangereikt aan burgers, zouden we kunnen suggereren. Maar we kunnen de wisselwerking tussen de verschillende betrokken actoren, burgers inclusief, niet reconstrueren. We weten niet of burgers tot een vergelijkbare verbeelding van de democratie zouden zijn gekomen zonder de circulatie van deze constructie in het publieke debat. Wat we wel weten is dat dit kloofbegrip een snaar raakt bij de burgers in dit onderzoek. Maar daarmee is hun invulling van het kloofbegrip in termen van rationaliteit nog niet inzichtelijk gemaakt. De data doen dat wel. We zien steeds respondenten betogen vanuit een democratische habitus, een stelsel van vaardigheden en disposities die het navigeren van de democratie voor hen mogelijk maakt, en gelijkheid en soevereiniteit zijn daarin belangrijk elementen: met hun kennis, hun vaardigheden, hun vermogen zich te verhouden tot de werkelijkheid, komen respondenten tot voor hen geldige inzichten, ook wanneer dat negatie betekent van de rationaliteit van de politiek waarmee zij zich geconfronteerd zien, en die voor hen ongekend blijft.

De vertrouwensvraag wordt hiermee overigens een relatief irrelevante. Of politici van goede wil zijn en hun best doen voor publieke belangen, of als zakkenvullende of anderszins corrupte figuren gekarakteriseerd kunnen worden volgens respondenten, doet er niet zoveel toe voor de conclusies die zij trekken. Waar rationaliteiten botsen, is falen hoe dan ook het resultaat. We zien in dit rapport dat meer vertrouwende⁴ respondenten als Jeanette, en meer wantrouwende respondenten als Henk tot vergelijkbare conclusies komen als het gaat om de vorm en achtergrond van gebreken in de verbinding met de democratie. De problematiek is er daarmee één van competenties, voeling en kennis eerder dan van kwaadwilligheid. Dit rapport is dan ook te beschouwen als een interventie in de discussie over de vraag of en wanneer gebrekkig vertrouwen een probleem is voor de democratie, bijv. als deze de instellingen en/of hun actoren geldt maar niet democratische principes (zie voor deze discussie bijvoorbeeld Norris 1999).

⁴ In het interview zijn vragen gesteld over vertrouwen in termen van vertrouwen in de inzet van politici ten behoeve van publieke belangen, zie bijlage 2.

5 Conclusie

In dit onderzoek staan twee vragen centraal: als burgers ervaren dat zij naar hun idee onvoldoende mogelijkheden hebben om een rol te spelen in de democratie, (1) hoe spelen dan beelden van de politieke werkelijkheid – de praktijken die zij zien – daarin een rol, en (2) wat zeggen die beelden ons over de normen die zij hanteren ten aanzien van hun rol in de democratie? Respondenten klagen over de gebreken van de democratie waarin politici ‘op eigen titel’ handelen, zich niet aan beloften houden, en geen eervol resultaat laten zien. Visies achter beleid, debat en afwegingen zijn in de verhalen over de gebrekkige verbinding tussen henzelf en de democratie vaak van weinig betekenis. De wijzen waarop problemen voorgesteld worden door politici, en beleidsdiscussies, lijken voor burgers problematisch te zijn niet vanuit cognitie (een niet kunnen begrijpen of weten), maar vanuit hun democratische habitus. Wat we hier zien is dat burgers voor zichzelf eenvoudige uitgangspunten hanteren - uitgangspunten die voor hen de democratie oriënteerbaar maken. Zie ik dat politici uitgaan van wat ik/de mensen belangrijk vinden? Zie ik dat zij zich aan beloften houden? Zie ik resultaat? Zie ik dat zaken die goed zouden moeten gaan ook goed gaan? Zie ik dat de werkelijkheid (zoals ik die zie), ook uitgangspunt van de politiek is? De praktijken die zij zich verbeelden, en waaraan zij betekenissen toekennen die er toe doen, zijn praktijken die voor hen kenbaar zijn. Aan die kenbaarheid zitten grenzen, en veel blijft dus buiten beeld. We horen, onder politici en bestuurders nogal eens de klacht dat burgers vragen om een (onrealistische) ‘versimpeling’ van problematiek. We zien onder respondenten in dit onderzoek wel een oriëntatie die hierop lijkt aan te sluiten, maar het gaat dan toch net niet helemaal over de probleemanalyses en oplossingen die politici aan hen presenteren.

Stellen dat deze burgers ‘niet door kennis gehinderd’ tot hun verbeelding van de democratie komen zou hen tekort doen. Zij redeneren immers wel degelijk vanuit kennis van het functioneren van de democratie, zowel voor waar het gaat om hun oriëntatie op de instellingen, als hun verbeelding van de wijze waarop de instellingen zich tot hen zouden moeten verhouden. Zij zien algemeen aanvaarde democratische normen (werken vanuit agendapunten, leiderschap, resultaat) met voeten getreden worden, en zij zien hun voor hen valide kennis van de leefwereld miskend worden.

De normen die burgers met hun klachten uitdrukken zijn die van gelijkheid en soevereiniteit. En vanuit deze normen komen respondenten tot identificatie van praktijken die voor hen de democratie oriënteerbaar en

betekenisvol maken. Burgers reclaimen middels hun klachten dus algemeen gedeelde democratische idealen. En daarmee hebben we iets nieuws geleerd over de wijze waarop burgers zich tot de democratie verhouden. Sinds jaren overheersen in de literatuur over ontwikkelingen in verhoudingen tussen burgers en de representatieve democratie termen van verval, zowel in Nederland als daarbuiten. Vanuit deze conventionele waarheden bezien is het zelfvertrouwen waarmee deze ontevreden burgers zich tegenover de democratie verhouden verrassend te noemen. Als we uitgaan van de politicologische en bestuurskundige literatuur, delen zij immers een politieke en bestuurlijke werkelijkheid die sterk ingeboet heeft aan oriënteerbaarheid. Als we naar de ontevreden burgers in dit onderzoek kijken zien we niet de onzekerheid en verwarring die we aan de hand van de crisis-suggesties zouden verwachten. Burgers mogen dan wel oriëntatiepunten verloren zijn, in de zin dat zij (objectief gezien) veel waarop zij konden varen verloren zijn, voor zichzelf zien zij echter wel degelijk ijkpunten aan de hand waarvan zij tot hun bepaling van verbinding met de democratie komen. Als het gaat om het functioneren van de democratische instellingen hanteren zij normen die voor hen dus de democratie oriënteerbaar maken. De ondoorzichtigheid van partij- en coalitiepolitiek leggen zij naast zich neer. Als het gaat om de wijze waarop die instellingen zich tegenover hen verhouden, stellen zij zelf-beleefde of gekende problemen van beleid, als zodanig geïdentificeerd aan de hand van normen van rationaliteit geldig in de leefwereld, centraal. De zo vaak beschreven toegenomen complexiteit van politiek en bestuur wordt ook hierbij grotendeels genegeerd. De rationaliteit van 'de politiek' (waar zij vaak ook allerlei (semi-)overheidsinstellingen onder scharen) geldt voor veel van de respondenten als goeddeels onkenbaar en ongeldig, en deze rationaliteit en de context waarin die tot stand komt maakt dus ook maar zeer beperkt deel uit van de verbeelding van verbinding en problemen daarbij zoals respondenten die zien.

Deze burgers mogen dan wel 'objectief' gezien, politiek onderdak verloren hebben, omdat het huis verbrokkeld is en onherkenbaar geworden, zij bepalen eerder voor zichzelf (opnieuw) wat wonen is dan dat zij de moeizaam te navigeren berg kruimels als hun nieuwe thuis leren aanzien. Steeds weer zien we dat het ontbreken van grote verhalen, en de ondoorzichtigheid van structuren en processen voor de beleving van verbinding dan wel een probleem mag zijn, het is niet een probleem zonder oplossing – voor zover het gaat om te komen tot oriëntatie op de politieke werkelijkheid. Als grote verhalen niet voorhanden zijn, en de werkelijkheid te complex om er iets van te vinden, dan doen we het zonder grote verhalen, en zonder grip op die complexe werkelijkheid. Betekenis zoals die zich wel aandient, en kennis van

wat wel kenbaar is, is dan voldoende; dat wil zeggen, voldoende om tot oriëntatie te komen op die werkelijkheid, en een oordeel uit te spreken over de mogelijkheid om verbinding met de democratie te ervaren. Maar deze oriëntatie op de democratie, die politiek dicht bij huis zoekt, in duidelijkheid en beleefbare betekenis en erkenning, ziet zich geconfronteerd met een politieke praktijk die daar niet aan tegemoet komt. Met andere woorden, respondenten kunnen veelal geen verbinding met de democratie ervaren op de manier waarop zij dat graag zouden willen, volgens de normen die zij hiervoor hanteren.

Deze emancipatie is een zaak van attitude. Voor deze emancipatie als attitude is geen speciale expertise nodig, of sociaal kapitaal, of handelen. Maar aanwezigheid van deze emancipatie als attitude betekent nog geen emancipatie als ervaring, integendeel – en die ervaring is uiteindelijk waar het om gaat. Respondenten constateren immers dat de democratie niet op hun emancipatoire uitgangspunten is ingesteld. Want de politiek houdt niet voldoende vast aan agendapunten, leiderschap pakt niet voldoende door en staat niet dicht bij de mensen, resultaat is onvoldoende ervaarbaar en de leefwereld is voor de politiek onvoldoende uitgangspunt, stellen zij vast. Zij weten hoe zij mee willen tellen, en constateren gelijk vast dat dat meetellen niet aan de orde is.

Beperkingen

Dit onderzoek is een verkenning, bedoeld om te onderzoeken of de wijze waarop ontevreden burgers de democratie verbeelden ons iets kan leren over die onvrede, en wat dat dan zou kunnen zijn. De resultaten kunnen ons iets vertellen over die verbeelding in de zin dat het ons op ideeën kan brengen, en enige indicaties kan geven over de kwestie. Maar niet meer dan dat. Bij een populatie van 20 zijn zelfs de meest heldere conclusies toch vooral hypothesevormend te noemen, en op zijn best een aansporing tot vervolgonderzoek. De populatie bestond verder niet alleen uit slechts 20 personen, deze waren qua profiel niet representatief te noemen voor burgers in Nederland die ontevreden zijn over de democratie. Zo waren er slechts enkele laagst-opgeleiden in de populatie. Dat deelname het uitgebreid één op één met een onderzoeker bespreken van politiek behelsde kan hieraan bijgedragen hebben; potentiële respondenten zouden hierdoor geïntimideerd kunnen zijn. Verder ontbraken, om vooralsnog onduidelijke redenen, aanhangers van de PVV, terwijl deze partij juist relatief veel aanhang lijkt te verwerven onder burgers die ontevreden zijn over de democratie. Hetzelfde geldt voor de aanhang van Rita Verdonk. De interviews vonden dan wel plaats in november en december 2007, vóór de lancering van Trots op Nederland, Rita Verdonk was wel degelijk politiek zichtbaar in die periode. Een belangrijke categorie

ontevreden burgers lijkt hier dus gemist te zijn.⁵ Verder zijn linkse partijen verhoudingsgewijs sterk vertegenwoordigd in de populatie. Deze beperkingen hebben overigens een onverwacht voordeel: de data suggereren dat er neigingen tot populistische politiek te constateren zijn over grenzen van politieke voorkeur heen, en ook buiten de groep burgers waar we die direct verwachten (aanhangers van Wilders en Verdonk).

Een andere belangrijke beperking is dat in dit onderzoek primair gezocht is naar overeenkomsten tussen respondenten. Verschillen tussen hen zijn grotendeels genegeerd, behalve dan waar het ging om het constateren van overeenkomsten in weerwil van verschillen. Tegelijkertijd zijn verschillen ontegenzeggelijk van betekenis hier. We zien een grote diversiteit in de data. Kunnen we individuen als Astrid, die op zoek is naar leiders die ‘zeggen waar het op staat’, en Rita Verdonk nog het meeste als haar vertegenwoordiger ziet, wel zinvol gelijkstellen aan Kasper, D66-er in hart en nieren? Heeft Inge, die vooral klaagt over het gebrek aan aandacht voor problemen van armoede en werkloosheid waarmee zij zich geconfronteerd ziet, wel iets gemeen met Henk, die de politiek meer vanuit onafhankelijkheid tegemoet treedt en zich boos maakt over top-down aangestuurd ingrijpen in het onderwijs en andere maatschappelijke domeinen vanuit de landelijke politiek? In dit rapport is dan wel geconstateerd en onderbouwd dat deze burgers belangrijke elementen in hun verbeelding van democratie delen, en dat dat maakt dat we hun verhalen in hun overeenkomsten kunnen beschouwen, hun diversiteit, die ook politiek betekenisvol is, is daarmee aan de kant geschoven.

Tenslotte is ook de relatie tussen ontevredenheid over verbinding met de democratie, en de aard van de normen die we burgers hier zien hanteren, niet vastgesteld in die zin dat we niet weten of burgers die meer tevreden zijn over hun verbinding met de democratie, andere normen hanteren, of misschien dezelfde, maar tot andere conclusies komen met betrekking tot de vraag of verbinding met de democratie mogelijk is. Er lijken, afgaand op ander onderzoek, toch ook heel wat burgers te zijn burgers die betere mogelijkheden zien om in de democratie ‘mee te tellen’. Zien zij dan die democratie heel anders? Of zien zij de democratie op vergelijkbare wijze maar zien zij daarnaast mogelijkheden om daar op een voor hen meer bevredigende manier mee om te gaan?

⁵ Het is mogelijk dat sommige respondenten meer sympathie hebben voor Wilders en Verdonk dan zij in het interview, (om reden van sociale wenselijkheid) wensten aan te geven.

Ook is niet vast te stellen vanuit dit onderzoek of ook niet andere normen bestaan onder ontevreden burgers in Nederland die bijdragen aan ontevredenheid over democratische praktijken.

Dat we in dit onderzoek een democratische habitus constateren onder ontevreden burgers wil, bijvoorbeeld, nog niet zeggen dat de tendensen richting afwijzing van de democratie die soms door andere publicaties (e.g. Van Den Brink 2003; Rob 2006), gesuggereerd worden niet bestaan.

Vervolgonderzoek

Meerdere vragen voor vervolgonderzoek dienen zich daarmee aan. Op de eerste plaats zou een groter opgezet vervolgonderzoek dat ons meer kan leren over de representativiteit van de resultaten en deze verder kan uitdiepen meer zekerheid bieden over de houdbaarheid en aard van de uitkomsten. De vraag of meer tevreden burgers dan andere normen hanteren, of met dezelfde normen tot andere conclusies komen, is dan een primaire; ook voor de ontwikkeling van democratische vernieuwingen. Verder kan in een vervolgonderzoek meer aandacht komen voor verschillen tussen ontevredenen, die immers vaak heel verschillende relaties hebben met de politiek. Een uitkeringsgerechtigde die ervaart dat de overheid blind is voor zijn zorgen deelt dan wel een visie op opposities in rationaliteit met een verpleegkundige die klaagt over de bureaucrativering van de zorg; de conclusies en de mogelijke gevolgtrekkingen voor politiek en bestuur kunnen in belangrijke opzichten toch echt andersoortig zijn. Maar ook de hierboven al genoemde vraag rondom de mogelijkheid van andere (mogelijk minder democratische) houdingen ten aanzien van de democratie die kunnen bijdragen aan onvrede over de politiek zou hier relevant zijn.

Een vraag over vervolg van een andere orde is die van de mogelijke betekenis van de resultaten van dit onderzoek voor de praktijk van politiek en bestuur (die ook weer onderzoeksvragen opwerpt). Een reflectie hierop volgt nu.

Betekenis voor de praktijk?

Als burgers verbinding 'dicht bij huis' zoeken, in directe vertegenwoordiging, leiderschap dat zij kunnen volgen, ervaarbaar resultaat en verbinding van rationaliteiten, is de uitdaging aan de politiek er één met vele dimensies. De klachten gelden immers de instellingen, processen en uitkomsten van de democratie. Vanuit deze onderzoeksresultaten laten zich dan ook moeilijk eenvoudige oplossingen destilleren. Wat we wel kunnen leren uit deze resultaten is dat de oppositie tussen de politiek en ontevreden burgers er één is die vanuit democratisch georiënteerde burgers logisch kan zijn, en waarop

antwoorden vanuit de democratische instellingen mogelijk zijn. Wanneer we begrijpen hoe burgers de politiek zien, in welke zin zij zich tekort gedaan voelen door die democratie, als democraten, kunnen wegen tot democratische vernieuwing denkbaar worden die daadwerkelijk bij die beleefde tekortkomingen aansluiten.

Om te beginnen met de verbeelding van burgers rondom het functioneren van de instellingen besproken in hoofdstuk drie: deze analyse biedt hier allerlei aanknopingspunten toe. De normen die we daarin terugzien zijn immers niet direct problematisch voor onze democratie qua normen, maar vormen eerder een selectie die de democratie voor burgers oriënteerbaar maakt. Een grote uitdaging hier lijkt wel te liggen in de omgang met complexiteit die we onder deze burgers zien, of beter gezegd: het uitblijven daarvan. Het verlies aan betekenis van de politieke partij als vertegenwoordigend zien we bij deze respondenten bevestigd. Tegelijkertijd maken ze er geen probleem van dat ze graag gerepareerd zouden zien. De roep is er niet één om een 'betere' partij, die wèl duidelijk een pakket aan ideeën vertegenwoordigt. In die zin bieden de normen die respondenten laten zien geen blauwdruk of zelfs maar perspectief aan voor versterking van de representatieve democratie. Een fundamentele vraag is hier of stappen ten behoeve van versterking van de democratie hier zou moeten uitgaan van acceptatie van deze verbeelding, en inzetten op de oriëntatiepunten die deze burgers hanteren, juist de strijd ermee aan zou moeten gaan om deze oriëntaties te veranderen, of dat juist ingezet zou moeten worden op alternatieve oriëntaties, meer of minder ingaand op problemen van democratie zoals burgers die ervaren. Alledrie is ook mogelijk.

Vanuit acceptatie zouden politici, bestuurders, beleidsmensen en communicatiespecialisten zich kunnen richten op anders handelen en communiceren met betrekking tot agendapunten of resultaat, of de ontwikkeling van passende leiderschapsstijlen. Ten behoeve van bestrijding, meer uitgaand van idealen van maakbaar burgerschap en/of maakbare politiek, zou men juist in kunnen zetten op het meer oriënteerbaar maken van de politiek voor burgers waar die oriënteerbaarheid gebrekkig lijkt te zijn, dan wel het helpen ontwikkelen van alternatieve oriëntaties. Waar het gaat om maakbaar burgerschap kunnen we denken aan zaken als uitbreiding van praktijken van transparantie en verantwoording, 'actieve openbaarheid' en civic education. Waar het gaat om maakbare politiek kunnen we denken aan partijpolitieke vernieuwingen die zouden kunnen helpen 'maken dat er weer wat te kiezen valt' (daarbij niet zozeer uitgaand van het probleem van gebrekkig onderscheid tussen partijen als wel gebrekkig herkenbare verbinding tussen partijprofiel en overheidsbeleid). Waar het gaat om inzetten op alternatieve

oriëntaties, bijvoorbeeld meer de verspreiding van politiek en horizontalisering van bestuur als uitgangspunt nemend, kunnen we denken aan stimulering van beleidsgerichte participatie (waar in Nederland nu al veel op ingezet wordt), de ontwikkeling van een meer politiek georiënteerde everyday politics (Boyte 2005) die burgers en politiek samenbrengt op een voor burgers meer ‘alledaags’ niveau waarop zij politieke betekenis ervaren, of deliberatieve democratie (Wagenaar en Hajer 2003). Hier is niet de plek om op al deze mogelijkheden in te gaan. Het bovenstaande is eerder bedoeld om duidelijk te maken dat elk van deze mogelijke denk- en handelrichtingen en andere relatie met de empirische werkelijkheid impliceert.

De verbeelding van burgers over de wijze waarop de politiek zich tot hen zou moeten verhouden, behandeld in hoofdstuk vier, biedt uitdagingen op een soortgelijk tamelijk fundamenteel niveau. Wat te doen met de rationaliteitsoppositie die uitgaat van een beeld van de politieke werkelijkheid die evenmin een eenduidig perspectief op democratische vernieuwing aan lijkt te bieden? Wat zijn hier de politieke en/of bestuurlijke uitdagingen? Hoe kunnen deze uitdagingen aangepaan? Vanwege de actualiteit van de oppositie tussen politiek en samenleving in de Nederlandse politiek van de afgelopen jaren, en de betekenis die dit onderzoek voor ons begrijpen van deze oppositie kan hebben, gaan we hier dieper op dit punt in.

De rationaliteitsoppositie als politieke en bestuurlijke uitdaging

Respondenten dragen klachten over velerlei beleid aan, gegrond in eigen ervaringen als uitkeringsgerechtigde, verzekerde of docent, of in discussies in de media, om de gebreken in hun verbinding met de democratie die zij zien te illustreren en onderbouwen. De vraag waarom respondenten klachten betreffende een of enkele beleidsmaatregelen presenteren om daarmee iets te zeggen over hun verbeelding van gebrekkige verbinding met de democratie in meer algemene zin kunnen we op basis van dit onderzoek niet beantwoorden; we kunnen alleen constateren dat het gebeurt. Maar dat betekent niet dat er geen aanknopingspunten zijn, geen mogelijkheden om tot hypothesevorming op dit terrein te komen. Hiervoor kunnen we teruggrijpen op Taylor, maar ook is hier het werk van Laclau interessant.

Als we Taylors concept van de sociale verbeelding hierop loslaten, kunnen we suggereren dat burgers niet anders kunnen dan wijzen op wat naar hun normen misgaat. De sociale verbeelding is namelijk een vanzelfsprekendheid, too obvious to mention, en geen theorie die burgers hanteren om op de werkelijkheid te reflecteren. Burgers worden voortdurend met velerlei beleid geconfronteerd dat ingrijpt in hun leven. We kunnen vermoeden dat veel daarvan niet bewust ervaren wordt als aansluitend bij de normen van

democratie die deze burgers hanteren. Een burger zal bij beleid dat aansluit bij democratische normen die hij of zij hanteert dit meestal niet expliciet constateren en analyseren. Bijvoorbeeld: het lijkt onwaarschijnlijk dat bij invoering van nieuwe regelgeving die als logisch en verdedigbaar wordt ervaren burgers actief tot de conclusie komen dat er op een goede manier tot een besluit is gekomen. Niet alleen is dat proces voor hen niet kenbaar, het is ook dat het kloppende een zekere vanzelfsprekendheid heeft die niet uitnodigt tot reflectie. Het lijken toch vooral de gevallen waarin normen en waargenomen praktijken botsen te zijn waarin de normen vooral tot explicitering kunnen komen, zouden we in ieder geval kunnen suggereren. Wanneer wij burgers vragen naar hun mening over het functioneren van de democratie lijken zij dus niet over te kunnen gaan tot een algemene evaluatie van alle instellingen, processen en uitkomsten waar zij bekend mee zijn of ervaring mee hebben of die voor hen speciale betekenis hebben, om dan vervolgens te constateren dat de boel voor 63% deugt en voor de rest niet, en wel op de volgende punten. Dit lijkt overigens een relevante kwestie voor vervolgonderzoek.

Maar stel dat dit klopt: hiermee hebben we alleen een mogelijke indicatie van een antwoord op de vraag waarom er zoveel geklaagd wordt – niet op de vraag waarom die klachten zo een belangrijke rol lijken te spelen in de verbeelding van gebreken in verbinding met de democratie zoals respondenten die ervaren. Respondenten presenteren de klachten immers ter illustratie en onderbouwing van een voor hen als meer algemeen geldend probleem – de klachten zijn deficiënties die een breed opgeval probleem karakteriseren, gedefinieerd door botsende rationaliteiten. Het lijkt daarbij ook zo te zijn dat de illustraties van falen waar burgers mee komen niet zomaar voorbeelden zijn van meer algemeen falen, als zodanig ook daadwerkelijk ervaren door burgers, maar als constituerend voor een geconstrueerde oppositie tussen politiek en burgers (verg. Laclau 2005a, 2005b).

Laclau's theorie over populisme maakt de politieke lading die we in de klachten kunnen ontwaren, verklaarbaar, en biedt daarom een aansluitende relevante kwestie voor vervolgonderzoek. We spreken hier dan wel over individuele burgers, en niet over een populistische partij of beweging, maar ook deze burgers hanteren in zekere zin een politiek discours dat populistische elementen in zich draagt. Volgens Laclau is er sprake van populisme als aan een aantal voorwaarden is voldaan:

We...have populism if there is a series of politico-discursive practices constructing a popular subject, and the precondition of the emergence of such a subject is...the building up of an internal frontier dividing the social

space into two camps. But the logic of that division is dictated...by the creation of an equivalential chain between a series of social demands in which the equivalential moment prevails over the differential nature of the demands. Finally, the equivalential chain cannot be the result of a purely fortuitous coincidence, but has to be consolidated through the emergence of an element which gives coherence to the chain by signifying it as a totality (Laclau 2005b:43-44)

Als we de klachten van burgers, Taylor volgend, kunnen zien als sleutels tot normen (die zij aangetast zien), kunnen we de klachten van burgers over de democratie dan ook beschouwen als social demands, samengebracht in een equivalential chain, een begrippenstelsel waaronder diverse door burgers aan de politiek gestelde eisen geschaard kunnen worden? Voor Laclau staat, net als voor andere populisme-theoretici, de constructie van een oppositie tussen politiek en bevolking centraal. Dat deze burgers vatbaar zijn voor een dergelijke constructie lijkt plausibel, zij hanteren deze oppositie immers zelf voortdurend. Een conclusie van dit onderzoek is dan ook dat er een voedingsbodem lijkt te bestaan voor populisme over politiek-inhoudelijke grenzen heen: we zien de hantering van een politiek-leefwereld oppositie onder kiezers met heel verschillende politieke voorkeuren. Aan een belangrijke tweede voorwaarde voor populistische politiek is echter slechts ten dele voldaan: de constructie van wat Laclau een equivalential chain noemt. Voor Laclau is de creatie van deze equivalential chain een essentiële stap in het samenbrengen van hoe dan ook heel diverse demands. Waar sommige andere theoretici populistische politiek definiëren naar inhoud (bijv. rechts-populistische politiek), stelt Laclau equivalenties als inhoudelijk element centraal. Via de creatie van een equivalential chain kunnen verschillen tussen eisen die burgers stellen en die zij niet ingewilligd zien door het regime, wegvallen, en kan een ervaring van politieke articulatie tot stand gebracht worden, vanuit een dan inhoudelijk geworden oppositie tussen 'macht' en underdog. Populisme is inhoudelijk daarom noodzakelijkerwijs vaag; de vaagheid is geen zwakte maar noodzaak (Laclau 2005a: 98). Tegelijkertijd is die articulatie een belangrijke stap.

Equivalential relations would not go beyond a vague feeling of solidarity if they did not crystallize in a certain discursive identity which no longer represents democratic demands as equivalent, but the equivalential link as such. It is only that moment of crystallization that constitutes the 'people' of populism. What was simply a mediation between demands now acquires a consistency of its own. Although the link was originally ancillary

to the demands, it now reacts over them and, through an inversion of the relationship, starts behaving as their ground. Without this operation of inversion, there would be no populism (Laclau 2005a: 93).

En het is deze stap voor veel van de respondenten in dit onderzoek nog niet heeft plaatsgevonden, of in ieder geval niet als zodanig erkend wordt door hen. De aanhangers van Marijnissen en de SP zien hun visie op de oppositie tussen rationaliteiten wel tot uitdrukking komen in vertegenwoordiging, via deze partij en zijn leider die naar hun idee ‘wel naar de mensen luisteren’. Voor de andere respondenten geldt dat niet. Bij hen zien we klachten die, buiten de politiek-leefwereld oppositie, geen gemeenschappelijke noemer en vertegenwoordiger hebben. We vinden bij hen tot op zekere hoogte een articulatie in termen van een equivalential chain, te weten die van een oppositie van rationaliteiten. We zien een habitus van ‘gezond verstand’ die de visie en kennis van ‘de mensen’ tot uitdrukking kan brengen, zoals we die vaak zien bij populistische bewegingen – alleen is er, voor een deel van deze burgers, geen sprake van een politieke partij, beweging of leider die de singuliere klachten, geconstrueerd als gegrond in het gezonde verstand, symbolisch weet te verenigen in een politieke identiteit waarin zij zich kunnen herkennen. We vinden dus geen articulatie van de beleefde oppositie terug in de politieke arena, in ieder geval niet op een wijze die voor respondenten kan gelden als vertegenwoordigend. Het ‘consensusmodel’ van de Nederlandse politiek is voor hen, voor zover het gaat om de oppositie van rationaliteiten, wel en tegelijkertijd niet doorbroken: doorbroken in de zin van de constructie van de oppositie; niet doorbroken in de zin dat de oppositie politiek zwak gearticuleerd is. En uiteraard kunnen we hier ook vaststellen dat, in lijn met deze zwakheid, zelfs de articulatie in termen van rationaliteiten zelf, in dit rapport een analytische constructie van de onderzoeker is. Respondenten benoemen de problemen eerder in termen van domheid, eigengereidheid, toeval, onkunde, onwetendheid en zinloosheid. Voor hen blijft de articulatie van hun visie voorsnog dus steken in een vage en voorsnog tandeloze solidariteit van ‘de mensen’ tegenover de politiek. De eisen blijven daarmee geïsoleerd, op zichzelf staan, zonder echte vertaling die voor hen kan werken in de politieke arena. Wat de singuliere eisen met elkaar gemeen hebben is slechts de rationaliteitsbotsing, die zich steeds weer anders manifesteert. In veel gevallen presenteren de respondenten zich ook als burger die met zijn of haar grief alleen staat tegenover de politiek, waarin klaarblijkelijk het probleem geen erkenning vindt. In sommige gevallen gebeurt dit nog wel, zoals in het geval van Inge die bepleit dat ‘ze Jan Marijnissen vaker aan het woord zouden

mogen laten', omdat hij 'wel naar de medemens luistert'. 'De mensen' is dan ook een vruchtbare term hier, die velerlei eisen onder zich kan scharen, en de ervaring van politieke articulatie en 'herkenbare politiek'⁶ kan bieden. Maar 'de mensen' is hier, voor Inge, een ingevuld begrip: 'de mensen' zijn de mensen die sociaal-economisch zwakker staan en bij wie, bijvoorbeeld, de klappen van kostenstijgingen hard aankomen. Voor veel andere respondenten kan een categorie als 'de mensen' wellicht ook een vruchtbaar begrip zijn dat diezelfde ervaring van politieke articulatie en herkenbare politiek biedt, maar dan wel met een andere invulling. Marijnissen kan hen niet bieden wat hij Inge wel biedt. Maar ook Nederlandse politici die expliciet vanuit een oppositie tussen politiek en samenleving opereren, slaan wat dit betreft de plank mis volgens respondenten in dit onderzoek. Geert Wilders, die in zijn optreden regelmatig opposities tussen de gevestigde politiek en zijn eigen visie en organisatie construeert, op zowel inhoudelijke gronden als waar het gaat om politieke stijl, en van daaruit redeneert, wijzen zij grotendeels af als hun representant. Hiervoor voeren zij verschillende redenen aan. Vaak gaat het om het gebrek aan respect voor de democratische grondslagen van onze samenleving dat zij bij hem ontwaren, en/of zijn 'te radicale' standpunten en wat hen betreft stuitende wijze van optreden. Soms gaat het ook expliciet om Wilders' wat hen betreft gebrekkige articulatie van grieven jegens 'de politiek', met zijn primaire focus op het thema van de Islam. Zoals Harry het ziet:

Die hele toestand wat hij van plan is met grenzen sluiten, niemand er meer inlaten. Wat nog meer? Alle Moslims weg, geloof ik of liever nog dood. Koran verbranden, zulke dingen! En ik heb nog nooit wat positiefs gehoord want het gaat echt alleen maar daarover. Hij heeft het nog nooit over ouderen gehad! Of over... ja, hij heeft wel als het populair is, een populaire uitspraak over files en zo. Maar wil hij dan doen? Zulke dingen. Er zit niet zoveel in.

Ruud sluit zich hierbij aan:

Wilders, dat is vaak zo eenzijdig. Tenminste wat er in de media komt. Dat is eenzijdig, dat gaat over één ding. Het gaat over Moslims en over de Koran en weet ik veel allemaal. En dat vind ik bij Verdonk ook een beetje, dat ging over integratiebeleid. En daarmee heb je eigenlijk maar één ding wat je van die mensen ziet. Je ziet niet het hele brede vlak waar ze verder voor staan. Het gaat altijd maar over één ding.

Geert Wilders wordt daarmee dus als vertegenwoordiger gediskwalificeerd. Terwijl Rita Verdonk ook veel positieve reacties krijgt van respondenten, met name als het gaat om haar leiderschapsstijl, geldt ook zij op inhoudelijke gronden voor veel respondenten als ongeschikt om hen te vertegenwoordigen. Hierbij gaat het meestal niet, zoals bij Ruud, om eenzijdigheid, maar meer in algemene zin om het falen om tot articulatie van een vertegenwoordigende visie te komen.

Els: als ik naar een Rita Verdonk kijk, of als ik naar een Wilders kijk, die zijn zo met hun eigen denkbeelden bezig en dat is niet het hele maatschappelijke stuk. Ik denk niet dat ze zozeer vanuit de groep, vanuit de samenleving spreken als wel alleen maar uit zichzelf. En daarin is hun eigen gewin belangrijker. Zo voel ik dat... Bij Rita Verdonk heb ik dat gevoel dat ze heel erg met haar eigen roem en glorie bezig is en iedere keer maar weer de aandacht trekt naar zichzelf toe. En dan gaat het dus over haar en niet over waar we met zijn allen aan bezig zouden moeten zijn.

Krista: Verdonk en Wilders die zijn op de één of andere manier charismatisch, maar die vind ik te veel charismatisch naar zichzelf toe. En niet naar wat ze uit willen dragen. Dat gaat gewoon om de persoon. Als ik naar Wilders kijk en Verdonk, die zijn te veel op zichzelf gericht... daar heb ik niet het idee bij, die zouden het fantastisch leiden, nee helemaal niet.

Rita Verdonk presenteert zich regelmatig als een politica die vanuit de samenleving, 'de mensen' de politiek benadert, en stelt daarbij die samenleving voor als zich oppositioneel verhoudend tot de politiek. Hoewel zij bij respondenten in dit onderzoek vooral hoge ogen gooit met haar 'standvastigheid', blijft de invulling van het begrip van 'de mensen' weinig herkenbaar voor de meesten van hen. Zij slaagt er dus vooralsnog niet in bij deze respondenten om hun klachten en eisen samen te brengen en te articuleren in een aansprekende visie.

Dit betekent dus niet dat populistische politiek geen snaar zou kunnen raken bij deze respondenten, integendeel; het lijkt eerder zo te zijn dat de rationaliteitsoppositie of niet opgepikt is door de politiek, of niet op een wijze die de diverse 'klachten' op een voldoende resonerende wijze samenbrengt. Nuancerende opmerkingen over de mogelijkheid van steun voor populistische politiek zijn hier overigens wel op hun plaats. De beleefde oppositie tussen 'de politiek' en de leefwereld is zeker niet bij iedere respondent even sterk aanwezig of bepalend voor hun beleving van mogelijkheden om verbinding met de democratie te ervaren. Kasper, bijvoorbeeld,

identificeert zich sterk met de politieke stijl van Alexander Pechtold en met standpunten van D66. Hij klaagt dan wel over onderwijspolitiek, stellend dat onderwijspolitiek ‘vanuit de praktijk’ gestalte moet krijgen, en niet ‘vanuit Den Haag’ opgedrongen moet worden, maar deze voorstelling van strijd tussen rationaliteiten bepaalt niet volledig Kaspers perspectief op de democratie. Bij Hans, daarentegen, zien we deze oppositie tussen rationaliteiten een meer bepalende rol spelen – hij past deze oppositie meer algemeen toe, suggererend dat burgers ‘zich in geen enkele partij herkennen’, en dat in algemene zin gesteld kan worden dat ‘ze’ er voor zichzelf zitten. We zien Hans een constructie van oppositie tussen rationaliteiten ook toepassen op verschillende terreinen, van ziektekostenverzekeringen tot defensie. De oppositie tussen rationaliteiten speelt dus niet bij elke respondent dezelfde rol, en er is ook geen reden om te denken dat een articulatie van de klachten die we hier zien in een equivalential chain ook bij respondenten per se tot verandering van politieke voorkeur zou leiden.

Maar de vraag is ook in hoeverre een dergelijke articulatie, in aansprekende termen, de gevoelens van gebrekkigheid van de democratie zou wegnemen. Voor Laclau ligt de oppositie tussen macht en underdog aan de basis van elke populistische politiek en articulatie in termen van een equivalential chain neemt deze niet weg, maar maakt deze juist mogelijk. De hele idee van de politiek als handelend vanuit een andere, ongeldige rationaliteit hoeft zeker niet weggenomen te worden door vertegenwoordiging van een wel-geldige rationaliteit in de politieke arena. We zien dan ook dat sommige respondenten wel degelijk politieke articulatie van hun klachten ervaren, maar dat die maar van beperkte betekenis is in hun beleving van ‘de politiek’; ook bij hen blijft de oppositie tussen geldige en ongeldige rationaliteiten centraal in hun beleving. Zo zien we dat Sylvia, Inge, en Krista, enthousiast SP-aanhangers, in hun verhalen laten zien dat zij zich overgeleverd voelen aan de onnavolgbare en illegitieme praktijken van ‘de politiek’ zoals we dat ook zien bij respondenten die geen politieke vertegenwoordiging ervaren, zoals Marian en Astrid.

Maar het gaat toch over beleid?

De populistische route is er dus één die mogelijk meer ervaring van vertegenwoordiging zou kunnen bewerkstelligen, maar nog niet de spanning tussen politiek en burgers hoeft weg te nemen. Een andere mogelijk te bewandelen route, die van het ingaan op de klachten over beleid om ze weg te nemen, is evenzeer met voetangels bezaaid. Nog afgezien van het probleem van demand overload kunnen we de vraag stellen of tevredenheid over beleid ook zal leiden tot tevredenheid over de politiek. Bovens en Wille (2006) stellen,

op grond van bestaand onderzoek, dat er vaak geen rechtstreeks verband is tussen tevredenheid over overheidsprestaties en vertrouwen in die overheid. En de data in dit onderzoek geven in ieder geval de suggestie dat respondenten niet tot hun negatieve conclusies lijken te komen op grond van een rationele afweging over prestaties van de overheid op de terreinen waarop zij met overheidsbeleid te maken krijgen. We kunnen er op grond van dit onderzoek geen sluitende uitspraken over doen, maar het lijkt dat singuliere klachten eerder constituerend werken kunnen voor de discursieve constructie van een oppositie tussen politiek en samenleving. Het lijkt dus de vraag in hoeverre met 'beter beleid' het denken in termen van opposities doorbroken zou kunnen worden.

Hierbij aansluitend: in de verhalen en pleidooien van respondenten zien we steeds weer de wens om 'gehoord' te worden centraal staan. Zij lijken zich daar mee aan te sluiten bij pleidooien voor participatieve democratie. Het is echter de vraag of aan de norm van 'gehoord worden' tegemoet gekomen kan worden via praktijken van participatieve democratie die gericht zijn op het geven van een stem aan verschillende belangen en perspectieven, deliberatie of dialoog. De verbeelding van gehoord worden gaat ook hier weer uit van een oppositie tussen 'de politiek' en 'de mensen' en gaat om een rechtstreekse invloed van de werkelijkheidservaring ten aanzien van kwesties die de bevolking, ongedifferentieerd, zou hebben.

Dit betekent niet dat het nastreven van bij de leefwereld aansluitend beleid, zoals nu op vele plaatsen in Nederland gepleegd wordt, geen goede zaak zou zijn. De respondenten, vanuit hun ervaringen als gewone burgers, formuleren klachten over beleid die nauw aansluiten bij analyses binnen het bestuur zelf en de academische discussies over bestuur. De gebrekkige mogelijkheden van politiek en bestuur om in te spelen op ontwikkelingen in de samenleving; de slechte toepasbaarheid van grote plannen in de praktijk - we hebben het langs zien komen in de verhalen in dit rapport (zie verder ook Meurs et al. 2006). Maar beter beleid, dat wil zeggen: beleid dat beter in staat is in te spelen op problemen zoals die zich voordoen, en verbetering in kwaliteit van leven kan bewerkstelligen, hoeft nog geen betere ervaring van verbinding met de democratie te betekenen. De veronderstelde rationaliteitsproblematiek suggereert een centraliteit van beleid, impliceert dat we politiek in termen van bestuur kunnen vatten. En inderdaad zien we dat respondenten in hun klagen over de democratie steeds weer spreken over beleid, en niet over strijd tussen visies en hun vertegenwoordigers. Beleidskwaliteit geldt als onproblematisch, wat een 'goede beslissing' zou zijn in een specifieke context ligt steeds voor de hand, zonder dat sprake is van identificatie van een politieke opponent of opponerende visie. Dit suggereert dat de gebreken in de verbinding met de

democratie a-politiek van aard zijn, slechts vragend om een overbrugging van afstanden door verwerving en verwerking van kennis: kennis van problemen zoals ervaren door burgers (meestal ongedifferentieerd). Hierbij gaan zij voorbij aan verschillen in visie op prioriteit en oplossingsrichting die in politiek en samenleving bestaan. Maar we zien ook dat de veronderstelde gebrekkigheid van rationaliteit die burgers zien bij politiek en bestuur, naar hun idee niet alleen leidt tot falen in de ontwikkeling van zinvol, bij de leefwereld aansluitend beleid, maar ook leidt tot verkeerde politieke keuzes. Als politici beter zouden weten, zouden zij andere keuzes maken, menen respondenten nogal eens. Terwijl zij dus bij 'de politiek' in zekere zin een 'primaat van bestuur' verwachten (ze zitten er om algemeen gedeelde problemen op te lossen) zien zij tegelijkertijd die verwachting gelogenstraft (politici maken door een gebrekkige oriëntatie op de werkelijkheid keuzes die tegen de wil van burgers ingaan). Zij nemen dus zelf een politieke positie ten aanzien van beleid terwijl zij die in de beleidskeuzes die zij in beleid ontwaren juist weer niet zien; dit zijn politiek 'verkeerde' keuzes, maar dan niet gegrond in politieke visie maar een gebrekkige oriëntatie op de werkelijkheid. Met de politieke visies die respondenten hebben, die zij formuleren in termen van gezond verstand of moraliteit, staan zij dus in hun verbeelding 'alleen', d.w.z. zonder voor hen adequate verbinding richting de politiek die die visies, volgens de politieke theorie, voor hen zou moeten integreren, aggregeren en articuleren.

De constructie van de oppositie tussen politiek en samenleving lijkt dus niet simpelweg een conclusie te zijn van het falen van de overheid in het ontwikkelen van betekenisvol beleid, maar een wisselwerking tussen kennis van en ervaring met beleid, de specifieke democratische habitus die we zien bij burgers, de complexe bestuurlijke en politieke realiteit die geen duidelijke politieke keuzes biedt die die realiteit hanteerbaar maakt, en een discursief geconstrueerde oppositie tussen politiek en samenleving. Een echt aangaan van de uitdaging zou dus al deze elementen in zich op moeten nemen. Het gaat er dan ook niet alleen om te 'weten wat er speelt', onderzoek te doen om te bepalen wat de beleidsagenda zou moeten zijn wat burgers betreft, om daarop responsief te kunnen zijn, of de ontwikkeling van praktijken 'tussen' bestuur en samenleving die voor beleidsmakers en uitvoerders mogelijk maken effectief te handelen (Noordegraaf 2006). 'Wat er speelt' lijkt immers niet alleen een kwestie van beleidskwesties te zijn, dus gaat het ook niet zuiver om kennis daarvan in termen van kwesties die als stijgend op te publieke agenda te identificeren zouden zijn middels zoiets als peilingen. De uitdaging lijkt in ieder geval voor een deel een politiek discursieve te zijn.

Het ontbreken van ‘grote verhalen’ die sturend zijn voor het publieke debat in Nederland, en de benadering van de politieke arena die we zien bij de respondenten, zijn daarbij uitdagingen voor politici die werken via een oppositie tussen politiek en samenleving alsook voor hen die minder geneigd zijn tot die weg. De rationaliteitsoppositie laat zich door de diversiteit van klachten waarmee zij geconstrueerd wordt moeilijk vangen in een identiteitsarticulatie die opposanten verenigt in een politiek collectief. Een identiteitsarticulatie die rationaliteiten verenigt zou om dezelfde reden moeilijk kunnen zijn. Tegelijkertijd kunnen we speculeren dat een betekenisvolle discursieve vereniging van rationaliteiten de (schijnbaar in ieder geval deels eveneens discursieve) oppositie tussen rationaliteiten zou kunnen ondermijnen. Daarmee zou het ook mogelijk kunnen zijn burgerlijke rationaliteiten zichtbaar te maken als de politieke visies die zij in sommige gevallen zijn. Vanuit die optiek zou de rationaliteitsoppositie doorbroken kunnen worden door het discursief construeren van de communicatieve verbinding van werelden zodat mensen hun werkelijkheid kunnen herkennen in die van de politiek. Als we de politieke potentieel explosieve betekenis van de oppositie tussen politiek en samenleving in termen van rationaliteiten serieus kunnen nemen, is er daarmee een goede reden om deze ook als zodanig te benaderen, de discursieve constructie van opposities tussen rationaliteiten daadwerkelijk aan te gaan. De discursieve constructie die we zien lijkt te vragen om een herziening van de verhoudingen tussen burgers en overheid in termen van rationaliteiten. De ervaring van gebrekkige verbinding met de democratie is immers ook een kwestie van democratische habitus. De data suggereren dat burgers ervaren miskend te zijn in hun beleving van de werkelijkheid alsook hun politieke visie, en op zoek te zijn naar erkenning van zowel beleving als visie. Deze erkenning kan tot uitdrukking komen in ‘beter beleid’ maar ook in politieke articulatie en communicatie daarover. De uitdaging is dan het logisch en daarmee betekenisvol maken van politiek, in termen van de leefwerelden van burgers. Communicatie zou daartoe een belangrijke rol kunnen krijgen, niet alleen ten behoeve van in beleidsontwikkeling en in overheidscommunicatie maar ook in politieke communicatie. Als burgers menen dat hun visie er niet toe doet, omdat politici in een ‘andere wereld’ leven, impliceert dat een vraag om een vertegenwoordiging die wèl ervaarbaar vanuit erkenning van de leefwereld politiek bedrijft. Voor sommige respondenten geldt Jan Marijnissen als een politicus die daarin slaagt. Gezien de meer algemene vraag om meer directe vertegenwoordiging zouden we de verhalen van burgers in dit rapport kunnen opvatten als een uitdaging

aan politici tot de ontwikkeling van een politiek die inhoudelijk anders, maar in stijl vergelijkbaar is.

Een vraag, voor hen die zich zorgen maken over de consequenties van populistische politiek voor onze democratie, kan zijn of deze weg te bewandelen is zonder hantering van een geconstrueerde oppositie tussen politiek en samenleving die het probleem niet oplost maar eerder (re)produceert. Met andere woorden, moet deze optie niet gelijk afgewezen worden als gevaar voor de democratie? In de politiek-wetenschappelijke literatuur bestaan over populisme sterk uiteenlopende standpunten, gaand van positief, als aanjager van democratie en middel tot correctie van de gevestigde orde, tot zeer negatief, als gevaar voor de democratie. Abts (2004), bijvoorbeeld, beschouwt populisme als bedreiging voor de representatieve democratie: 'populisten flirten met autoritair leiderschap, met een essentialistisch cultuurbegrip en met volksdemocratie die stuk voor stuk vloeken met het parlementair liberalisme' (Abts 2004:468). Voor Abts lijden populistten aan de simplistische, totalitaire, gevaarlijke en onmogelijke illusie dat de macht rechtstreeks door één collectief lichaam, een ondeelbare sociale eenheid bezet kan worden, en door één leider belichaamd kan worden (ibid.)

Voor Laclau (2005a, 2005b) daarentegen is elke politiek tot op zekere hoogte een populistische in de zin dat elke politieke groepering een alternatief ontwikkelt voor een andere (gevestigde of niet-gevestigde) orde waarbij de ene de bevolking vertegenwoordigt en de andere niet, en vanuit die conceptie van dualiteit optreedt; zonder deze oppositie geen politiek. Laclau ziet in populisme dus niet het gevaar dat sommige anderen erin zien. Als we Laclau hier even volgen en op ons geval loslaten kunnen we stellen dat de oppositie niet noodzakelijkerwijs er één is van 'de politiek' als geheel, tegenover de samenleving (waar een aantal Nederlands politici de laatste jaren nogal eens toe geneigd waren). De oppositie kan er ook één zijn die het strijdtoneel als gelegen binnen de politiek construeert. Om te concretiseren: een politieke partij kan er mogelijk in slagen een discours te ontwikkelen dat rationaliteiten van burgers articuleert in termen van 'macht' versus underdog.

Deze articulatie brengt daarmee gelijk een constructie van, en kritiek op, andere rationaliteiten met zich mee; zonder deze kan de articulatie geen politieke betekenis krijgen. Deze oppositie hoeft echter niet er één zijn tussen de partij en 'de politiek' als geheel; het kan ook gaan om visies, partijen of instellingen binnen deze arena. Hoewel het politiek doorbreken van de oppositie die we bij deze respondenten zien een 'afstand nemen' van de 'gevestigde orde' vraagt, is het aangaan van de uitdaging van de rationaliteitsoppositie dus mogelijk zonder noodzakelijkerwijs daaraan verbonden allesbepalende reproductie van de oppositie tussen politiek (als geheel) en samenleving.

Maar hoe we ook denken over populisme – de vraag van verbinding met de democratie zoals burgers die aan ons presenteren in dit onderzoek lijkt in ieder geval voor een deel er één te zijn die een voedingsbodem voor populisme suggereert in de zin van een vraag om een meer direct vertegenwoordigende relatie tussen burgers en politiek, en grotendeels vanuit de (problematische) idee van een ongedifferentieerde bevolking. Andere praktijken die prominent in ons repertoire te vinden zijn, zoals die van participatie, deliberatie, en dialoog, lijken dan wel aan te sluiten bij de vraag om de vraag ‘gehoord te worden’, maar gaat voorbij aan de politiek geladen rationaliteitsoppositie tussen politiek en samenleving die ook weer die vraag om directe vertegenwoordiging met zich meebrengt. Bij ‘gehoord worden’ lijken onze respondenten vooral te denken aan een politiek die luistert naar een (ongedifferentieerde) gemeenschap van burgers om de kennis en visie van deze te volgen en daarmee dan eindelijk democratisch te worden. Tegelijkertijd zien we aan de vraag om directe vertegenwoordiging geen idee van een nationale identiteit van ‘het volk’ ten grondslag liggen dat bevolkingsgroepen uitsluit, noch een omarming van autoritair leiderschap vanuit een onverschilligheid of afkeer ten aanzien van de democratie. Een eenvoudige afwijzing van de vraag om een populistische vorm van verbinding ligt hier niet zo voor de hand als Abts suggereert. Maar ook dient zich, in ieder geval aan de hand van de data in dit onderzoek, geen eenvoudige wijze van omarmen aan; de gedifferentieerdheid van de beleidsgerelateerde klachten en eisen biedt daartoe, ook voor ‘populisten’, geen direct duidelijke mogelijkheden. De vraag van deze respondenten om verbinding met de democratie is voor een belangrijk deel geworteld in beleid, maar heeft belangrijke politieke dimensies. Zij zweeft in de ruimte tussen beleid en politiek, vooralsnog ongegrepen.

Literatuur

- Abts, Koen (2004). 'Het Populistisch Appel. Voorbij de Populaire Communicatiestijl en Ordinaire Democratiekritiek'. *Tijdschrift voor Sociologie* 25/4: 451-476
- Beck, Ulrich (1999). *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press
- Becker, Jos and Paul Dekker (2005). 'Beeld van Beleid en Politiek' in *Sociale Staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau
- Bennett, W. Lance (1998). 'The Uncivic Culture. Communication, Identity and the Rise of Lifestyle Politics'. *PS. Political Science and Politics* 31: 741-761
- Beus, J. De (2001). 'De smalle politieke partij', in DNPP Jaarboek 2000, G. Voerman, G. en A.P.M. Lucardie (red.). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen
- Bovens, Mark (2005). 'De Verspreiding van de Democratie'. *B en M* 32/3:119-127
- Bowler, Shaun, Todd Donovan & Jeffrey A. Karp (2003). *Popular Attitudes towards Direct Democracy*. Paper gepresenteerd in de American Political Science Association meeting, Philadelphia
- Boyte, Harry (2005). *Everyday Politics. Reconnecting Citizens and Public Life*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Brink, Gabriel van den (2003). *Mondiger of Moeilijker. Een Studie naar de Politieke Habitus van Hedendaagse Burgers*. Den Haag: Sdu
- Canovan, Margaret (2002). 'Taking Politics to the People. Populism as the Ideology of Democracy' in *Democracies and the Populist Challenge*, Yves Meny & Yves Surel (red.). New York: Palgrave
- Coleman, Stephen (2005). 'The Lonely Citizen: Indirect Representation in an Age of Networks'. *Political Communication* 22: 197-214
- Couldry, Nick (2006). 'Culture and Citizenship: The Missing Link?' *European Journal of Cultural Studies* 9: 321-339

Cramer Walsh, Katherine (2004). *Talking about Politics: Informal Groups and Social Identity in American Life*. Chicago: University of Chicago Press

Dahlgren, Peter (2002). 'In Search of the Talkative Public: Media, Deliberative Democracy and Civic Culture'. *Javnost/The Public* 9/3: 5-26

Dalton, Russell (2004). *Democratic Challenges, Democratic Choices*. Oxford, etc.: Oxford University Press

Dalton, Russell & Martin P. Wattenberg (2002). *Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford, etc.: Oxford University Press

De Beus, Jos en Benno Netelenbos (2008). *How to Signal a Democratic Crisis? Rethinking Political Legitimacy*. Paper, gepresenteerd tijdens het Politicologenetmaal 2008

Dekker, Paul (ed.), Maarten Boelhouwer, Peter de Greef and Judith van Male (2002). *Niet-Stemmers. Een Onderzoek Naar Achtergronden en Motieven in Enquêtes, Interviews en Focusgroepen*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau

Dekker, Paul and Marc Hooghe (2003). 'De Burger-Nachtwaker. Naar een Informalisering van Politieke Participatie in Nederland en Vlaanderen'. *Sociologische Gids* 50/2: 156-181

Elchardus, Mark (2004). *Sociologie in de Onbehaaglijke Samenleving*. *Sociologische Gids* 51/4: 507-515

Eliasoph, Nina (1998). *Avoiding Politics*. Cambridge: Cambridge University Press

Goede, P. de. (2006). *Bouwen aan Vertrouwen. Diagnoses en Remedies*. Den Haag: Reed Elsevier

Grin, John, Maarten Hajer en Wytske Versteeg (red.) (2006). *Meervoudige Democratie. Ervaringen met Vernieuwend Bestuur*. Amsterdam: Aksant

Habermas, J. (1985a). *The Theory of Communicative Action, Volume one: Reason and the Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press

Habermas, J. (1985b). *The Theory of Communicative Action, Volume two: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*. Boston: Beacon Press

Hajer, M. (2003). 'A Frame in the Fields: Policymaking and the Reinvention of Politics', in M. A. Hajer and H. Wagenaar, (red.) *Deliberative Policy Analysis. Understanding Governance in the Network Society*. Cambridge: Cambridge University Press

Hart, Joep de (red.) Frans Knol, Cora Maas-De Waal, Theo Roes (2002). *Zekere Banden. Sociale Cohesie, Leefbaarheid en Veiligheid*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau

Hibbing, John R. & Elizabeth Theiss-Morse (2002). *Stealth Democracy. Americans' Beliefs about How Government Should Work*. Cambridge etc.: Cambridge University Press

Inglehart, R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press

Laclau, Ernesto (2005a). *On Populist Reason*. London: Verso

Laclau, Ernesto (2005b). 'Populism: What's in a Name' in Francisco Panizza (red.) *Populism and the Mirror of Democracy*. London: Verso

Lewis, Justin. Sanna Inthorn and Karin Wahl-Jorgenson (2005). *Citizens or Consumers? What the Media Tell Us About Political Participation*. Maidenhead: Open University Press

Manin, Bernard (1997). *The Principles of Representative Government*. Cambridge: Cambridge University Press

Mudde, Cas en Joop van Holsteyn (red.) (2002). *Democratie in verval?* Amsterdam: Boom

Noordegraaf, Mirko (2006). 'Tussen Politiek en Praktijk. Leren van Straten, Spreekkamers en Schoolklassen' in *Leren van de Praktijk. Gebruik van Lokale Kennis en Ervaring voor Beleid*.

P.L. Meurs, E.K. Schrijvers en G.H. de Vries (red.). Den Haag: WRR

Norris, Pippa (1999) *Critical Citizens. Global Support for Democratic Government*. Oxford etc.: Oxford University Press

Perrin, Andrew (2006). *Citizen Speak. The Democratic Imagination in American Life*. Chicago: University of Chicago Press

Poletta F. (1998). 'It was like a fever...'. *Narrative and Identity in Social Protest*. *Social Problems* 45: 419-446

Krouwel, André en Koen Abts (2006). 'Politiek Cynisme: Voedingsbodem of Creatuur van Populisten', in Paul Dekker (red.) *Politiek Cynisme*. Driebergen: Stichting Synthesis

Lichterman, Paul and Daniel Cefaï (2006). 'The Idea of Political Culture'. In Robert E. Goodin and Charles Tilly (red.) *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*. Oxford: Oxford University Press

Mair, Peter (2002). 'Populist Democracy vs Party Democracy' in *Democracies and the Populist Challenge*, Yves Meny & Yves Surel (red.). New York: Palgrave

Mair, Peter (2006). *Polity-Scepticism, Party Failings, and the Challenge to European Democracy*. Uhlenbeck Lecture 24. Beschikbaar op: http://www.nias.knaw.nl/en/new_3/uhlenbeck_lectures_series/

Merelman, R.M. (1998). 'The Mundane Experience of Political Culture'. *Political Communication* 15/4: 515-535

Pitkin, Hanna Fenichel (2004). 'Representation and Democratie: Uneasy Alliance'. *Scandinavian Political Studies* 27/3: 335-342

Rabinow, Paul (1986). 'Representations are Social Facts: Modernity and Post-Modernity in Anthropology', in J. Clifford and G. Marcus (red.) *Writing Culture*. Berkely: University of California Press

Raad voor het Openbaar Bestuur (2005). *Over de Staat van de Democratie. Pleidooi voor Herkenbare en Aanspreekbare Democratie*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur

Rydgren, Jens (2007). 'The Sociology of the Radical Right'. *Annual Review of Sociology* 33: 241-262

Schudson, Michael (1998). *The Good Citizen. A History of American Civic Life*. New York etc.: Martin Kessler Books

Scharpf, F.W. (1998). *Interdependence and Democratic Legitimation*. Cologne: Max Planck. Institute for the Study of Societies.

B.F. Steur, H. van Dijk en G.-J. van den Nieuwenhuizen (red.) (2004). *Democratische Vergezichten. Essays over de Representatieve Democratie in Nederland*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur

Swidler, Ann (1986). 'Culture in Action: Symbols and Strategies'. *American Sociological Review* 51/2: 273-286

Taggart, Paul (2002). 'Populism and the Pathology of Representative Politics' in *Democracies and the Populist Challenge*, Yves Meny & Yves Surel (red.). New York: Palgrave

Tammes, Peter en Paul Dekker (2007). 'Het opinieklimaat'. In Rob Bijl, Maarten Boelhouwer en Evert Pommers (red.) *De Sociale Staat van Nederland 2007*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau

Tatenhove, Jan van, Bas Arts en Pieter Leroy (2000). *Political Modernisation and the Environment. The Renewal of Environmental Policy Arrangements*. Dordrecht: Kluwer

Taylor, Charles (2004). *Modern Social Imaginaries*. Durham and London: Duke University Press

Tiemeijer, W.L. (2006). *Het Geheim van de Burger. Over Staat en Opinie Onderzoek*. Amsterdam: Aksant

Verhoeven, I. (2004). 'Veranderend politiek burgerschap en democratie'. In E.R. Engelen en M. Sie Dhian Ho (red.) *De Staat van de Democratie: Democratie Voorbij de Staat*. WRR: Amsterdam University Press

Voorlichtingsraad. 2005. *Belevingsmonitor Herfst 2005*. Den Haag: Voorlichtingsraad

Wagenaar, Hendrik en Maarten A. Hajer. *Deliberative Policy Analysis. Understanding Governance in the Network Society*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press

Wedeen, Lisa (2002). Conceptualizing Culture. Possibilities for Political Science. *American Political Science Review* 96/4: 715-731

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2005). *Vertrouwen in de Buurt*. Amsterdam: Amsterdam University Press

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2005). *Bewijzen van Goede Dienstverlening*. Amsterdam: Amsterdam University Press

Zijderveld (2004). 'Onvrede, Onbegrip en Politieke Kernideeën' in B.F. Steur, H. van Dijk en G.-J. van den Nieuwenhuizen (red.) *Democratische Vergezichten. Essays over de Representatieve Democratie in Nederland*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur

Bijlage 1:

Enquêtevragen ten behoeve van selectie van respondenten

Om te bepalen of mensen tot de beoogde doelgroep behoren hebben wij een blokje met stellingen opgenomen en een viertal vragen. Met behulp van het blok met stellingen wordt het politieke zelfvertrouwen van mensen bepaald.

1 *Kunt u van de volgende stellingen aangeven in hoeverre u het hiermee eens of oneens bent?*

- Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik.
- De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening.
- Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek.
- Er stemmen zoveel mensen bij de verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet.

- 1 helemaal mee eens
- 2 mee eens
- 3 mee oneens
- 4 helemaal mee oneens

Alle respondenten krijgen een score van nul tot vier op de schaal van politiek zelfvertrouwen. Ben je het met geen van de genoemde stellingen eens dan (score 4) dan heb je een hoog politiek zelfvertrouwen, ben je het met alle stellingen (helemaal) eens (score 0) dan heb je een laag politiek zelfvertrouwen.

Vervolgens zijn vier vragen voorgelegd aan de hand waarvan bepaald is hoe groot de politieke interesse van respondenten is. Met betrekking tot het binnenlands nieuws over regeringsproblemen zijn alleen de mensen die dit (bijna) altijd lezen als geïnteresseerden beschouwd, voor buitenlands nieuws zijn ook de mensen die aangeven dit vaak te lezen als geïnteresseerden aangemerkt. Ook degenen die aan gesprekken over regeringsproblemen meedoen en mensen die hier met belangstelling naar luisteren zijn ook als politiek geïnteresseerden geteld. Tot slot scoren mensen die aangeven zeer geïnteresseerd te zijn in politiek op de politieke interesse schaal. Evenals bij de schaal voor politiek zelfvertrouwen, zijn ook voor de schaal voor politieke interesse de scores per vraag bij elkaar opgeteld zodat een schaal van nul tot vier ontstaat.

2 *Als er in de krant binnenlands nieuws staat, bijvoorbeeld nieuws over
regeringsproblemen, hoe vaak leest u dat dan?*

- 1 (bijna) altijd
- 2 vaak
- 3 zo nu en dan
- 4 zelden of nooit
- 5 leest geen krant

3 *Als er in gezelschap over zulke problemen in ons land gesproken wordt,
doet u dan meestal mee met het gesprek, luistert u met belangstelling,
luistert u niet of heeft u geen belangstelling?*

- 1 Ik doe meestal mee
- 2 Ik luister met belangstelling
- 3 Ik luister niet of geen belangstelling

Deze vraag overslaan indien leest geen krant

4 *Als er in de krant buitenlands nieuws staat, bijvoorbeeld nieuws over spanningen
of besprekingen tussen verschillende landen, hoe vaak leest u dat dan?*

- 1 (bijna) altijd
- 2 vaak
- 3 zo nu en dan
- 4 zelden of nooit
- 5 leest geen krant (Naar 5 en sla 6 over)

5 *Bent u zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen, tamelijk
geïnteresseerd of niet geïnteresseerd?*

- 1 zeer geïnteresseerd
- 2 tamelijk geïnteresseerd
- 3 niet geïnteresseerd

Bijlage 2

De interview-opzet met toelichting

Thema 1. Hoe ervaren burgers hun verhouding met de publieke sfeer en wat daarin aan de orde komt?

Een aantal kwesties wilden wij hier aan de orde stellen. Ervaren burgers dat hun beleving van problemen terugkomt in politieke discussies? Ervaren burgers dat hun beleidsvoorkeuren en prioriteiten aan de orde komen in politieke discussies? Waar gearticuleerde beleidsvoorkeuren en prioriteitsstellingen niet aan de orde zijn: ervaren burgers dat hun identiteiten, belangen en perspectieven vertegenwoordigd zijn in de politiek, zodat zij erop kunnen vertrouwen dat hun visies geldigheid hebben in de politiek? Speelt het perspectief van burgers op hun verhouding met de publieke sfeer een rol in de beleving van verbinding met de democratie? Meer eenvoudig gezegd: wij wilden erachter komen of ontevredenheid over de democratie iets te maken zou kunnen hebben met een beleving van gebrekkige verbinding met de publieke sfeer, een beeld van de publieke sfeer als iets waar de kwesties die men zelf belangrijk vindt niet voldoende of niet op de juiste manier aan de orde komen, en waarom, en of dit een 'pijnpunt' zou kunnen zijn in de verbeelding met verbinding met de democratie.

Om hierover tot een gesprek te komen met respondenten besloten wij hen de mogelijkheid te bieden over dit onderwerp te spreken aan de hand van beleidskwesties die in de afgelopen tijd in de aandacht zijn geweest in de media en die op terreinen liggen die volgens recent onderzoek van het SCP (SCP 2007) relatief hoog op de agenda van Nederlandse burgers staan. De respondent kreeg kaartjes aangereikt met daarop vermeld een aantal onderwerpen die deel uitmaken van deze kwesties. De kwesties die op de kaartjes vermeld zijn:

- Geweld op straat
- Klimaatverandering
- Ouderenzorg
- Stijging ziektekosten
- Files
- Integratie allochtonen
- Lerarentekort
- Toelaten migranten
- Koopkracht mensen met lage inkomens
- Normen en waarden

Wij stelden respondenten vervolgens de volgende vragen:

Vraag 1: Dit zijn problemen waarover in Nederland de laatste tijd gediscussieerd wordt (in de politiek, in de krant, op tv). Als u moest kiezen, welk probleem vindt u dan het meest belangrijk? En welke op de tweede plaats? Zijn er andere problemen die wat u betreft ook belangrijk zijn? (max. 2)
Toelichting: doel hiervan was twee problemen te identificeren die de belangstelling hebben van de respondent.

Vraag 2: Komt in de discussies over (probleem 1) in Nederland (in de politiek, in de krant, op tv) ook uw mening aan bod naar uw idee?

Indien nee: Hoezo? Waarom zou dat zo zijn? (doel hiervan was erachter komen of wat respondenten betreft hiervoor aan te wijzen is)

Vraag 3: Komt in de discussies over (probleem 2) in Nederland (in de politiek, in de krant, op tv) ook uw mening aan bod naar uw idee?

Indien nee: Hoezo? Waarom zou dat zo zijn?

Vraag 4: Gaan, naar uw idee, politieke discussies in Nederland (in de politiek, in de krant, op tv) over de kwesties waarover het zou moeten gaan?
Of zou het over andere zaken moeten gaan?

Vraag 5: Ziet u uw kijk op problemen over het algemeen terug in politieke discussies in Nederland (in de politiek, in de krant, op tv), naar uw idee?

Thema 2. Hoe verhouden visies op politiek leiderschap en politiek burgerschap zich tot elkaar in de wijze waarop burgers leiderschap in de Nederlandse democratie ervaren?

Wij wilden erachter komen hoe respondenten zich verhoudingen tussen burgers en leiders voorstellen, om zo zicht te krijgen op mogelijke spanningen die respondenten hierin zouden kunnen zien. Vragen die wij belangrijk achtten m.b.t. dit thema waren: welke competenties verwachten respondenten van politiek leiderschap? Hoe zouden volgens burgers politiek leidende actoren vorm moeten geven aan hun relatie met burgers (interactie, responsiviteit, verantwoording)? Zien respondenten zich als vertegenwoordigd in leiderschap? In welke zin moeten leiders burgers vertegenwoordigen? Hoe verhouden visies van respondenten op leiderschap (competenties,

relaties en vertegenwoordiging) zich tot hun ervaring van huidig politiek leiderschap in Nederland? Spelen beelden van de verhouding tussen politiek leiderschap en burgerschap een rol in de verbeelding van verbinding met de democratie?

De respondent kregen foto's aangereikt van prominente leiders van elke nationaal vertegenwoordigde politieke partij:

- Rita Verdonk
- Mark Rutte (VVD)
- Alexander Pechtold (D66)
- Marianne Thieme (Partij voor de Dieren)
- Jan Peter Balkenende (CDA)
- André Rouvoet (Christenunie)
- Wouter Bos (PvdA)
- Femke Halsema (GroenLinks)
- Geert Wilders (Partij voor de Vrijheid)
- Jan Marijnissen (SP)
- Bas van der Vlies (SGP)
- Arie Slob (Christenunie)
- Pieter van Geel (CDA)
- Jacques Tichelaar (PvdA)

Wij stelden respondenten vervolgens de volgende vragen:

Vraag 6: Zijn hierbij ook leiders waar u iets positiefs in ziet?
(Vraag te selecteren; kan ook geen of meerdere)

Indien ja: Wat? (per leider bespreken).

Is er hierbij ook een leider van wie u zegt: 'via deze persoon voel ik me vertegenwoordigd in Den Haag'? Waarom wel/niet?

Vraag 7: Zijn hierbij ook leiders waar u iets negatiefs in ziet?
(Vraag te selecteren; kan ook geen of meerdere).

Indien ja: Wat? (per leider bespreken).

Inleidend op 8: als er nu Tweede Kamerverkiezingen gehouden zouden worden, zou u dan gaan stemmen? Indien ja: vraag 8; indien nee, door naar 9.

Vraag 8. Stelling: Ik vertrouw erop dat de leiders en partijen waar ik op stem over het algemeen de juiste beslissing zullen nemen. Toelichting: het gaat hier om de verbeelding van eigen competenties vs competenties politici en de verbeelding van de mogelijkheid tot overdracht van oordeel op grond van gedeelde overtuiging.

Vraag 9. Stelling: Wat we missen in dit land zijn echte leiders. Toelichting: het gaat hier om de, de beleefde mogelijkheid tot overdracht van oordeel; de wenselijkheid daarvan, en de verbeelding van leiderschap.

Vraag 10. Stelling: De politieke leiding in Den Haag is niet geïnteresseerd in de problemen van de mensen. Toelichting: het gaat hier om verbeelding over huidige politieke leiders in de landelijke politieke. Zijn deze georiënteerd op publieke belangen?

Vraag 11. Stelling: Politici zouden veel meer met mensen moeten praten. Toelichting: het gaat hier om verbeelding over burgerschap in relatie tot huidige politieke leiders in de landelijke politiek. Hoe dienen leiders zich te verhouden tot burgers?

Vraag 12. Stelling: Het gaat niet slecht in Nederland. Ze moeten dus wel iets goed doen in Den Haag. Toelichting: het gaat hier om opvattingen over taken van bestuurders en verbeelding rondom competenties van huidige bestuurders. Doen bestuurders belangrijk werk voor de publieke zaak of niet, en zien respondenten het als mogelijk om bestuur aan huidige bestuurders over te laten?

Thema 3. De spelers en het spel. Hoe zien burgers hun mogelijkheden om middels handelen gestalte te geven aan politiek burgerschap?

Wij wilden leren hoe burgers zich de politieke arena, als stelsel van verbindingen tussen mensen en instellingen, voorstellen, en of zij mogelijkheden zien zich middels lijnen in dat stelsel te verbinden met de democratie. De volgende vragen voor het onderzoek vloeien hieruit voort. Ervaren burgers dat zij middels vertegenwoordiging en vormen van directe democratie, hun stem kunnen laten horen en deelnemen in discussie of debat over politieke kwesties die hen raken? Ervaren burgers dat zij, al dan niet collectief of georganiseerd, een rol spelen in discussie of debat over politieke kwesties die hen raken? Speelt het perspectief van burgers op hun mogelijkheden tot handelen middels vertegenwoordiging en participatie een rol in de verbeelding van verbinding met de democratie? Kortom, het gaat er hier

om of respondenten in hun eigen verbeelding een rol kunnen spelen in de democratie, via vertegenwoordiging, via maatschappelijke verbanden, of in meer directe zin, als individuele burger die in contact treedt met politiek of bestuur. Het leek ons belangrijk ons hierbij te richten op zowel voorstellingen rondom maatschappelijke verbanden via welke te handelen (politieke partijen zowel als andere) , voorstellingen rondom typen handelingen, als voorstellingen rondom competenties die voor handelen nodig zijn. Vervolgens gaat het dan ook erom wat voorstellingen hierover betekenen voor de verbeelding van verbinding met de democratie.

De respondent krijgt plaatjes aangereikt met daarop de logo's van alle nationaal vertegenwoordigde politieke partijen:

- PvdA
- Partij voor de Vrijheid
- CDA
- SP
- GroenLinks
- ChristenUnie
- VVD
- Partij voor de Dieren
- D66
- SGP

Wij stelden respondenten vervolgens de volgende vragen:

Vraag 11: Zijn hierbij partijen waar u iets positiefs in ziet?
(Vraag te selecteren; kan ook geen of meerdere)

Indien ja: Wat? (per partij bespreken)

Vraag 12: Is er hierbij ook een partij waarvan u zegt: via deze partij voel ik me vertegenwoordigd in Den Haag? Waarom wel/niet?

Vraag 13: Zijn hierbij ook partijen waar u iets negatiefs in ziet?
(Vraag te selecteren; kan ook geen of meerdere).

Wat? (per partij bespreken)

Vraag 14. Stelling: Politieke partijen zeggen me niet veel. Wel leiders die zich duidelijk inzetten om een probleem op te lossen. Toelichting: het gaat hier om de verbeelding van politiek in termen van politieke tegenstellingen tegenover de verbeelding van politiek in termen van algemeen gedeelde problemen.

Vraag 15. Stelling: Er moeten veel meer mogelijkheden komen voor burgers om mee te beslissen, zoals referenda. Toelichting: het gaat hier om de mogelijke rol van participatie in de democratie, en de verhouding met de representatieve democratie.

Vraag 16. Stelling: Ik voel me niet geroepen iets te doen als ik het ergens niet mee eens ben. Anderen laten al genoeg het juiste geluid horen. Toelichting: het gaat hier om de verbeelding rondom mogelijkheden tot vertegenwoordiging via bestaande maatschappelijke verbanden.

Vraag 17. Stelling: Wat mensen zoals ik nodig hebben is een nieuwe leider, beweging of partij die staat voor ons en wat wij belangrijk vinden. Toelichting: het gaat hier om de verbeelding van identiteiten en maatschappelijke verbanden die respondenten mogelijk missen in de politieke arena, en via welke vertegenwoordiging wat hen betreft mogelijk zou zijn.

Vraag 18. Stelling: Nederland is een democratie. Dat betekent ook dat soms besluiten genomen worden die mij niet bevallen. Niet iedereen heeft nu eenmaal dezelfde mening als ik. Toelichting: het gaat hier om de verbeelding van waarden- en belangenverschillen in de samenleving als aanwijsbaar in de politieke arena.

Vraag 19. Stelling: Ik weet goed hoe ik voor mezelf en mijn ideeën op kan komen. Toelichting: het gaat hier om verbeelding rondom competenties; mondigheid als verbeelding; mondigheid in relatie tot democratische instellingen.

Vraag 20. Stelling: Bepaalde groepen hebben in dit land meer te vertellen dan andere. Toelichting: het gaat hier om de verbeelding van de samenleving in termen van machtsverhoudingen – wie telt mee?

Voor respondenten met opleiding tot MBO:

Vraag 21 . Stelling: Iets doen als je het ergens niet mee eens bent?

Dat is alleen weggelegd voor mensen die doorgestudeerd hebben.

Toelichting: het gaat hier om verbeelding rondom competenties en mondigheid.

De respondent krijgt kaartjes aangereikt met daarop beschrijvingen van vormen van politiek handelen door burgers:

- Stemmen bij verkiezingen
- Rechtszaak aanspannen tegen overheid (alleen of met anderen)
- Stemmen bij referendum
- Lid worden van een politieke partij
- Meedoen aan politieke acties (bijv. demonstreren, petities ondertekenen, posters ophangen)
- Meepraten (met beleidsmakers en andere betrokkenen) over beleid dat mij raakt of dat ik belangrijk vind
- Inspraakavond bezoeken
- Lid worden van buurtcommissie
- Brief over politiek probleem sturen naar krant
- Meedoen aan politieke discussies op Internet
- Lid of donateur worden van een organisatie die zich inzet voor een doel waar ik achter sta
- Direct contact zoeken met politicus of ambtenaar om te wijzen op een probleem of mijn mening te laten weten

Vraag 22. Op deze kaartjes staan dingen beschreven die sommige mensen wel eens doen. Kunt u van elk zeggen of het zinnig is, in de zin dat je er iets mee kunt bereiken? (kan ook geen of meerdere). Toelichting: het gaat hier om de voorstelbaarheid van collectief politiek handelen, en de mogelijke effectiviteit daarvan.

Colofon

Uitgave

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Postbus 20011
2500 EA Den Haag
www.minbzk.nl

Directie

Bestuursondersteuning/Eenheid Kennis

Voor meer informatie

Postbus Eenheid Kennis
Telefoon (070) 426 8293
kenniseenheid@minbzk.nl

Vormgeving omslag

Grafisch bureau Van Erkelens, Den Haag

DTP en print

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Grafische en Multimediale Diensten

65031/6242-GMD601

Januari 2009

Aan deze publicatie kunnen geen rechten worden ontleend.
Vermenigvuldigen van informatie uit deze publicatie is toegestaan,
mits deze uitgave als bron wordt vermeld.